

HORVÁTH CYRILL

(1865—1941)

Badics Ferenc, Császár Elemér és Pintér Jenő után irodalomtörténetírásunk zászlótartói közül örök pihenésre tért most a nesztorok egyike, Horváth Cyrill is, a magyar középkori irodalomnak Szilády Áronnal és Katona Lajossal együtt több mint egy emberöltőn át legalaposabb és legjobb ismerője. Az irodalomtörténetírásnak egy nagy fordulópontjánál tűnt föl, amikor az összehasonlító módszer egyszeriben európai látókörre szélesbítette tudományunk kutatási területét s a magyar költészetet és egész irodalmunkat először kapcsolta be a nyugat szellemi áramlataiba, először mutatta meg, hogy kölcsönhatásaival mennyire szerves alkatrészei vagyunk az európai kultúrának. Ez a nemzedék öntudatosan vallotta, hogy magas szempontú, összefoglaló, tudományos új alkotásoknak még nem jött el az idejük, az azokat megalapozó munkát kell előbb elvégezni, monográfiákat kell írni, a Toldy kezdette adatgyűjtést, az anyag megismerését folytatni kell; tisztelettel tekintett Gyulai Pálnak korszellem- és értékvizsgálat szempontjából kimagasló és örökbecsű alkotásaira, Beöthy Zsoltnak a nemzeti szellemet kihangsúlyozó és esztétikai szempontokkal színező művészetére, de mellettük megtalálta maga új feladatait, új módszerét és a nagy célra vezető új útjait. Példájuk és mesterük Szilády Áron volt, akinek 1880-ban megjelent Pelbárt-monográfiája Arany János után — akinek *Zrínyi és Tasso*jára gondolunk — először tekintett ki a magyar erdő fái közül messzebb tájakra. Előszavában jóslatszerűen hirdette, hogy „e kísérlet után bizonyosan többen lesznek, kik (Pelbártot) szívesen felkeresik magas fái árnyékában... a magyar szentek legendái még sokkal jutalmazhatják az olvasót... Beszédeiben még sok oly részlet van, mely egyik-másik régi magyar kézirat kisebb-nagyobb szakaszának eredetije gyanánt fog föltűnni.” Szemmel látható, hogy ez a pár sor mennyire kijelölte két fiatal kutatónak, egy váci kispapnak és egy cisztercita papnövendéknek későbbi tudós pályáját. A három évvel idősebb Katona Lajos csak jóval utóbb, 1900-

ban jutott igazi munkaterületére, amelyen naggyá lett; Horváth Cyrill azonban már doktori értekezésével (EPhK. 1889) fölkereste „magas fái árnyékában“ a világhíres középkori barátot s az ő karján indult el szépen fejlődő útjára, amely ívelőn vitt fölfelé. Ennek a több mint félszázados útnak szinte jelképes a kezdete és a vége: élén ott látjuk a Pomeriust, aki mindig hű kísérője maradt; a végén munkáinak sorát Szilády Áron fölött mondott emlékbeszéde rekeszti be (IK. 1940). Útján pedig ott találjuk Michael de Ungariát, a példa-irodalom vizsgálatát, Pelbárt hatásának kutatását kódexeinkben s magyar szenteknek, Árpádházi b. Margitnak és Szent Lászlónak legendáit: úgy, ahogyan Szilády Áron 1876-ban (ekkor mutatta be *Pelbárt-ját* az Akadémiának) a kutatás útjait kijelölte. „A halasi esperes“ 1876-ban elemlegette, hogy „ha a Régi Magyar Költők Tárának I. kötete valaha második kiadást ér...“ — nem véletlen, hogy ezt a második kiadást Horváth Cyrill szerkesztette meg, s a jegyzetekben teljesítette Sziládynak azt az óhaját is, hogy a Katalin-legenda latin szövegéből a hasonlatos részleteket közölje. Épen Alexandriai Szent Katalin legendájának kérdésében a fiatal, negyedszázadját alig túlhaladott cisztercita már szembe mert szállni Szilády nagy tekintélyével is: Pelbárt szerzőségét okos érvekkel kétségbevonta, s hogy helyesen, azt utóbb Katona Lajos döntötte el.

Horváth Cyrillnek ez a dolgozata folyóiratunkban látott napvilágot (*Pelbárt és a verses Katalin-legenda*. 1892). Nem első bemutatkozása volt. Már legelső évfolyamunkban megjelent *Egy ismeretlen magyar codex nyomai* c. kisebb terjedelmű, de feltűnést keltett értekezése s ötven esztendőn keresztül hűséges munkatársa maradt az Irodalomtörténeti Közleményeknek: dolgozatainak legnagyobb részét, 18 munkáját, itt adta közre s ezek — egy kivételével — mind a középkor kutatási területén nőttek. Sőt, éppen a Katalin-legendára is még egyszer visszatért s miként elődével szemben megtagadta, hogy az Pelbárt alkotása, most azt is döntőleg igazolta, hogy a legenda nem platói vagy neoplatonikus szellemű alkotás.

Bőven és ismételten foglalkozott a Margit-legendával és a Szent László-költészettel — általában a kódexek birodalma volt az ő igazi világa. Ebben az eddig nyelvemlékekül becsült tömkelegben ő látta meg Katonával együtt az *irodalmat*, európai szellemű áramlatoknak nálunk is kivirágzott magvait s ő kezdte meg ezek új rendezését, megfelelő elhelyezését, akár a példák forrásait kutatta, akár kódexeink szkolasztikus elemeire világított rá. Nemcsak szorgalmas, gondos és megbízható kertésze volt e virágoknak, hanem lelkes rajongója is. Ihletett szeretettel szólt róluk. Lelkesen tárta föl „ama szálaknak sokféleségét,

amelyek szellemi életünk egy részét az egyetemes irodalomhoz kapcsolták” s ha a tárgytörténet szigorú realizmusa és uralkodó igazságtisztelete, az összehasonlító módszer sokszor száraznak látszó valóságsoportosításai a részletekhez kötötték is, sohasem vesztette el tekintetét a nagy egésxről: szerette nemzetéről s annak az egyetemes emberibe nyíló távlatképéről. Kettejük által született meg a magyar középkori irodalom helyes ismerete: a *Legenda aurea*nak és Assisi virágocskáinak magyar emlékei már nemcsak nyelvemlékek maradtak. Egy darab európai kultúra virult ki bennük magyar világban.

Evvel a széles látókörrrel és messzeható tekintettel, de a rajongásig növekvő lelkesedéssel is, írta meg Horváth Cyrill a régi magyar irodalom történetét — iskolai irodalomtörténetével együtt a nagyközönség köreiben legismertebb munkáját. Mondanivalóiban tárgyilagos, eredeti kutatásokra és kézirati forrásokra támaszkodik, hű a valósághoz és tiszta meggyőződéssel ír; előadása viszont melegen szubjektív, egyéni és a lelki átélés erejével megragadó. Vannak részletei, amelyek adatszerűen ma már elavultak; de bárhol lapozzuk is fel a könyvet: egy akkor új nemzedéknek alapos tudása, frissesége és őszinte akarata árad felénk. Korszellem, ember és alkotások ismerete egyformán élmények erejével épült, szilárd pillérei az akkor új irodalomtörténetírásnak.

Munkájában már túllépett a középkoron, aminthogy van néhány dolgozata is, amely közelebbi multról szól. *Pázmány és Bellarmínus* viszonya érdekelte egyszer, *Csécsi János* és a pataki Csécsi-világ felé fordult figyelme, mikor ott működött a forrásnál, s kiadta Bessenyei egyik kéziratát, majd Pállya István *Ravasz és Szerencsés* c. vigjátékát is. Természetes, hogy ezekkel is becses és maradandó munkát végzett. De igazi elemében mégis azon a területen volt, amelyre pályája kezdetén elindult s amelyen (a *Batthyány-codex*ről, a *Krisztina-legendáról*) ismételtlen összefoglaló munkákat alkotott.

Pályájának külső körülményei alapján véve röögösek voltak. Útja, ide nem tartozó körülmények miatt, érdemekben gazdag eredményeivel sem vezetett el oda, ahova Horváth Cyrillnek el kellett volna jutnia: az egyetemi katedrához. Mint magántanár ugyan évtizedeken át tartott előadást a budapesti egyetemen, — valamikor Sárospatakról szombatonként vonattal járt le, hogy megtehesse — de tanítványok igazi nevelésére, mint pl. Katona Lajosnak, nem nyílt lehetősége. Ez rés maradt volna tudományunk fejlődésében, ha éppen példája és Katona munkája nem hatott volna buzdítóan az új nemzedékre: a kettejük nagyszerű buzgósága teremtette meg azt az irodalomtörténeti érdeklődést, amely a magyar középkor szellemi életére fényt derített. Ezért mondhatjuk el róla eltávozásakor, hogy egy egész nemzedéknek egyik irányt, utat jelző oszlopa dőlt ki.

Jólesik ezt róla éppen a Szilády Áron folyóiratában elmondhatni; aminthogy jól illik rá, amit Sziládyról maga írt: „Akihez a tudománynak köze van, megírta képét műveiben. Amit magából elviendőnek tartott, elvitte; amit életéből megörzendőnek hitt, gondolatait, felfedezéseit, kedves nemzetére hagyta irataiban.”

Az irodalomtörténet tudománya híven megőrzi ezt a hagyatékot.

A ROMANTIKUS TOLDY.

(Harmadik, befejező közlemény.)

A romantikus messzeségvágy térre és időre egyaránt vonatkozott. Ez a vágyódás a költőt odavezette, ahol képzelete szabadon csaponghat, ahol megszűnik előtte a reális valóság, véget ér az ellenőrzés lehetősége. Így szárnyal el fantáziája a távol Keletre s kelt életre csodás hősöket elképzelt tájakon. Toldy a romantikus költőknek ezt a féktelen csapongását kereste és találta meg Vörösmarty epikájában, sokkal természetesebben és sokkal keresetlenebbül, mint a német elmélet-írók a maguk irodalmában. A magyar keletről ideszakadt nép, a törzs itt van, a lombok itt hajtanak, de a gyökér ott maradt valahol az emberiség bölcsője táján. A magyar költő hát nem erőszakosan fordítja fejét Keletre, napkeleti hősök életrekeltése nem képzelete játéka, nem tárgyitalan és személytelen vágyódásának elmosódó körvonalú realizálódása, hanem természetes visszanyúlás a nemzet gyermekkorába. Bármilyen messze néz vissza a német romantikus költő nemzete multjába, népének hagyományai idekötik Európa földjéhez, csak tájbeli különbségek észlelhetők s a germán elődök Skandinávia komor pompájú tájait Svájc üde legelőivel, vagy legfeljebb a Po völgyének életadó síkságával cserélték fel. De a mult, a Kelet is sivár, kihalt volna, ha a költő nem tudná azt képzeletével benépesíteni. Alkot hát isteneket, félisteneket, hősöket és tőlük függő embereket. Amily csodások, ellenőrizhetetlenek és fantasztikusak a tájak, époly groteszkek, torzak és lenyűgözőek a lakóik is. Goethe, az örök harmónia és tökéletesség hirdetője dühvel kelt ki a romantikus *mitológia keleti szörnyei*, vadállatai és torzalakjai ellen. A magyar mitológia idők folyamán elkallódott, — így a költőnek kellett alkotnia. A keresztény mitológiát azonban nem használhatta, kénytelen volt tehát visszanyúlni a magyarság multjához, a keleti népek kultuszához. Fölösleges Toldy szerint a *Zalán futásának* dualizmusánál a történeti igazság kérdését felvetni: lehet, hogy az ősmagyarok istenhite nem ilyen volt, de ilyen lehetett. A költőt alkotásában, ha az a köztudattal nem ellenkezik, nem korlátozhatja a valóság, vagy a tudomány, — mert ő alkotó, kinek joga van a

kész elemeket belátása, célja szerint változtatni, fölcserélni: «Neki éreznie kell azt a szabadságot, melyet a művészet géniusa ad, hogy kénye szerint hajtogassa, messe, toldja, elrendelje a történeteket, neki éreznie kell, hogy tőle belső igazság kívántatik, nem külső, s hogy noha jó ezt is fenn tartani, amannak mégis mindenkor alá van rendelve.»¹ A Vörösmarty-féle kétpólusú magyar mitológia kiindulópontja a perzsa vallás, de megfelelője megvan a görögöknél és leg-tökéletesebb formában a kereszténységben. Az igazi isten képe Toldy szerint az eszményileg tökéletes ember képére van alkotva, — természetes, hogy Vörösmarty Hadúrban az eszményi magyar embert ábrázolja. Kelet és annak színes mitológiája felé fordítja Toldy figyelmét a «bájoló tündérvilág» is. Ez a megkapó tündérélet «a leggyöngédebb phantasiának gyönyörű szüleményei, s átaljában napkeleti hévtől vannak áthatva, a boldog Arábiának minden fűszer illatit lehelik.»² Még jobban csodálja Toldy a keleti képzelet gazdag színpompáját Vörösmarty romantikus költészetének betetőzésében, a *Tündérvölgyben*. Legszínesebb jelenség itt a habléány. Toldy szerint benne érte el a költő mitológiaalkotó erejének megközelíthetetlen tető-pontját. «Aetheribb alakot Vörösmarty még nem festett, s itt maga-magát meghaladta. En tetszőbb naivságot, érdeklőbb ártatlanságot nem tudok képzelni. Ez a derűltség, ez a lágy-ság és transzparenség a színekben talán felülmúlhatatlan.»³

A romantikus költő az időben sem ismer korlátokat: a legrégibb multtól a legtávolabbi jövőig mind az ő birodalma. Varázsló, ki életet lehel a letűnt multba és próféta, ki fellebbenti előttünk a jövőndő fátylát. Nem így van a színhely-lyel. Jean Paul szerint az eposzban az idő elleni vétek meg-bocsátható, de a hely elleni nem. Az olvasó a mult és jövő minden korszakába tudja követni a költőt, de elfárad, ha a színhely gyakran változik: «Képzeletünkben a mult idő kényünk szerint szét vagy összeolvad: a hely megtartja hosszát.» A hely egységével van összefüggésben a romantikus természetfestés. A romantikus költő a természetben az örök alkotót, a mindig fejlődőt és alakulót látja. Számára a természet ugyanaz, mint a mult: személytelen és tárgyaltan vágyódás valami soha el nem érhető után. A romantikus táj valami beláthatatlan messzeség, ami a legjellegzetesebb érzelmkomplexust kelti fel: fájdalom, emlékeztet, vágyódást. A misztikus, megmagyarázhatatlan, sötét és kifürkészhetetlen erdő, az eszméltető várrom, mult idők vágyakozásra indító emléke, a multból a jövő felé siető, távol messzeségben eltűnő felhő a

¹ *Kritikai Berek*. 148. l.

² U. o. 72. l.

³ Vörösmarty: *Salamon királyának bírálata*. U. o. 146. l.

romantikus természetábrázolás leggyakoribb kellékei. Vörösmartynál Toldy ebből mit sem talál. A magyar költő csak *jelzi*, de nem *festi* a természetet. Pedig szerinte «korunk ezen poetai tájfestést annyira szereti, hogy nemcsak nevezetesebb alkotó része lett az újabb epicus költeményeknek, de már külön osztályát is teszi a költésnek.» De milyen is az a táj, hol Zalán megütközik Árpáddal? Az Alföldön vagyunk, melyet Petőfi még nem fedezett fel. Itt nem áll a szem útjába se közel, se távol semmi akadály. Nincs erdő, melyen pillantásunk megpihenne, hegy tetején nem áll régi idők elmélkedésre készítő emléke, omladékos várrom, sőt még hegy sincs. Sivár, kihalt a táj, igazán csak öldöklésre alkalmas. Itt nem talál tárgyat a romantikus tájfestő. De ha a természet mostoha volt e tájhoz, a romantikus költő életet vihetett volna bele. Toldy számonkéri Vörösmartytól, hogy miért nem kísérelte meg a sivár tájat a költészet eszközeivel szebbé tenni: «Mily tág, eleven és dús phantasiájának igen megfelelő mezőt hagyta itt költőnk elsiklani.»¹

A klasszikus — Toldy szerint antik — költő tárgya felett áll, vele semmi kapcsolatban sincs, csupán száraz érzéketlen tolmácsa. A romantikus költő szorosan összeforr tárgyával, vele él, benne mozog. Így az ő hangja személyes, indultatos, sőt sokszor szenvedélyes. Együttérez hőisével, ennek győzelmét elősegíti, ellenfeleit gátolja. Hangja ilyenkor átforrósodik, szubjektívvá lesz. Ezek az alanyi kitérések közelebb hozzák a tárgyat az olvasóhoz, ki ezáltal a történésnek maga is részesévé válik. Természetesen a költőnek óvatosan kell kezelnie ezt a személyes hangot, hogy az olvasót ne zökkentse ki az eposzi hangulatból. Ritkán forduljanak elő ezek a lírai vagy épen személyes jellegű betoldások és olyanok legyenek, hogy mennél többen ismerjenek bennük a maguk érzelmeire. Vörösmarty epikájában is rátalál Toldy a romantikus költészetnek erre a kedvelt fogására. De Vörösmarty mérséklettel alkalmazza ezt a vele való visszaélésre csábító fogást, s akkor is mindig «rátalál szívünk húrjára.»

A legjellegzetesebb romantikus hősök a lovagok. Alakjuk a mindig óhajtott, de soha tökéletesen el nem ért, hármass lovageszményből fakadó romantikus vágyakozásnak örök beteljesülhetlenségét juttatja eszünkbe. A *Zalán futásában* a lovagi erények csillogtatására nincsen alkalom, de van a romantikában felette álló *Cserhalomban*. Itt «nagyobb pompával lépnek fel a személyek, ... mert a költemény szűkebb határai közt a színek nagyobb koncentrálást kívántak.» A középpontban a magyar lovag eszményképe, Szent László áll. «s benne gyűlvén össze minden lovagiasság, ez belőle hinti

¹ *Aesthetikai Levelek*, 101. l.

romános sugarait az egész magyarságra.»¹ Szerencsésnek tartja Toldy, hogy Vörösmarty a kunoktól elrabolt magyar leánykát, Etelkát, Ernyeinek, Salamon király agg tanácsosának leányává tette, ezáltal érdeklődésünk szubjektivebbé, részvétünk melegebbé válik. Ezen «epizódja által Vörösmarty mindenen a romantikának a lelkét hagyhatá előmleni, s phantasiájának szabad mezőt nyitván, hol megragad nagy erővel, hol ismét bájol és olvaszt. Ezáltal lehetett csak a karakterekbe többoldalúságot, az érzeményekbe lágyságot hozni, s így a véres világot rózsacsillámnak enyhíteni.»² Az ellentéteknek ez a hangsúlyozása és halmozása, a kegyetlen indulatok ellágyítása, a korlátok nélküli magával ragadás, az elbájolás és elolvasztás jellegzetes romantikus vonások. A szépnak és rútinak, gyengének és erősnek, jónak és gonosznak ez a töményített alkalmazása magával ragadta az olvasót s ennek fantáziája szívesen kapott szárnyra a költő vérből képzeteivel. Az «önkéntes magátátengedése ily határozatlan, homályos s épen azért *oly bájos képeknek, oly poétai, oly határozatos* motivum, hogy csak kárával lehet el nélküle a költő.»³ A tárgyhoz szorosan alkalmazkodik a stílus is: követi a tárgyat a «nyugalomtól fogva az emelkedésig és iszonyatig», s az egészen előmlik a költőtől ügyesen adagolt világosság, mely sokszor valójában romantikus clair-obscure, vagy Toldy szavaival: «félköltői világosság.»

A romantikus hős a végletek embere. Nem is ember abban az értelemben, hogy benne sok jó vonás egyesül kevés rossszal, vagy a rossz van túlsúlyban, esetleg épen kiegyenlíti egymást a végletes tulajdonságok, hanem a maximális jó együtt forrong benne a rossz kiteljesülésével, a gyengeség az erővel, az önbizalom a tökéletes lemondással. Ezek az ellentétek keltik a romantikus feszültséget s csigázzák az érdeklődést és figyelmet, részvétet és együttérzést a végsőkig. A romantikus költő végigjártassa olvasója lelkének amúgy is megfeszített húrjain az összes lehető motivumokat s mikor az érdeklődés elérte a csúcspontot, meglepő fordulattal oldja meg a csomót. Az ellentéteknek ezt a halmozását találta meg Toldy, Salamon király szélsőséges jellemében: «O érzékeny és ingerlékeny, tele becsületszomjjal és büszke önérzéssel; majd genialis erőben és tűzben háborgó és lobbanó, majd ismét lecsüggedő; de mind a két esetben magától semmit sem kezdő, más által pedig mindig könnyen elhatározható: tudniillik ő roppant cselekvő erő mellett semmi akaró erővel nem bír. Anyját, hitvesét szerető, Ernyeit határ nélkül tisztelő, roko-

¹ U. o. 133. l.

² U. o. 138. l.

³ U. o. 78. l.

naitól csak ármánykodó kezek által tolatik vissza, mert a bizatlankodás karakterének fő vonása s még Vid által sem gyanutalan, de ez annyira körülvette hódolásaival s maga által szerzett bajaiban oly szükségessé tette magát neki, hogy rajta már ki nem adhat, stb.¹

A romantika gyakran megelégedett a történesek külső rugóinak szemléltetésével s legtöbbször nem kutatta a mélyebb okokat. Számára az volt csupán fontos, hogy a cselekvény külsőleg valószínű vagy elképzelhető legyen, — a belső megokolással nem törődött. Toldy ebben a vonatkozásban túlhaladta a romantika álláspontját s közeledett a csak mintegy két évtized múlva s akkor is az ő ellenzékeképen jelentkező esztétikai realizmus felé. Vörösmartyról szóló tanulmányában, de későbbi bírálatában is fellelhető a «belső szükség» hangsúlyozása s a munkák megbíráását ennek vizsgálatával kezdte meg. Ő a belső szükségességet nem a *hihető* vagy *valószínű* jónak világába vonta le, hanem a köznapi fölé emelkedve lélektani, sőt metafizikai alapon vizsgálja a történeket és azt mérlegeli, hogy *ezt* a bizonyos cselekedetet *az* az ember, kit *ilyennek* ismertünk meg, elkövethette-e. Az író alapozza meg a cselekvényt és munkája kifejlését hőse jellemével, mert az «individuumok viszonyaiból fejlik belső szükségénél fogva ilyen vagy amolyan vég.»²

A romantikus jellemekekhez alkalmazkodik a romantikus stílus is. Rohanó, száguldó, magával ragadó ez az előadás, sokszor meg játékos vagy épen pajkos. Minden fokozat, minden árnyalat megvan benne a tengerszem nyugodtságától egészen a háborgó óceán viharzásáig. Toldy Vörösmarty epikája alapján a romantikus stílus jellemző vonásaiként az «érzékiséget», a «szemléltethetőséget» és az «eleveniséget» hozza fel. Az első meghatározójegyen az előadásmódnak a tárgyhoz való alkalmazkodását, a másikon pedig kifejezőkészségét érti. Vörösmarty *Hedvig* c. balladájáról szóló későbbi bírálatában részletesen foglalkozik a romantikus stílus, egyben a romantika jellemző jegyeivel: «A virágos stílus... a romános (romantikus) karakterű művek tulajdona. Ezekben a phantasia az úr: játéka nem tisztel egyéb törvényt, mint a szépét; korlátokat nem ismerve, magának merész feltalálásában, természetfeletti tündérteremtményekben tetszik; hol az égben, hol a földön és föld alatt veri fel a sátrát; a holt dolgoknak életet ad, szikla és virágok szólnak, az istenek emberekké lesznek, s mindent által változtat tündér kénye szerint. Megvetvén az egyszerűséget, nagy apparátussal űzi célját, a legkülönfélébb állató részeket tarkán vegyítik; de mindenütt mégis egy

¹ Vörösmarty: *Salamon királyának* a bírálat. U. o. 157—59. l.

² U. o. 157. l.

rózsaszín fenék csillámlik keresztül, s ez a szerelem: égi és földi, emez üzi a hőst harcba és viszontagságba, amaz teszi bátorságát rendülhetetlenné. Sehol a poezis annyira nem idealizál; a fenntebb hatalomba való bizodalma határtalan, a szerelem aetheri, a hősiség közérő feletti. Jelentésénél fogva symbolikus költésnek szabadna neveznem.»¹

Elméletirő részletesebben igen, de pontosabban azóta sem határozta meg a romantika ismertető jegyeit. Mindazonáltal csodálata, barátja és lelkesedése az «új költészet»-ért nem téték annyira elfogulttá, hogy Vörösmartyt fenntartás nélkül romantikus költőnek hirdetné. A magyar romantika tetőpontját a *Tündérvölgyben* látja: azzá teszi a benne nyilvánuló «buja orientális phantasia,»² valamint a Zrinyi-strófa, melyet az ilyen, — de csakis az *ilyen*, — jellegű műveknél alkalmasnak talál. Itt — kora klasszikus költőkön nevelkedett gyakorlatának megfelelően, — némi kicsinylés, vagy meg nem értés érezhető ki hangjából a magyaros verseléssel szemben. Arany *Toldija* előtt ez szinte érthető. De az már túlzásnak tetszik, hogy eposzát — melyet jellege szerint a *Tündérvölgy* és az *Aeneis* közé sorol be, — Zrinyi, szerinte ma «bizonyosan reguláris olasz stancákban költené.»³ Romantikus eposz a *Cserhalom* is: benne a romantika két jellemző jegye, a «lovagság» és a «christianismus» jelentkezik. A *Zalán futása* romantikus jellegéről már nincs annyira meggyőződve, hangja itt óvatosabbá válik s kétfelé tekintve kísérti meg a honfoglalás eposzának a helyét meghatározni. Romantikusnak nem meri állítani: zavarja mindenekelőtt a hexaméteres forma, mely ellenkezik a romantikus gyakorlattal, hiányolja a természetfestést, felemlíti az állandó díszítő jelzőket, amelyekkel «a romános poezis... nem él.» De klasszikusnak sem mondható: ez ellen szólnak az eposzon végigvonuló szerelmi epizódok, a költő lantján életrekelő magyar mitológia, a helyekkel közel átforrósodó szubjektív hang s az egész művet meghatározó nemzeti jelleg. Toldy véleménye tehát az, hogy Vörösmarty ugyan már az új irányba halad, — s mennél inkább fejlődik, annál jobban, — de a *Zalán Futásában* még nem tudott teljesen elszakadni a klasszikus költészettől; egyaránt «hasonlít az ó és új költőkhöz,»⁴ «szelleme még az antik és romános közt látszik lebegni.»⁵

A Vörösmarty-tanulmányon kívül az e korszakból származó bírálatai közül legérdekesebb az, amelyben Kölcey

¹ *Auróra* 1830-ra. U. o. 292. l.

² *Auróra* 1828-ra. U. o. 233. l.

³ *Aesthetikai Levelek*. U. o. 142. l.

⁴ U. o. 110. l.

⁵ U. o. 102. l.

helyét a magyar romantikában kijelöli. Kölcseyről Körner *Zrinyijének* megbírálása óta a legmélyebb tisztelet és a legőszintébb elismerés hangján szól: «Előadásra nézve Kölcsey bármely nemzetnek műphilosophusai közt is igen előkelő helyet foglalna.»¹ Dalaival és ódáival foglalkozva azt látja, hogy a romantika ezeknél ugyanolyan mértékben jut kifejezésre, mint a *Zalán futásában*: Kölcsey költészete «lebeg» a klasszikus és romantikus irány között, vannak szálak, melyek oda fűzik, de más meghatározó jegyek már ide sorozzák: «Az érzés heve, a képek romantikája az előadás által naiv karakterben jelenik meg; kép, — érzés, — tónusra classicus példányok, milyennek kell a *dalnak* lenni; s e tekintetek szerint Kölcsey leginkább Goethehez látszik közelíteni. Kölcsey Dajkával a magyarok legsubjectivusabb lyricusa, de ennél minden lyricusainknál romantikára gazdagabb, az egésznek ideájára művészibb, nyelvre simultabb, versre édesebb.»² Toldy tehát nem azt állítja, hogy Kölcsey romantikus költő, csak azt, hogy minden magyar költő között ő a legromantikusabb, — de benne is maradt sok a klasszicizmusból.

Toldy a magyar irodalom aranykorába született bele. Más kritikus — különösen fiatal korában — másod- és harmadrangú műveken hegyezgeti kritikusi tollát, ő pedig, már mint ifjú, a magyar szellem legkiemelkedőbb képviselőit vehette bonckése alá. Barátság kötött össze bírálót és megbíráltakat, — az előbbi dicséri, hogy kritikái sehol sem viselik e barátság nyomait. Toldy valahogyan úgy érezte, hogy amikor felveszi a tollat, szent ligetbe lép, ahová nem hat el sem rokon, sem ellenszenv, sem elfogultság, sem részrehajlás. Gyakran tévedett, de sohasem rosszakarathból, s tévedései legtöbbször a megbírálnak kedveztek. Ha valamely mű megnyerte tetszését, akkor előadása rohanó, képekkel zsúfolt, majdnem exaltált, — egyszóval: romantikus.

6. A romantika elméletébe való elmélyedéssel szoros rokonságot mutat Toldynak a népköltészet iránt ébredező érdeklődése. A romantikus nemzeti gondolatból természetesen fakadt a tágabban és enyhébben értelmezett nemzet, a nép iránti rokonszenv. A klasszikus általános emberivel szemben ott áll mint egyed, mint egyszeri a nép. Ez és ennek minden megmozdulása az elvont nemzetinek reális jelentkezése. A német romantikában a népiesnek elérése Grimméknél, Novalisnál, Arnimnál és Brentanónál a legfőbb cél volt: úgy érezték,

¹ *Élet és Literatura*, 1826. Megjelent a Tudományos Gyűjtemény 1826. X. k. és az Élet és Literaturában 1827., valamint a *Kritikai Berekben* 173—192. l.

² *Auróra* 1828-ra. Tudományos Gyűjtemény, 1828. I. k. 101. l. és *Kritikai Berek* 243 l.

hogy népükkel, annak történelmével közös az ő múltjuk is. A magyar romantikában a népiest s a népköltészet értékét Kölcsey ismeri fel. A *Nemzeti Haggyományok* c. mélyenjáró tanulmányában Herder nyomán a népköltéssel foglalkozik s azt a nemzeti poézis eredeti szikrájának nevezi, mely a műköltészetet csak gazdagíthatja.¹ Toldy a népköltészetben a nemzeti esztétizis frissítő forrásait látja, s érdeklődve fordul Stephanovicsnak ezidőtájtban megjelenő szerb-népköltési gyűjteménye felé. Wessely tanárnak e gyűjteményről szóló értekezése nyomán² részletesen taglalja a szerb balladákat és lírai költeményeket s örömmel köszönti Vitkovics hasonló tárgyú tanulmányát, valamint eredeti és fordított szerb népdalait és népballadáit. A német romantikus elmélet, Kölcsey népköltészet-szemlélete s a szerb népköltési gyűjteménynek Európát bejáró híre arra késztették, hogy a magyar népköltéssel foglalkozzék. Nem tud azonban szabadulni kora balitéleteitől s a magyart prózai népnek tartja: «A mi népdalaink között kevés az illatos virág, mert — valljuk meg végre is őszintén — a magyar más nemzetek mellett többféle okok összejöveteléből csak igen csekély mértékben költői nemzet.»³ Azt nem mondja meg, hogy mik azok a többféle okok, de sejteti, mikor azt fejtegeti, hogy «minden nemzet népdalainak közös caractere az érzés sentimentalismusa naiv előadásban.»⁴ A magyar — ezt következtethetjük Toldy megjegyzéséből — nem szentimentális, hanem józan nép, mely épen ezért kerül a naiv előadást is, ahol t. i. az előadó is, a hallgató is hisznek az előadottak igazságában. De ha már népünknek nincsenek népdalai, legalább legyenek mű-népdalaink. Épen ezért örömmel üdvözli Kisfaludy Károlynak az *Auróra* 1829-es évfolyamában közölt huszonöt népdalát. Szerinte ezeken «azon sajátságok, melyek a magyar népdalt bélyegzik, mesterkézzel vannak visszaadva; s a költőnek... lyrai phantasiája kifogyhatatlan gazdagságai által oly lépcsőre emelve, melyen a szerbus és az éjszaki nemzetekéivel bátran kezethatnak.»⁵ E népdalok írására Fenyéryvel ő szólította fel Kisfaludyt, épen ezért örömmel látja a mesternél az érdeklődés felébredését a magyar népköltészet iránt s azt, hogy népdalírássra hívja fel Vörösmartyt, Vitkovicsot, Fáyt és Bajzát. Ezek népdalait azután összegyűjtve olcsón terjesztenék a nép között.⁶ Toldy is, Kisfaludy is téves

¹ *Élet és Literatura*, 1826. 50. l.

² Megjelent a *Felső-Magyarországi Minervában*, 1827. IV. füzet, 1153—1167. l. A szerbus népköltészetéről c.

³ *Tudományos gyűjtemény*, 1828. 107. l.

⁴ U. o.

⁵ U. o.

⁶ Haraszti Károly: *Bajza és Toldy irodalmi levelezésének jelentősége*. Bp. 1909. 30. l.

ideológiában élnek: a népköltést szobavirágnak gondolják, amelyet mesterségesen lehet kitenyészteni és elterjeszteni a nép között, a helyett, hogy az ellenkező irányból indulnának ki és a népdalokon tanítanák költőinknek a magyar népdal sajátosságait. Angliában a *Handbuch*ből főleg a népdalok tetszetek — talán ez is közrejátszott, hogy később az Akadémián és a Kisfaludy Társaságban a népdalgyűjtésnek éppen Toldy lett egyik leglelkesebb szószólója.¹

7. A *Handbuch* romantikus indítékaival szorosan össze függ Toldy külföldi útja is. Már 1824-ben kinn jár Lengyelországban s meglátogatja Báthory István sírját. Innen magyarságában megerősödve tért vissza.² Ennél sokkal döntőbb hatással volt rá 1829—30-ban tett nyugateurópai útja. Ennek az útnak romantikusan készül neki.³ Benne a magyarság nyugatirányvándorlásának egyik első képviselőjét láthatjuk. Útjának egyik fő célja a magyarságnak, irodalmának, nyelvének külföldi megismertetése volt. A német romantikusoknál a vándorfelolvasások divatja járta. A Schlegel-fivérek bejárták a nagyobb német városokat, felolvasásokat, előadásokat tartottak s mindenütt terjesztették a romantika eszméit, agitáltak az új irodalom mellett. Ilyen apostoli munkára vállalkozott Toldy is, az ő romantikus nagy szerelme, a magyarság érdekében. Nyugat-Európa ekkor a forradalmak és felkelések lázában vajdúdott. Útja először Németországba vezetett. Németországban a romantika végét járta, belső meghasonlás dúlt, amelyből később az Ifjú Németország forrott ki. Toldy bejárja a nagyobb városokat, hallgatja Hegelt, s «mindenütt azon van, hogy a magyarságot megismertesse, hol nyelvünk alkotásáról, hol irodalmunkról olvas fel, vagy ad elő.⁴ Legmélyebb hatással Weimarban tett látogatása volt reá. Goethe a német romantikusokhoz hasonlóan Toldynak is, Bajzának is az irodalmi beteljesülést jelentette.⁵ Tőle várt valamit, talán biztatást, talán útmutatást. Mily keserves csalódást jelenthetett a fiatal rajongó számára, mikor azt kellett látnia, hogy a német írófejedelem teljesen tájékozatlanul áll a magyarsággal szemben. Azt a félórát, amelyet együtt töltöttek, Toldy arra használta fel, hogy nemzetéről, annak multjáról tartson előadást s meggyőzze Goethét arról, hogy a magyarság nem Dsingisz-, vagy Batu kánnal jött be Európába, hanem fejlett és sokszázados

¹ Greguss Ágost: *Toldy Ferenc emlékezete*. Kisfaludy Társaság Évlapjai XI. k. 210. l.

² Kuncz id. m. 21. l.

³ Eltávozása előtt búcsúdalt kér barátjától, Bajzától: «hol a honmaradó kedves búcsút vesz az eltávozó baráttól.» Id.: Haraszi Károly: id. m. 31. l.

⁴ Kunfi Zsigmond: *Toldy Ferenc*. I. K. XIII. k. 43. l.

⁵ Farkas id. m. 260 l.

műveltsége van. Mást talán kiábrándított volna a körülrajongott nagy német írónak ez a felületes nemtörődömsége, de Toldy ebből is új erőt merített, hogy dolgozzék a magyarság ügyéért.¹ Tovább utazott Angliába. Londonban Esterházy hercegnek, az akkori osztrák nagykövetnek volt huzamosabb ideig a vendége. Itt a legjobb társaságban mozgott, de, mint már a *Handbuch* méltatásánál láttuk, a Themze partján sem voltak tájékozottabbak Magyarországról, mint a Rajna mellett. Mégis itt némi elégtételül szolgálhatott az a feltűnés, amelyet John Bowring magyar antológiája keltett. Útjának utolsó állomása a júliusi forradalom lázában gyötrődő Franciaország volt.

Az a sok közöny, megnemértés és rosszakarat, amellyel Toldy útközben a magyarságot illetőleg találkozott, nem lohasztotta le sokszor szinte tárgyatlan nemzetszeretetét. Útjának legfőbb eredménye a magyarságnak külföldön szerzett új értékelése volt. Hazajöve meg akarta mutatni, hogy nyugatnézésünk már nem soha be nem teljesülő, kínzó vágyálom. hanem nemzetünk az ő és a romantikus nemzedék munkája által egyenrangú társává válik a németnek, az angolnak és a franciának.

8. Itthon azonban rossz hírek várják. Az Auróra-Kör vezére, Toldy atyai jóakarója és barátja, Kisfaludy Károly halálán van. Toldy mint orvos tudja, hogy menthetetlen, s a bekövetkezett vég után kétségbeesetten írja Kazinczynak: «Árvaságra jutottunk! Pásztor nélkül való nyáj lettünk! Oda van tanítónk, vezérünk, s a legjobb, leghívebb barát! És a literatura.»² Szerencsére az utóbbiban nem lett igaza, — s ebben neki van oroszlánrésze. Az eddigi kedves szeretetreméltó fiú, — Kisfaludy «heves, hirtelen, de jó Franzli»-nak írja,³ — akit lágyaságáért, hajlíthatóságáért Vörösmarty és Stettner bülbülnek neveztek,⁴ lassanként az elhunyt vezér örökébe lép. Már korábban mindenütt ott akar lenni, minden irodalmi vállalkozást támogat, de az akkor ifjú lelkesedés volt, most a férfisorba lépő romantikus vezér céltudatos tevékenysége. Látszólag hárman veszik át a gazdátlanná vált vezéri hatalmat: Vörösmarty, Bajza és Toldy. Hármuk közül Toldy volt a legtevékenyebb. Bajzát érdessége, megközelíthetlensége, kegyetlennek tartott kritikája, valamint nagy elfoglaltsága — szerkesztő, politikus, kritikus, költő, majd színházigazgató egy személyben — tartották távol a nem is áhított vezéri polctól,

¹ Földes Gyula: *Toldy Goethénél*. Magyar Hirlap, 1932. 13. sz. — Hatvany Lajos: *Magyar látogató Goethénél*, Magyar Hirlap, 1932. 7. sz.

² Kaz. lev. XX. k. 410. l.

³ Kisfaludy levele Toldyhoz, 1829. nov. 11.

⁴ Waldapfel: id. m. 320. l.

Vörösmartyt pedig befelé fordulása, passzivitása, valamint az a körülmény, hogy mint költő maga is versenytársa volt a vezetetteknek és sokkal nagyobb felületet szolgáltatott a támadásra, mint az irodalmi vitákon felül álló Toldy.¹ Kényes helyzete bizonyos mértékben befolyásolta egyéniségét is: Kazinczy Gábor még «delicát embernek» nevezi,² de megjelenik nála új, egyénien feltűnő vonásként harci készsége, vitatkozó szenvedélye és személyeskedő hajlama. Bátor volt a vakmerőségig. Még serdülő gyermekkorában, 1821-ben írja Bajzának: «... Legkisebb vágyam sincs a publikumnak tetszenem és soknak igen jó volna ez alapon állapodni: mert kemény, de rendülhetetlen. Sokkal jobb a publikumot meghódítani, mint magát hódja alá vetni.» Majd öt évvel később ezt olvassuk: «Bántassék meg a publikum, bántassanak meg félszeg diktátoraink, rohanjanak ellenünk pszeudokritikusaink villámai, ha ez történik, akkor jó még csak divatba az intézet... s ha csak ennyire mentünk, nyertünk, győztünk s pályát nyitottunk az új revolúcióra. Az új iskolának kell diadalmaskodnia, vagy elveszünk.» S valóban Toldy hivatásának küldetészerű tudatában megfeszített energiával dolgozik, hogy «az új iskola,» a romantikus irány, győzzön. Tudja, hogy ez a harc nem lesz könnyű, de vállalja, még forradalom árán is: belőle és általa a magyarság új, nyugateurópai mintára megformált arcát akarja kialakítani. Szeme előtt egy cél lebegett: hazája műveltségének felvirágoztatása. Mindent ennek rendelt alá, mindent ehhez mért. Büszkén és nyugodt öntudattal írhatta 1842-ben Kis Jánosnak: «Mi sohase kérdeztük: ki, hanem mi, tűzzel és tekintetlenül támadtuk meg azt, mit károsnak tartottunk irodalmunkra, de tettük — sok évek után mondom — tettük, mert haszonnak tartottuk». Kegyetlen azért nem volt. A fiatal költők bátran fordulhattak hozzá tanácsért, mutathatták be készülő munkáikat, ő nem azt nézte, ki hozza, hanem: mit hoz. Maga ezt írja erről egyik cikkében: «Segéld a kezdőt és éleszd, békéltesd a felekezeteket, az érdemest koronázd meg, — légy őr, úzd ki a szép palotájának tornácából a részegeket, ez a legfőbb tanárszék kötelessége.»³ Bajza komorveretű, megközelíthetetlen egyénisége, Vörösmarty költői nagysága, Toldy harci készsége rettegetté tette nevüket az irodalomban. Céltudatosak voltak: a fontosabb őrhelyeket az új irány, a romantikus forradalom emberei foglalják el. Így Toldynak szánják az alakuló Akadémiában a titoknokságot, de ezt egyelőre még a régi nemzedék képviselője, Döbrentei, foglalja el s csak lemondása után, 1835-ben lép helyébe Toldy,

¹ Szász Károly: id. m. 304. l.

² Kazinczy Gábor levelei Mikó Imre grófhoz, I. K. 1936. 205 l.

³ *Élet és Literatura*, 1827. II. 2222. l.

hogyan innen a hivataladta súllyal hirdesse a romantikus nemzedék értékrendjét, melyet ki akarnak alakítani. Mozgékony-ságával, frissességével, minden új és üdvös iránt, érzékeny fogékony-ságával azonban már előbb magához ragadta az Akadémiában is az irányítást. Romantikus tudománypolitikai gondolataiért és terveiért — melyek gyújtópontjában mindig a nemzeti gondolat és a nyelvesszményiség állt — bátran sikraszállt, literátor volt a fogalomnak irodalmi agitátor, szellemi vezető, irányító értelmében. Irodalmi encyklopédista, kinek a magyar irodalom és a magyar nyelv szívügye volt. Amilyen mértékben izmosodott az első, olyan mértékben nőtt érdeklődése, részvéte a második iránt. A nyelvesszményiség romantikus ideál. A romantikus érdeklődés középpontjában mindig ott állt a nyelv, annak eredete, lényege. A romantikus elméletíró számára kezdetben a tartalom egyenértékű a nyelvvel. Később azonban a nyelv foglalja el az első helyet. Ezt a fejlődést vehetjük észre Toldynál is: a grammatikai nyelvesszmény mögött háttérbe szorul az esztétikai ideál.¹ Ennek a nyelvesszménynek legélesebben akkor adott kifejezést, mikor Szontágh Gusztávval az irodalmi eszményiség, vagy irodalmi nyelvesség felett vitatkoztak: «Íróra nézve grammatikánál, helyesírásnál, hibátlan nyelvénél *jobb* dolog van, de *elsőbb* bizonyosan nincs.»² Természetesen literatori tevékenysége nem merült ki nyelvészeti vitákban. Foglódott és dolgozott az Akadémián, írt tanulmányokat és kritikákat, olvasott és buzditott, szerkesztett folyóiratot és szótárt, mint ő mondja: «mindenben voltam minden, adminisztráltam, elnököltem ... írtam, tettem ...»³ A mellett támadta és dorongolta a bitorlott tekintélyeket, kiűzte a kontárokat az irodalomból, izgatott a tudományosság mellett, — egyszóval ő volt az irodalmi buzgalom megszemélyesítője.

A még nem is harmincéves férfiúnak tevékenysége sokaknak nem tetszett, különösen az akadémiai első nemzedéknek, — ezek vezérüknek még mindig az elaggott Kazinczyt tekintették. Előrelátható volt, hogy a két vezér és rajtuk keresztül a két nemzedék előbb utóbb megütközik egymással.⁴ Le-nyugózó kép, titánok harca: az életrekelt magyar irodalom zsenge hajtásainak ápolója, a roskadozó agg vezér s vele szemben az új kor szülötte: Toldy, aki túltepeztető virtusával, fékezhetetlen öserejével azt a másik Toldit juttatja eszünkbe: őt is elkapja heve, elragadja indulata. Az alkalom nem soká

¹ V. ö. Brisis Frigyes: *Vörösmarty és az Ezeregyéjszaka*, I. K. 1933. 60. l.

² *Figyelmező*, 1837. I. 14. sz.

³ *Bp. Szle.* 19. k. 39. l.

⁴ A két nemzedék küzdelméről érdekes adatokat közöl Gálos Rezső: *Döbrentei papirosszelelei*. IK. 1914. 459—64.

váratott magára. Pyrker László egri érsek kiadott többek között egy német nyelvű eposzt,¹ amelyet Kazinczy prózában a *Szent Hajdan Gyöngyei* címmel magyarra fordított. Toldy G. jegy alatt megtámadta Kazinczyt. Császár szerint az is közrejátszott a támadásban, hogy Kazinczy ezidőtájtban lanyhán nyilatkozott a *Zalán futásáról* s Árpádot, minden magyar ember csodált hőst, enyhe gúnnyal a becsületes emberek langyos osztályába sorolja.² Toldynak nagyon fáj irodalmunk «great old man»-jének értetlensége a csodált, utólérhetetlennek tekintett Vörösmartyval szemben s így bizonyos elégtétellel támadja meg Kazinczyt. Kedves neki Kazinczy személye, de a haza szent. Ugy érzi, hogy Pyrker és Kazinczy cselekedete az egész magyar irodalmat, sőt az egész nemzetet megbántotta: magyar főpap munkájával a német irodalmat gyarapítja, s irodalmunk egyik büszkesége ezt megint magyarba ülteti át. Félti a magyar becsületet, fél, hogy «a külföldnek azt kelle látni, hogy egy magyar, kinek bölcsőjét Musa rengeté, szűkebbnek ítélte nyelvét, mint hogy nagy szellemének benne hangokat találjon, silányabbnak, mint hogy teremtményei méltóságának megfeleljen.»³ Igazi romantikus hévvel és meggyőződéssel indul a harcba, hiszen szent ügyet, anyanyelve és nemzete ügyét védi. Kétségtelen azonban, hogy Toldy akarta ezt a harcot, vágyott rá, mert úgy érezte, hogy a küzdelem a szembenálló felek számos nézetét tisztázni fogja. A harc felidőzésében Kazinczyt követte, kinek polémiaelmélete épen kereste a küzdelmet, mert ez frissíti fel az irodalom vérkeringését és szül új, értékes eszméket: «Veszekedik, tépi, döfi a két bohó egymást, de a dolog nyer az ő veszekedések által.»⁴ Azt, hogy ő valóban akarta a küzdelmet, igazolja az, hogy mind Bajzának, mind neki alkalma lett volna a *Szent Hajdan Gyöngyei* megjelenését megakadályozni, de ők várták és állták a harcot.⁵ A világosan felépített cikk második fele bennünket kevésbé érdekel: azért feddi Kazinczyt, hogy az eredetiben kötött formában írt verset prózában — igaz, művészi prózában — tette át. Kazinczy válaszával⁶ s Toldy feleletével⁷ nem foglalkozunk, az ősz mester időközben meghalt, s Toldy Rummy Károly,⁸ Kazinczy jóbarátja ellen folytatja a vitát.⁹ Rummy

¹ *Perlen der heiligen Vorzeit*, Ofen, 1821.

² Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története*. Bp. 1925.
187. l.

³ *Kritikai Lapok* I. k. (1831) 13—23. l. és *Kritikai Berek* 317—325. l.

⁴ *Kaz. Lev.* XI. k. 163. l.

⁵ Kuncz id. m. 56. l.

⁶ *Tudományos Gyűjtemény*, 1831. II. k. 125—26. l.

⁷ *Kritikai Lapok*, 1833. II. f. és *Kritikai Berek* 225—231. l.

⁸ Rummy cikke *Der Spiegel* című pesti német divatlapban jelent meg *Patriotische Rüge* c.

⁹ Toldy cikke Rummy ellen: *Kritikai Berek* 331—344. l.

Toldynak Pyrker ellen intézett támadását, «nem, mint individuális tárgyat, hanem generalitássá változtatva s mint német lakóink nyelve gyűlölségére épült *magyaromaniát* állítja a közénk vegyült német közönség elébe a szívek ingerlésére, a már-már szunnyadni kezdő nemzeti gyűlölet fellázítására.» De leleplezi a német író célját: «A honi nyelv mellett felszólaló írókat rágalmazni, sőt ... a testvér kézfogást és nemzeti frigyessülést felbontani.»¹ Majd néhány lappal utóbb megtaláljuk Toldy-nak s rajta keresztül az egész romantikus nemzedéknek hitvallását és értékmérőjét: «Nekünk a nyelv fő palládiumunk s ha győzedelmét annyi ellenséges behatásoknak közepette féltjük, nem féltünk-e nálánál még többet is: *a nemzet életét* s oly valamit, melyet, ha nem mondom is, minden épkeblű érteni fog.»² Furcsa és visszás helyzet, mely ha nem volna oly megkapó, mosolyra indíthatna: Schedel Ferencnek, a racionalista német világpolgárnak és Thalherr Jozefinnek, a bécsi polgárkisasszonynak a fia, ifjabb Schedel Ferenc — a Toldy nevet még csak az irodalomban s ott sem mindig használja, s ez csak 1844-ben válik családi nevévé — védelmezi a megvetett, lenézett, mostoha magyar nyelvet felsőebri Pyrker László egri érsek, Heves vármegye főispánja, ősrégi magyar dunántúli család sarja, Anyos és Virág tanítványa ellenében, s öntudattal utasítja vissza a magyarománia vádját hazai földön is németnek maradt író társával szemben. Ha ez a romantikus kiállítás lenne Toldy egyetlen szereplése a nyilvánosság előtt, neve akkor is megérdemelné, hogy megmaradjon a magyarság emlékezetében, mert bizonyosság arra, hogy a kor, a környezet és az egyéni hajlam szerencsés találkozása le tud rombolni örökletesnek hitt korlátokat. Ő maga ezt igen világosan úgy fogalmazza meg, hogy «az ember mivoltát nem annyira a nevelés, mint a természettől nyert testi és lelki feltételek s az első ifjúságbeli különféle befolyások határozzák.»³

A *Szent Hajdan Gyöngyei* körül kitört vitának szerves folytatása és kiegészítője az a polémia, mely az 1833-i akadémiai nagyjutalom odaítélésekor lángolt fel. Ott magyarság és németiség, itt az akadémiai első és második nemzedék állott egymással szemben, de végső eredményképen mindegyik a romantika-klasszika aránypárnak más és más kifejezője. Ott Kazinczy, a klasszicizmusnak⁴ egyik legnagyobb magyar képviselője s egyúttal legkiválóbb teoretikusa állt szemben Toldyval, az új irány, a romantikus elmélet «representatív

¹ U. o. 332. l.

² U. o. 341. l. A Pyrker-vitára vonatkozólag l. még: Bleyer Jakab: *Kazinczy pöre az Auróra-körrel*. Egy. Phil. Közl. 1896.

³ Ö. M. II. k. 188. l.

⁴ Kazinczy azt állítja, hogy egyetlen magyar író munkájában sem ismer annyi klasszicitást, mint a magáéban. — Lev. XX. k. 273. l.

man»-jével, itt Kisfaludy Sándort, a hagyományos magyar költészet képviselőjét védi Dessewffy gróf a magyar romantika vezéréért lángoló Toldy ellenében. De Kazinczy, a kiérdemesült agg veterán meghalt, mielőtt ez a fájó vita lezárult: a Gondviselés megkímélte attól, hogy látnia kelljen vereségét a közel félévszázaddal fiatalabb utódtól s Dessewffy örülhetett, hogy mindenesetre megtépázott dicsőséggel de — részint ellenfelei jóindulatából — fél győzelemmel, vagy fél vereséggel hagyhatta el a küzdőteret. Az előbbi erőpárban — a Kazinczy-Toldy viszonylatban — a széphalmi mester halála mindenesetre hívebben szimbolizálja az irodalmi eszményválság küzdelmének eldőltét.

A nagyjuttalom-vitában Toldy okfejtése világos, érvelése meggyőző.¹ Dessewffy Józseffel vitázik, aki az akadémiai bírálóbizottsághoz intézett feliratában nagyrészt szubjektív érvek alapján Kisfaludy Sándor mellett tör lándzsát.² Válaszában Toldy taglalja Kisfaludy költészetét és azt bizonyítja, hogy a Himfy-dalok egyhangúak. A költő alá van vetve a 12 sor igájának és sokszor kénytelen a különben csenevész gondolatot «sok szókkal, synonym és nem synonymokkal kitömní», hogy teljes legyen a strófa. Eredeti költőnek tartja ugyan Kisfaludyt, de nem irányjelzőnek, «mert ami becses bennök, (a dalokban,) az el nem tanulható, azt a természetből kell nyerni; ami pedig eltanulható, annak eltanulása veszédelmes inkább, mint óhajtható, mert szétvizezésre, minden gondolatocskának szöözönökbe fúlasztására vezet mindenkit, ki legalább is Kisfaludy Sándor képzelmével nem bír.»³ Ugyanez áll a regékre is.

Az egyhangú és egyszínű Kisfaludyval szemben a mind-össze egy évtizedes írói multra visszatekintő Vörösmarty-nál rendkívüli választékot lát. Kisfaludy csak egy, legfeljebb két irányban tört utat, Vörösmarty a költészetnek jóformán minden műfajában újat alkotott. Toldy cáfolja Dessewffynek azt az állítását, hogy Kisfaludy formában és szellemben nemzetibb Vörösmartynál. Kérdés, hogy mit értünk Dessewffy megjelölésén. Ha nemzeti szellemen «nemzeti érzés és gondolkodás értetik s a nemzeti formával belső formát s nem mérték-telen verset jegyzünk meg,»⁴ akkor Vörösmartynak kell nemzeti szempontból is a babért adni. A német romantikusok esztétikai államához hasonló «aesthetikai respublicáról» beszélő Toldy itt sem tudja megtagadni arisztokratikus nézeteit, mikor

¹ *Kritikai Lapok*, 1836. VI. füzet, 152—174. l. *Krit. Ber.* 378—395. l. Az 1833-iki nagy juttalom felosztása. Felelet gróf Dessewffy Józsefnek.

² Megjelent a *Felső-Magyarországi Minervában* 1835. I. 173—175. l.

³ *Kritikai Berek*, 383—384 l.

⁴ U. o. 386. l.

Kisfaludyt alsóbbrendűnek tartja, mert «élni fog, mint népi költő, midőn Vörösmarty a művészet sanctuariumában ragyogand.»¹ Shakespeare Antóniusának sanda fortélyosságára ismerünk, midőn azt bizonyítgatja, hogy a két költő művének fizikai súlyánál fogva is Vörösmarty felette áll pályatársának, mert az ő 21.000 sorával szemben Kisfaludynak mindössze 3500 sora pályázik. Toldy mindenképen Vörösmartynak nyújtja a pálmát, mert Vörösmarty «a romantos iskolának — melynek mindeddig az egy Zrinyi volt művészetünk mezején képviselője, bár nem ismert, vagy félreismert vagy nem értett, föl nem fogott képviselője, s vezér követők nélkül, — feltámasztója, vagy inkább újra és szebb fényben megalkotója.»² Itt szakad el Toldy teljesen a német romantikától s fordul a Zrinyiben gyökerező és folytatását csak Vörösmartyban föllelő magyar romantikához.

A Vörösmarty—Kisfaludy polémia jellegzetes, de nem rokonszenves végállomása Toldy romanticizmusának. A romantikus magyar nemzeti költészet felülmulhatatlan vezérét látva csodált barátjában, Kisfaludyt érdemenél kevesebbire becsüli, Vörösmartyt pedig olyan fellengző dicséretekkel «sujtja», hogy az a költőnek inkább kárára, mint előnyére szolgál. Romantikus extázisában igazságának kritikátlan bizonyítgatásával annyira megy, hogy a *Cserhalomról* azt mondja, hogy ez «a gyémántja a magyar költészet koronájának.» A *Tündervölgy* pedig «Moore Tamás műveit kivéve nem tűr hasonlítást európai művel,» a *Két szomszédvár* «egy eposzi Shakespeare, egy költő Prometheus teremtménye», «canticum canticorumja a gyűlölség poézisének.» S amikor már azt véljük, hogy belefáradt a dicsérő jelzők fokozásába, akkor *Egert* a magyar eposzok koronájának, kis *Iliásnak*, eposzaink eposzának nevezi. Lelkesedésében ellentmondásokba téved. A Moore munkái után páratlannak hirdetett *Tündervölgyet* felülmúlja a *Két szomszédvár* s ezen túlmagaslik, mint tetőpont, *Eger*. Arányérzékének ezt a sajnálatos megtévedését romantikus rajongásának, valamint annak tulajdoníthatjuk, hogy barátjának esetleges háttérbeszorításában a romantikus magyar nemzeti költészet vezérének s bizonyos mértékben az egész új iránynak a kudarcát érezte.

9. Az akadémiai nagy jutalom körül kitört harc Toldy romanticizmusának a záróköve. Az 1836-ban megalakult Kisfaludy-Társaságot Toldy hívta életre szeretett mestere emléké-

¹ A népinek és nemzetinek megkülönböztetését, mint értékrendi fokozatot megtaláljuk az *Aesthetikai Levelekben*, ahol azt írja, hogy «magosabb popularitás... kinálkozik könnyűségével... mert a nemzetnek, nem a népnek íratott.» *Krit. Ber.* 128. l.

² U. o. 385. l.

nek megörökítésére. Az újszülött kezdetben nem látszott életképesnek, s csak Toldy fáradhatatlan lelkesedésének, önfeláldozó tetterekészségének köszönhető, hogy mégis erőre kapott. Itteni elfoglaltsága, akadémiai küzdelme — melyet ott az «indolentia» ellen vívott — mintegy mástól évtizedre elterelték figyelmét az irodalomtól és annak történelmétől. A mellett 1837-ben elvállalta a Bajza szerkesztésében megjelenő Athenaeum melléklapjának, a szinte csakis kritikával foglalkozó *Figyelmezőnek* a szerkesztését. Toldy szerkesztő volt a szó igazi értelmében: maga keveset írt, — akkor sem mindig az irodalom értékei felett tartott seregszemlét, — inkább átengedte a terepet fiatalabb munkatársainak, s csak arra vigyázott, hogy lapjának szelleme egységes legyen s főlősleges vitákkal ne kavarja fel az indulatokat. Az első évfolyamban Tieck Lajos *Der Junge Tischlermeister*jéről azt írja, hogy az író a tartalmat alárendelte a formának, ez utóbbi szép, «fel-lengző», de elvakít, s a tartalom ugyanakkor nem győz meg.¹ Ez a bírálat Toldy romanticizmusának mintegy utolsó csendülése. Láttuk, hogy Toldy, kinek fellépése irodalmi eszményválságot jelentett, maga is eszményeinek belső átalakulását élte át: az esztétikai idealistából lassan, észrevétlenül az esztétikai realizmus híve lesz. Ennek az új irodalomszemléletnek félénk, halvány nyomait megtaláljuk korábban is: már az *Aesztetikai Levelekben* azt követeli, hogy a költő az objektivitást és a subjektivitást «kellőleg» vegyítse.² Elmélete később mindinkább áthajlik a realitás felé s a *Messze keresett s közel talált* c. elbeszélést bírálva, dicséri a szerzőt, mert munkájában a «recenzens ... valósággal teljes életfestést ... lát»³ Eötvösnek *A házasság* című vigjátékát pedig épenséggel azért korholja, mert alakjaiban sem következetesség, sem humánus érdek, sem *valóság* nincsen.⁴ Realizmusának teljes kifejlődését *oldi-bírálat*a jelzi, — Arany János diadalmas művéről Toldy, a magyar romantikának legkiválóbb elméletirója adja az első komolyhangú, részletes és találó bírálatot.⁵

A romantikából a későbbi Toldyban csupán mély nemzeti érzése maradt meg. De igazságtalanok volnánk hozzá, ha azt vélnők, hogy magyarsága elfogulttá, vagy türelmetlenné tette. Toldy nem volt sovíniszta a szó elvakult értelmében. Volt érzéke a nemzetekfeletti, általános emberi iránt is. Egyik bírálatában megkérdezi: «... A nemzetiség-e legfentebb tulajdona a költőnek, s nem lehet-e a nemzeti nagyobb mindennél?»⁶

¹ *Figyelmező*, 1837. I. 172—174. l.

² *Kritikai Berek*, 16. l.

³ U. o. 238. l.

⁴ U. o. 357. l.

⁵ *Szépirodalmi Szemle*, 1847. II. 17—23. l.

⁶ *Kritikai Berek*, 187. l.

Majd midőn Szontagh-gal vitázik Kisfaludy Károly vígjátékainak nemzeti értékéről, az *Aesthetikai Levelekben*¹ a jellemekről vallott felfogását így egészíti ki: «Nemzetiség egyik, de nem egyetlen alkotórésze a karakternek. Az okos állat nemcsak nemzet tagja, de vallásfelekezet sorsosa is, legfőképen pedig ember.»² Toldy nemzeti érzése bensőleg értelmezett, senkit meg nem bántó, el nem taszító, hanem mindenkit magához ölelő, mélységes megértés volt. Hazaszeretete fejlődik, alakul kívülről befelé s nyert erejében, hevében is. Romanticizmusának és a reformkor önmagára ébredésének megfelelő hangos magyarsága elmélyül s 1843-ban már ő tiltakozik a magyarság lejáratása ellen: «Minél mindennapibbá tesszük a szentet, annál inkább vesztí felmagasztaló, ihlető, lelkesítő erejét.»³

A romantikus Toldy a történeti eszméletesség, a jogi folytonosság, a nemzeti szellemiség és az erőtgyűjtő önvizsgálódás hirdetője. Írásaiban zsenge kísérleteitől egészen be nem fejezett Kazinczy-monografiájáig, irodalmunk öntudatra keltését és a nemzeti érzésazonosság ébrentartását hirdette. Kerülte és megvetette az olcsó hatásvadászást s a magyarságnak inkább csak külső hangoztatását, de romantikus történeti szemléletének megfelelően érzelmeinek középpontjában mindig nemzeti érzése állott s neki a magyarság multjának feltárásával áldozott. Példaadó tetteket keresett nemzete számára. Így míg Kisfaludy Károly és Vörösmarty irodalmi romanticizmusa egy lépéssel megelőzte, Toldy tudományos romanticizmusa szorosan nyomon követte Széchenyi politikai romanticizmusát. De egyúttal az irodalmunkat eddig jellemző történeti szellem végső lecsapódását is Toldy romantikus munkásságában találjuk: az ő romantikus történetsszemlélete fordítja meg a címet eddigi ilyen szellemű irodalmunk kriptáján. Romanticizmusából, az ő általában csekély értékűnek tartott s másodrendű import-árunak tekintett szellemi irányából született meg nemzeti történelmünk mellett legmagyarabb tudományunknak, nemzeti irodalmunk történetének tudományos megalapozása. A lángész isteni szikrája hiányzott Toldyból, de a lelkesedéssel egybekötött tehetséget, az éles szemet és a fáradhatatlan lelkiismeretességet nem tagadta meg tőle a Gondviselés. Ezeket az adományokat páratlan szorgalmával, ha nem a művész, de legalább is a virtuóz fokáig fejlesztette magában és teljességében visszasugározta oda, ahonnan kapta, a magyarságra. Mintha csak magáról írta volna, hogy «bizonyos pontig az ész mélysége pótolhatja az érzés mélységét, lélektani studium s a történet philosophiai felfogása

¹ U. o. 17. l. és jelen dolgozat 135. l.

² *Kritikai Berek*, 270. l.

³ Ö. M. VI. k. 296. l.

az alkotó képzelmet.»¹ Valóban ő is világos értelmével és erős akaratával pótolta az intuiciót és elsajátította tudományának elemeit. Autodidakta volt a szó legszorosabb értelmében, hisz tudományában nem volt, aki tanítsa, még a nyelvet is, amelyet annyira szeretett, amelyért annyit dolgozott, csak később sajátította el. Céljának világos felismerésében közvetlen, de öntudatosabb és tervszerűbb kialakítója volt Bessenyei, Révai és Kazinczy elgondolásainak. Tántoríthatatlan céltudatossága, mely azután rányomta bélyegét egész életmunkájára, adja meg a jelentőséget Toldy romantikus korszakának. Zilahy Károlynak hozzáíntézt levele tömören foglalja össze romantizmusából fakadó jelentőségét: «Önnek irodalmi érdemeit ... a mostani idő még nem ismeri egész mivoltában és csak az utókor lesz képes némileg méltányolni azon halhatatlan vívmányokat, miket nyelvünk Önnek, mint a magyar irodalomtörténet megteremtőjének köszön.»²

BERCZIK ÁRPÁD.

¹ *Figyelmező*, 1839. 533. l., idézve Császár id. m.-ban is, 195. l.

² Zilahy Károly levele Toldy Ferenchez, 1864. ápr. 26. IK. 1937. 197. l.

A CSONGOR ÉS TÜNDE SZIMBÓLIZMUSA.

(Második közlemény.)

3. Eros és Psyché.

Csongor és Tünde az alapjául szolgáló széphistória révén az *Eros és Psyché*-szerű mesék csoportjába tartozik. Mint Gyulaitól tudjuk, Vörösmarty majdnem tíz évig hordozta magában ezt a témát (1821—1830), míg a mese aranyhomokjából a költő lelkében gyöngy lett és megszületett *Csongor és Tünde*. Hogy a gyöngy lassan készült a mélyben, azt ebben az időszakban a költőnek majdnem minden műve elárulja.

A messziről érkezett homokszemek azért izgatták olyan nagyon Vörösmarty képzeletének gyöngyházkagylóját, mert alkatában rejlő diszpozíciót serkentettek elevenebb működésre. A *Csongor és Tünde* alapjául szolgáló *Árgirus*-mese már genezisében magával hozta azokat a hajlamokat, amelyeknek kifejelesztésével szimbólikussá nemesedhetett. E mese családfáját sokáig csupán az Apuleius *Arany szamarából* jól ismert mondáig sikerült visszavezetni, a legújabb mesekutatás azonban megtalálta a görög mitosz egyiptomi gyökereit is a Kr. e. II. és a Kr. u. IV. század közötti időből származó, vallásos eredetű egyiptomi *Eros és Psyché*-ábrázolások alapján. Az égi és földi lény egyesüléséről szóló mese minden népnél újra felbukkanó témakör, mely «az emberi szellem törvényszerű termékének tekintendő», úgyhogy szükségtelen a Benfey-féle mesevándorlási elméletet magunkévá tennünk; E. B. Tylor és A. Lang elmélete a mesék poligenezisééről a jelen esetben inkább alkalmazható. A szanszkrit *Pururavas* és *Urvasi*-mese például benső rokonságot mutat a görög *Eros és Psyché*-mesével, mégsem lehet vándorlást kimutatni: mindkét mesében találunk igen erős diszpozíciót a szimbólikusságra, mely a szanszkrit esetében implicite létezik, a görög mesében azonban nyíltan áttör a meseanyagon.¹

¹ Németh Antal i. m.

A modern mesekutatás fölteszi, hogy az égi és földi lény találkozásából származó bonyodalmak motívuma pubertáskori álmokból meríti eredetét. Ezzel magyarázható az a csodálatos dolog is, hogy égi és földi lény egyesülésének e vágyálma eredeti formájában, egyenesen — bár valószínűleg tudattalanul — Eros-reminiszcenciákkal jelenik meg a fiatal Vörösmartynál: A *Zalán futása* hatodik énekében az aléltan fekvő Hajna mellé leszáll az égből egy bájos fiúcska (platonikus álom, ezért: «Szellem anya szép gyermeke») könnyű, fehér galambszárnyakon, hangos ezüst íjjal, akárcsak az antik mitológia pajzán kis szerelemistene, s a leánykát «gyermeki karjaival lágyan ringatva» elviszi egy völgybe (mely Vörösmarty fiatalságának tündérorságát juttatja eszünkbe a *Széplakból*), — ott letéve felöltözteti «gyenge égi ruhába», azután

Csendesen a nyugovó lánynak melléje borulván
Szép haja fodraival, s ragyogó karjával enyelgett
S ártatlan csókkal meghinté ajkait, arczát.

Az égi gyermek, amint az alvó leányt «szép» álmában csókolgatja: megkapó szimbólizálása az égi szerelem vágy-álmának. Olyan, mint egy végtelenül finom *Eros és Psyche*-miniatűr valamely régi görög vagy egyiptomi vázakepen; mintha csak Van der Leyen poétikus mitosz-magyarázatának igazolásául íródott volna, hogy az égi kedves álmaiban jelent meg a mesék asszonyának s eltűnt szeme elől, midőn felébredt.

Ez az első hirasd az alakulni kezdő gyöngyről, mely egyben a mesék poligenezisééről szóló elméletnek is igazolásául szolgálhat. Kétségtelen ugyanis, hogy Vörösmarty még nem tudhatott az *Argirus*- meg az *Eros és Psyche*-mese rokonságáról, hiszen Toldy Ferenc *Argirus* eredetét kutatva még fél évszázaddal később is csak a spanyol *Amadis*-mondakörig jutott el a motívumegyeztetés terén.¹ E motívum váratlan felbukkanása *Zalánban* mindjárt az ösképlethez való öntudatlan hozzákapcsolódásában s egyenesen a *Csongor és Tünde* felé mutató problematikával — megdöbbentő revelációja Vörösmarty zsenijének. A legérdekesebb azonban az, hogy ezzel kapcsolatban közvetlen tanui lehetünk a mesemotívum átváltásának *Csongor és Tünde* felé.

A költő ugyanis tovább bonyolítja ezt a vágyálmot *Zalánban*. Vörösmarty jól tudja, hogy az «ártatlanságnak korá»-ba visszavetített boldogság, melyet itt az «ártatlan csókkal» enyelgő gyermek szimbólizál, csak «szép álom». Az ébrenlét valóságában a szép álomból «gonosz álom» lesz, melyet a *vágyó* délszaki tündér (Szellem anya szép gyermekével együtt) elűz Hajnától.

¹ Toldy Ferenc: *Magy. költ. kézikönyve*, 1876. I. k. 52. l.

Csakhogy a gyermekkori, illetőleg pubertáskori álomboldogságból való fölébredés, — akárcsak az *Eros és Psyche*-mesében a tiltott fénygyújtás, — az égi szerelmes elvesztésével jár. Valahol napkeleten (mert ez a Hajnal hona, szimbólikus értelemben: az ártatlanságé) «mint gyenge fiú» boldogan enyeleghetett a Hajnal fia is a gyermek Hajnával. Mikor azonban *vágyó* délszaki tündér lesz belőle, kit atyja száműzött a Hajnal honából, örökre elveszti Hajnáját, s ködképpé foszlik kozmikussá nötetett arányaiban («Lába setét dombon nyugodott, feje égen ölt fel»), melyekben talán a vágyakozó szerelem nőtető ereje tükröződik. Ilyen eget-földet betöltő érzésnek szimbóluma *Csongor és Tünde*-ben a szerelem tündérfája is, mely «Félig föld, félig dicső ég». A Hajnal fiának sorsában az a tragikus élmény tükröződik, hogy meghal egyszer ez az egész lelket betöltő érzés is, amelyet a költő ifjúkorában örökéletűnek hitt: ezért örökéletű eleinte szimbólikusan a délszaki tündér és Tünde is; később azonban halandókká válnak s megelégednének rövid földi boldogsággal (Hajna a földi Ete-Vörösmarty, Tünde a földön Csongor mellett). Így kap a szerelem is tragikus háttért a mulandóságban (Délszaki tündér halála, Éj jelenete), akárcsak a többi emberi szenvedély a három vándor sorsában.

A Hajnal fiának tragikumában tehát már benne van a tündérfa alatt megbúvó Csongoré is: csupán a személyek szerepét kellett felcserélni. A szerepcsere meg is történik *Zalán futásában*, mikor az égi ruhába öltöztetett Hajnát egy tündérlő földi szerelmeséhez, Etéhez röpíti, aki mély álomba merülve alszik a Bodrog partján. Ez a poétikus jelenet tekinthető az Eros és Psyché-motívum átváltásának a *Csongor és Tünde* felé:¹ itt már az «égi szép» repül el tündér módjára az alvó ifjúhoz, mint Tünde Csongorhoz, csakhogy e szubjektív szimbólika értelme elsikkad még *Zalánban*. De egyik, *Zalán futásával* egyidejű lírai költeményében (*Földi mennyi*), mely a boldogságkeresés kérdését veti fel (ez a *Csongor és Tünde* vezérmotívuma is!), tételszerűen idézőjelek közé téve,

«Mennyet kell a földön is keresni,
Mennyet, a föld úgyis elveszendő,
Elveszendők, akik rajta élnek» —

Vörösmarty, mint «fáradt ifjú, távol föld lakója» egyszerűen a Bodrog partján alvó Ete attitűdjébe lép:

Elmenék én, és hiába jártam
Messze földön, a hegyek tetőin:
Nincsen ég, a földön nem találtam.
S im hogy elfáradván dombra dőlök,

¹ Támogatja ezt a fikciót az a körülmény is, hogy a tündérlő másodízben már egy almafa mellett teszi le Hajnát, midőn ez Etéhez repül rajta (X. é.).

Dombra Bodrog csendes árja partján
Eljön a lány ifju kellemében
És eget hoz tiszta kék szemében...

A motívum-átváltás tehát korán megtörtént és a mélyben alakulni kezdhették a gyöngy. Csak meg kellett várni, míg teljesen kifejlődik. Ami előbb felszínre került a mélyből, mint *Délsziget*, befejezetlenül látott napvilágot, de így is rendkívül becses, mert e csodálatos torzó nélkül megfoghatatlan rejtély volna az igazi «kincs», aminek Kölcsy mondta *Csongor és Tündét*.

4. Pubertás- és adolescentia-élmény.

Csongor és Tünde égi-földi problematikáját *Délszigetben* lehet a gyökerén megfogni. Ez a félbemaradt töredék leginkább Shakespeare *Viharjával* rokon, ahogyan Balga Calibánnal; szimbólikus önéletrajz-szerű költemény, melyben az égi-földi kettősség nem két külön személyben mutatkozik előttünk, hanem a serdülő- és az ifjúkor, a pubertás és az adolescentia tükrében.

Úgy kezdődik a történet, hogy egy kis fiú kiköt egy magányos szigeten és büszkén úrnak mondvá magát, legott birtokába veszi a szigetet, melynek «képe hasonlító egy egész kis földi világhoz». E sziget birtokbavétele a gyermek által itt alighanem a belső világ, az Én fölfedezését szimbolizálja: «az én elszigetelődése» jelzi Bühler szerint a pubertás küszöbét.¹ Csakhamar nyugtalanság vesz erőt a gyermekben («ép vala s izmosodék; de magában nyugtalan».)² Általánosan ismeretes ugyanis, hogy ekkor egy új nyugtalanító valami lép a serdülő életébe: a nemi hajlam. Ez a korai pubertás idejében gyakran külön-külön egy lelki és egy testi diszpozícióból fejlődik ki; eszményies rajongás és erős érzékiség egymás mellett jelentkezik ekkor minden valódi kapcsolat nélkül, sőt az érintkezés a két képzetkör között egyenesen iszonyodást kelt a serdülőben és elfojtásra készíti.³ A szerelmi vágy először tárgyaltanul jelentkezik az ifjú lélekben: ilyen módon való jelentkezését Vörösmarty az égi-földi (lelki-testi) kettősség éreztetésére *Csongor és Tündében* a szerelem tündérfájával (mely «Félig föld, félig dicső ég»), *Délszigetben* pedig egy daloló «égi madárka» és egy ordító földi oroszlán együttes

¹ Bühler Sarolta: *Az ifjúkor lelki élete*. Ford. Várkonyi Hildebrand. 55. l.

² Ugyanez tükröződik *Csongor* szavaiban is a dráma legelején:

*Nyugtalan vagyok magamban,
Örömben, bánatomban,
S lelkem vágy szárnyára kél.*

³ Bühler i. m. 60—61. l. Bühler is Kretschmert idézi.

megjelentetésével szimbolizálja.¹ Később a gyermek foglyul ejti ezeknek az állatoknak fiait egy verembe, — mely talán a szívet szimbolizálja² — hogy hangjukat hangafa-héjból való sípjába befogván (ez a síp Riedl szerint a költészet szimbóluma), egykor fajuknak is urává lehessen. Sok más állat után két «bojtosodó nyakú» kis oroszlán foglyul ejtésére kerül a sor, aztán nyomban következik ennek szimbólikus kiegészítő képe: a gyermek rést tör egy «agg» mélység falán, behatol az ördögfiak közé s azok közül is foglyul ejt kettőt, hogy később sípja szavára a föld alól egy olyan ördögpr táncoljon elő, mely a bujaságnak talán a világirodalomban legbizarrabb szimbóluma. A két ördögfi foglyul ejtése után legutoljára (a pubertás szempontjából ez sem lényegtelen!) az égi madárkára is sor kerül, mely az égi, tiszta szerelemvágy szimbóluma: amiképen a két kis oroszlánhoz jelképesen két emberformájú ördögfajzat csatlakozik, akképen egészíti ki most már az égi madárka szimbólumát is egy bájos kislánynak az alakja, aki a madárka örömeinekéből születik, — csakhogy a fiú erről egyelőre még nem vesz tudomást. Ez is szimbólikus: az *ideál* úgy születik meg a serdülő lelkében, hogy észre sem veszi. Az ideálalak ezután a jelképes vadakkal együtt jelenik meg a síp szavára. («Nem maga, föltűnt mind a sípnak szörnyetegeivel»): mihelyt azonban a serdülő ennek tudatára ébred, visszariad attól, — mint Kretschmer mondja, hogy a két képzetkör érintkezik egymással s az érzéki oldal elfojtására törekszik («— rettege a gyermek lánykáját féltve dühöktől... Nem vadakat keresett többé; de kíváncsi haraggal Bolyga mezőn, avaron s a lánynak leste subantát»). A gyermek hasztalanul bujdossa be az égi lánykáért az egész szigetet, (mint Csongor az álmaiban élő «égi szép» után az egész világot), míg végül magától eljön hozzá a lányka — álmában «vadak nélkül»: pubertáskori vágyálomban tehát állatiság nélkül (azaz pusztán lelki síkon) lehetővé válik az égi szerelmessel való találkozás. Ez volt az *Eros és Psyche*-mese ősi élménymagja, mely *Csongor és Tündé*-ben is megvan, mert Csongor és Tünde találkozása az első felvonásban szintén ilyen pubertáskori vágyálom: a «tündér-álmok hajnalán» Tünde eltűnik az álmok, az irrealitás világába, «Tündérhonba». *Délszigetben* a fölébredés szimbólikusan az

¹ Az oroszlán és az ösztönélet szimbólikus összefüggésére utal *A két szomszédvárbán* is egy jellegzetes hasonlat a Káldorokról:

... Nem tette szelíddé

Őket sem nyájas szerelem, sem férfi barátság,
Sőt *dult a szerelem s vaddá lett, mint az oroszlán.*

² Vörösmarty szerint ugyanis: «A szív az állatiság képviselője, az ösztönök konyhája, s mind azon jó, rossz, szép s rút tulajdonok, melyek a különféle állatokat bélyegezik, belőle erednek». (*Vajda pesti leveleiről* szóló kritika, Ö. M. VI. k. 315. l.)

álomalak halálát okozza, a serdülő azonban képzeletében újból életrekelte és az első ének a serdülőkor boldog áloméletének rajzával végződik:

És az erős Isten kegyesen nézett le reájuk,
És szunnyadni hagyá őket, szunnyadni az érzést,
Hogy míg az ifjúság zsendítő napja derülne,
Gyermeki szíveiket kora gond ne gyötörje s *tilos vágy*.
Nyugszanak. Arcaikon *boldogság álmai* tűnnek
Szűz ragyogásban elő, nem háborgatja szerelmek
Ostroma szíveiket, nem sejtene átkot az élet
Gondjaiból; az ohajtások, s a csalfa remények
Kínjai, és ezer indulatok hada, *mint ugyanannyi*
Fergegek mélyen kebeleikbe temetve nyugosznak,
S boldog időtlenség árnyéka borítja be őket.
Mennyi zavar, mi veszély, ha csatára kiszállanak egykor,
Majd ha setét örvényi közé iszonyodva tekint le
A szív, s a sebes ész szárnyát felhőknek ereszti
És mikor azt mélység nyeli, ezt szédíti magasság,
Hol vegyen akkor erőt, hol irányt, s hova vész el az élet,
Még az örök sors is, mikor pusztítani eljő,
Mennydörgő kerekét gyengén jártatja fölöttük.
Ártatlanságnak kora, kedves vagy te, virágos
Fához az áldásnak völgyében vagy te hasonló:
Azt sűrűn koszorúzva fedik teli gyenge növények,
Díszes az és látása remény a völgyek urának,
A jövővénynek öröm; de korán megrázza magát a
Szél zivatarjaiban, s a vész elhordja virágát.

Ez az idézett részlet különösen két szempontból jelentős: egyfelől az alvó ártatlanok rajza miatt, mely ugyanúgy pubertáskori vágyálmat szimbólizál, mint a drámában az egymás mellett szunnyadó szerelmeseké, mikor Csongor és Tünde «boldogságot álmodik»; másfelől pedig azért, mert az itteni teljesen világos fa- és viharsszimbólika segítségével oldódik meg majd részben Mirigy szimbóluma a szerelem tündérfájával kapcsolatban (mely egyúttal az «Ifjúságnak drága fája» is).

Most maradjunk még *Délszigetnél*: a belső élet előre sejtetett viharos átalakulását a második énekben találjuk. Ez úgy kezdődik, hogy a szunnyadozó két gyermeket egy égi szózat fölkelte álmából: mintha a költő szimbólikusan még egyszer figyelmeztetne, hogy az elmúlt gyermekkor boldogsága is voltaképpen csak álom. Most már az adolescentia következik («Akik imént a *gyermeki kort* láttátok enyelgő kéje lefolytában, halljátok az *ifju napoknak* tetteit is»). A két gyermek «egymással szíves ellenben *serdülve* fölébred» és «akik előbb név nélkül játsztanak, itt már rettentő Hadadúr és bájos Szűdeli lesznek». Kezdetét veszi tehát az individuális lét; a névvel nevezés ennek a szimbóluma, mai költőnél is felbukkan:

Öletlen ölben ringani jó volt,
Én voltam a föld, én voltam a mennybolt;
Alakom száz volt, dallamom egy volt,
Névvel neveztek: édenem megholt.
Ki az ki nevem leveszi rólam?

(Lesznai Anna.)

Az édenből való kiűzetés minden ember életében megismétlődik, mikor az individuális létezés megkezdődik számára. Ennek kezdetét Vörösmarty szemében a szerelemmel járó bűntudat jelzi: a drámában e bűntudat burkoltan Tünde búcsúszavaiban nyilvánul meg, midőn e miatt elhagyja az első felvonásban Csongort. A tündérálmaiból felébredt Csongor azután a gyermekkor édenéből éppen úgy az individuális létezés kínjaiba csöppen (az «ágról-szakadt» Balga szimbólumában), mint a *Délsziget* Hadadúrja, csak hogy itt az erotikus bűntudat és az ezzel kapcsolatos *szakadás* sokkal szembetűnőbben jut kifejezésre: mihelyt Hadadúr első szerelmes csókja elcsattan a «mennyszülte leányka» ajkán, rácsattan tüstént «tiltó hatalommal az ég is», és Délsziget abban a pillanatban kettéválk és elszakítja egymástól az égi és a földi szerelmezt. Hadadúr «testvérként» az «útált földet» öleli átkozódva (innen értjük csak meg, hogy Balga földútálata is szimbólikus értelmű) s meg akar halni, mint az égből tragikomikusan földrepottyánó, «ágról-szakadt» Balga, midőn Böske faképnél hagyja.

Az elszakadás után Szűdeli egy tündérpalotában vár földi szerelmesére: mikor ugyanis elszakadnak — az egyik nyugatra, a másik keletre —, Szűdeli «*támadat*» felé távozik «*keletszaki*» parthoz (mint Tünde a *Hajnal* honába), ahol «kised tündérek fogadják repdesve, futosva» és gyönyörű lakot állítanak számára:

Minha fuvott habból nőtt volna kí, gyenge-fehéren
Ugy kelt a szép lak lépcsőkkel övezve körösleg,

Nyílt tetejét maga fődte az ég szép csillagi fénnel
S délben egy árnyat adó tündér őrzötte nap ellen.
Ottan az álmodozó szűznek vala nyughelye, melybe
Tiltva van a látás, más lábnak nincs szabad útja;
Mert szent titka fölött őrt áll a tiszta szemérem.

Keleten, a Hajnal honában, ugyanilyen Tünde szerint a «Hajnal palotája»,

Mely rőt tajtékból fuvalva
S csillaggal van koszorúzva

és itt is tilalmas

Lánnyal szólni férfinak,
Még tilalmasb nyájaskodni
S csókért csókkal adakozni...

Ezt a babonás Hajnal-palotát az elérhetetlen égi ideállal együtt az epedő szerelmes a lelkében hordozza: azért mondja róla a költő *Délsziget*ben, hogy emberi szemnek láthatatlan, csupán az ideálkép szempontjából (Szűdeli, a drámában Tünde) létezik: «csak neki látszólag láthatlan alakban egyébnek». Ez a tündér-

palota Délsziget elszakított részével együtt Hadadúr-Vörösmarty «eltépett» lelkének epedő felét szimbólizálja.

Az a mély szakadék ugyanis, amely Délszigetet ketté választja, belül nyílik meg az ifjú lélekben (Petőfi is beszél erről a *Tündérálomban*). Mikor a fiatal Vörösmarty «belsejét gond és epedés szakasztá» (*A lánthoz*, 1823), ugyanakkor «a telek vad pusztaságát» hordozta szívében (*A szerelmetlen*, 1823): Hadadúr a pubertás álomparadicsomából szintén egy szimbólikus sivatagba vetődik «epedten és sanyarú gondol», akárcsak a drámában Csongor és Balga (Csongor: epedten, Balga: sanyarú gondol). Itt vagyunk tehát az égi-földi kettősség gyökerénél, és most már rámutathatunk, hogy ez az égi-földi, lelki-testi kettősség az adolescentia jellemző problémája.

Az élet két oldala, mely a pubertás alatt egymástól elválasztva fejlődött, mégpedig úgy, hogy előbb a testi háttérbe szorította a lelkit, utóbb pedig a lelki az érzékit, az adolescentia idején rendszerint egyesül: ez az a kor, amelyben a «lelki-testi ember egysége sokféle küzdelem közepette»¹ kialakul. A nagyobb kultúrájú, tiszta serdülés azonban továbbra is megtarthatja ezt a kettősséget: «Sok serdülőnél ez az állapot marad meg még az adolescentia idején is. Másoknál ekkor megkezdődik a küzdelem; a tiszta ifjúkori eszményt elejtik és mint előbb a lélek, úgy most a test is követeli jogát a választáshoz. A serdülő bátor próbát tesz ébredő érzékiségének legyőzésére, próbálja figyelmét másfelé terelni és kíván megtisztulni. Naplója rendszeren az első szerelem rajzával végződik, amelyben a különböző hajlamok békésen egyesülnek.»² Egy ilyen egészséges fejlődés rajzát kapjuk pl. Petőfi *Tündérálom* c. költeményében: ez annál érdekesebb, mert bizonyos, hogy a *Délsziget* kétségtelenül erősen hatott e költeményre.³ Petőfi a *Tündérálom* végén könnyen belenyugszik abba, hogy szerelmese földi lány, nem angyal, s ő a földön van, nem az égben: Hadadúr-Vörösmarty azonban talán sohasem heverte ki ezt a csalódást, mert ő «a földön is angyal után» járt.

Vörösmarty életében az adolescentia idején túl is igen sokáig megmaradt talán az a kettősség, melyet Bühler a nagy kultúrájú, tiszta serdülés számára tart fenn: ha azonban ez az állapot túlsokáig áll fenn, akkor már fejlődési gátlásnak számít. Kretschmer az ilyen fejlődési zavarnak pontosan Vörösmartyra illő fogalmazását adja: «Die somatische Sexualerregung, soweit sie vorhanden ist, geht ihren getrennten Weg weiter... Das psychische Liebesbedürfnis dagegen behält dann eine der frühen Pubertätszeit ähnliche Form bei; es wirkt sich rein auf dem Phantasiewege in inneren Traumereien, Gedanken- und auch

¹ Bühler i. m. 93. l.

² U. o. 75. l.

³ L. Horváth János: *Petőfi*.

Wahngebäuden aus, indem Z. B. eine kaum von der Ferne gesehene Person zum Gegenstand zarter platonischer Verehrung oder stiller nie geäußelter Heirathshoffnung jahrelang gemacht wird.»¹ Tudjuk a Gyulai-féle életrajzból, hogy az ifjú Vörösmarty életében valóban ilyen szerepet töltött be Perczel Etelka; arra pedig, amit Kretschmer *Wahngebäude* névvel illet, szebb példát aligha lehetne találni az egész világirodalomban, mint éppen *Délszigetben* (Szűdeli palotája) meg *Csongor és Tünde*ben (a Hajnal palotája, valamint a dráma végén a semmiből előálló «tündér palota»).

Délsziget világosan mutatja, hogy az első szerelem Vörösmarty esetében nem hozta meg égi és földi, lelki és testi hajlamok kibékítését, s ami ezzel egyértelmű: a testi-lelki ember egységét. Az első szerelem legfájóbb élménye számára éppen az lehetett, hogy a két világ, égi és földi, örökre kizárja egymást («Nem égi vagy, lám most is a jó Föld takar el, nem egek határa», *A hitten*, 1823). Midőn Hadadúr ráeszmél égi és földi antagonizmusára, istenhitét is elveszti («Én e kínaimért többé nem imádkozom ötet»: az előbbi költeménynek ez a címében jut kifejezésre), — a szerelem pedig «mint őrült vihar»² kereng körülötte, ahogyan azt az első ének vége előre sejtette. Hadadúr «ingó szigetével» e belülről kivetített vad viharban sodródik tova egy tenger iszonyú mélységei fölött, szimbólikus égi vilámok közepett: Csongort is így ragadják tova «mint vihar» a vágyai jelképes magasságokba és mélységekbe Mirigy elolozása után.

A vihar Vörösmarty költeményeiben rendszerint több, mint a szenvedély elkoptatott metaforája: mélyebb szimbólikus értelme van, mely sajátos emberfogalmával függ össze. Vörösmarty képzeletében a vihar a természetben — külső és emberi természetben egyaránt — *Ég és Föld* összecsapásának szimbólumává nő:

Mint mikor éktelenül zendülvén *összecsap ég, föld*,
S a beborúlt egeket csak villám fénye deríti:
Itt pedig elmohosult üregekből kél dübörögve
A zivatar, s vele fölharsog nagy tengered, óh föld!
És egyszerre világ vas sarkai meghasadozván
Völgy és hegy remeg, a nap, hold és csillagok inognak
S mindeneken rémitve uralkodik a vad erőszak;
Ilyen erőszakkal két hős egymásnak eredvén...

(Zalán futása X. ének.)

¹ E. Kretschmer: *Medizinische Psychologie*, 2. kiad. 130. l.

² V. ö. Vörösmarty *Hunyadi Lászlójának* egyik helyével l. K. 1929. 80. l.

Itt a szerelem, mint őrült vihar,
Kereng agyunkban, míg ennek tűzével
A szívbe vág és azt felégeti.

Egyedül csak a *Zalán futásából* rengeteg ilyen indulat-festő hasonlatot lehetne összeszedni, sőt voltaképen Ármány és Hadúr harca sem egyéb, mind csodálatos képzelettel kiszínezett vihartívum. Kettejük harcában filozófiai meggondolásból kiindulva már Erdélyi János is az anyagiség és a szellemiség, a test és a lélek: «e két egymással örök küzdésben álló principium» küzdelmét látta.¹ Ármány a «*viharok tetetején*» rohanó ördögeivel ugyanazon földalatti (az ember földiségében rejlő) démonikus örök megszemélyesítése, mint *Csongor és Tündében* Mirigy és az ördögfiak szimbóluma. Ármány szerepe néhol már Mirigyére emlékeztet, aki megkeseríti a szerelmet, Mirigy lénye pedig Ármányéra: Mirigy lényege is ármány és az égi (minden szép és jó) ellen való lázadás. Mirigy annak szimbóluma, ami az emberi természetben az égi-földi antagonizmust kiváltja, ami az emberi életben az egyensúlyt megbontja, — ha az organizmus működésében zavar áll be.

Ez a fejlődési zavar, mint láttuk, Vörösmarty életében az adolescentia nyomában támadt. A kamaszkor álmaiban a két-világ, égi és földi, békésen ölelkezett egymással: az *Ifjú költő*² lelke akkor még olyan, «Mint a puszták tava, Regényes keleten», földi tó, «mégis mennyet mutogat», mint a *Hajnal honában* Tünde néma ajka Csongornak. De csak az «ártatlanságnak kora» ilyen harmónikus, nem az már az «ifjú és férfikor, mely a gondolatok égi háborúja mellett a földhöz ragadt indulatok és szenvedélyek harezaitól annyifelé szakíttatik...»³

BALLAI MIHÁLY.

¹ Erdélyi János: *Pályák és pálmák*.

² Ez Vörösmarty egyik költeményének címe (1842.), melyben ifjúkori lelki harmóniájának megzavarodását festi allegorikusan: olyan volt egykor a lelke, mint egy nyugodt, tiszta tó, visszatükrözött eget-csillagot; de egy angyal illette a vizet, mire dulatag szélvész keletkezett, és eltűnt a gyermek-álom-ég: azóta a szenvedély hullámai verdesik a lelkét.

³ Vörösmarty: «*Élet és politika*» c. cikkéből. Ö. M. VII. 273. l.

TELEKI LÁSZLÓ ÉS KEGYENCE.

(Harmadik, befejező közlemény.)

III. A vég.

A követből emigránssá lett Teleki a francia körök felvilágosítására megírta *Le bon droit de la Hongrie* című munkáját. (Párizs, 1849.) és sokat dolgozott, mint újságíró is a *Journal de Debats*, *National*, *Presse*, *Opinion publique*, *Evenement* lapokban; következetesen tiltakozott az osztrák kormány minden önkényes cselekedete, utóljára és legerélyesebben az októberi diploma ellen. A menekültek ügyeinek intézésében a francia kormány is meghallgatta. A bécsi kormány viszont az «in contomaciam» halálra ítélték sorába elsőnek iktatta Teleki nevét, aki az olasz háború kitörésekor Turinban, azóta felváltva Párizsban és Genfben tartózkodott. Innen többször utazott Drezdába, ahol két unokahuga élt: Emma grófnő, De Gerando Ágost özvegye és Blanka grófnő, akinek nyolc évig kellett sanyarognia...¹ De Drezdában élt Orczy báróné is. Közismert volt hozzá fűződő nagy barátsága, mély szeretete. A tragikus végű drezdai kirándulást is az ő kedvéért tette. Orczyné legnagyobb leányát, Saroltát Gyürky Ábrahám vette nőül. Midőn Orczynénak unokája született, Drezdában akarta ezt a nagy ünnepet megünnepelni. Teleki boldogan sietett hozzájuk hosszas távollét után.

Az osztrák rendőrminiszterium nov. 27-ről kelt levelében tudatta a szász kormánnyal, hogy Teleki Drezdába fog menni; kérte, hogy megérkezését tartsa szemmel és arról az osztrák kormányt értesítse. Ennek következtében az itteni rendőrhivatal megtette a szükséges intézkedéseket s így jutott tudomására, hogy John Harold névre szóló angol útlevéllel jön Teleki.² Gróf Beust Frigyes *Aus drei Viertel Jahrhundert* emlékirataiban is feljegyezte, hogy Teleki hamis angol útlevéllel érkezett Drezdába; figyelmeztette őt, hogy hagyja el Szászországot, de Telekit «visszatartotta egy magyar családnak ottléte,³ mire letartóztatták és rövidesen szenvedő hőse

¹ L. minderről *Magyar Sajtó*, 1861. 3. sz.

² L. *Magyar Sajtó*, 1861. 4. sz. (a Dresd. Ztg.-ból hiv. átvéve.)

³ Pázmány Dénes: *Új Nemzedék*, 1914. 6. sz.

lett a burgbeli híres jelenetnek, amelyen Ferenc József megkegyelmezett a meglepetéstől szólni, gondolkodni sem tudó, összetört, feldúlt Teleki Lászlónak.

Az emigrációban eltöltött tizenkét esztendő történetének részletezése inkább a történelem érdekkörébe vág. Az egykori memoár-irodalom óriási adathalmazsal őrzi ezeknek az esztendőknek keserves történetét. Kossuth, Klapka, Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc, Vukovics Sebő hűségesen, egyéni látással beszámolnak az eseményekről. Nem is az a problematikus, mi történt, hanem, hogy hogyan és miért.

Tudjuk, hogy mint minden időben, a politikai menekültek élete ebben az emigrációban is egy és ugyanaz volt. «Dúlt a kölcsönös bizalmatlanság háborúsága. Maga Teleki László gróf sem volt, minden nemes és fennkölt tulajdonai mellett is, egészen ment e hajlandóságtól, a melyet sokszor egész a végsőig hajtott.»¹ Kossuthtól, Pulszkytól, Szemerétől elhidegült, a sok szertefoszlott reménység hült helyét megszállta a keserű kiábrándulás. Az idegek örökös, célba nem futó feszültsége beteggé tette az állandóan közeli kibonyolódást váró Telekit. Pulszkyhoz és Klapkához küldött levelei már az ötvenes években rengeteg szenvedés tárházát mutatják. Egészségi és anyagi állapota arra kényszerítette, hogy Párizst hagyja el, s Montmorencyba költözzék. Onnan irogatott Klapkának szomorúbbnál-szomorúbb leveleket.

«Mód nélkül szenvedek lelkileg, ez hat testemre is, borús színben látom magamra nézve a jövőt, azért lankadok! Isten adja, hogy szabadulásunk idejét megérjem! — Alig hiszem. — Az én gépem szétbomlik idő előtt. Nem látom többé Kanaán földjét...» — írja Klapkának,² és esztendőre ezután is állandóan betegségéről, lelki zavarairól panaszkodik: ... «Türhetetlenül fáj a fejem és azon fölül szédülök is, alig bírnak lábaim. Bizony romlik a gép! Mi keresni való is van e világon, mikor nincs célja életemnek?»³

Pulszky Ferenchez írt leveleiből már előbb kicsendül a hazajától, övéitől elszakítotttság nyomasztó érzése. Már 1849 nyarán honvágy kínozza,⁴ midőn pedig hírül viszik neki, hogy Örczy-nét, Vukovicsnét elfogták az osztrákok, sietve szólítja segítségükre Pulszkyt: «Csekonics, Örczyné soha se elegyedtek politikába, ezt becsületemre mondhatom, mert bizonyosan tudom, szimpátiáért pedig senkit sem lehet büntetni.»⁵

¹ Klapka: *Emlékeimből*. Bp. 1886. 299. l.

² U. o. 566. l.

³ U. o. 578. l.

⁴ Pulszky: *Életem és korom*. I. 484. l.

⁵ *Gr. Teleki László levelei Pulszky Ferenchez*. Közli Vértessy Jenő IK. 1917. 222. l.

Későbbi leveléből megtudjuk, hogy Orczyné Párizsban tartózkodik, távozása után csordultak ki lelkéből a montmorencyi keservek. A sok sötét gond között ritkán köszöntött be egy-egy boldog időszak a kietlen lelkű gróf életébe. 1852 tavaszán is együtt volt Orczynéval. Az elválás nem kevésbé volt fájó, mint először. Rorschachból ír Klapkának március 23-án: «Leveledet itt kaptam, ahova kísértem azt, kitől, fájdalom! e napokban el kellene válnom. Most ismét egyedül vagyok, de most is képtelen vagyok részletesebb, okosabb levél megírására, mert testem-lelkem beteg.»¹

Genfbe, Zürichbe utazgatott ezután, hogy meneküljön önmaga elől. — Hiába. Újabb keserű panaszkodások szakadtak ki lelkéből.

Augusztusban Spaaban kellemes napokat töltött bátyjával, s alig egy hónap múlva — talán Orczyné vagy bátyja hatására mondja az érdekes szavakat, hogy — «személyemre nézve... én elélek akárhogy, amíg eljövend azon időpont, midőn anachronizmus volna tovább élnem. Épen nem szükséges, hogy én politikával foglalkozzam, én különben is oly keveset tehetnék!»²

A nagy politikai kiábrándulás és reménytelenség közepett is visszatér a Muzsához: drámát ír. 1853. február 6-án írja Genfből testvérének:

«Nem gondolok többé politikával s inkább költészetre adom magamat, azt talán te is tudod. Mindjárt akkor egy szomorujáték írásához fogtam... már három fölvonást teljesen elkészítettem és jól. Én teljesen meg vagyok magammal elégedve, egy-két hó alatt biztosan remélem, el leszek készülve a negyedik s ötödik felvonással is. És az egész, úgy hiszem, teljesen jó munka lesz, csak bírom szusszal és legyen aztán módom a közönség elébe bocsátani.»³

1856-ban Genfben hónaposszobát bérelt, mert oly lakásra talált, melyben — szokatlan ott — kemence volt. Itt nem voltak ismerősei, nem bánta, mert azt tervezte, hogy félbe-maradt tragédiáját befejezi.⁴ Talán sohasem tette meg. Nem ismerjük még töredékét sem!

Tovább tartott a bolyongás, a céltalan politikai szélmalomharc. A francia és olasz események még egyszer fellobbantják a radikális ellenzéki politika zsarátnokát. 1859-ben, hét esztendei hideg «ismeretség» után felébred Kossuth és Pulszky iránt a régi barátság. Előbb is érezhető volt már az olasz-francia közeledés, az új esztendő pedig már előre vetette a közeli háborút Ausztria ellen. Cavour és Napoleon magyar légiót szándékozott felállítani a szerte tengődő száműzöttekből.

¹ Klapka: Id. m.: 587. l.

² U. o. 594. l.

³ Lukinich Imre: *Teleki László életéhez*. Bp. Szle. 1928. 324. l.

⁴ V. ö.: Lukinich: Id. cikke 334. l.

Magyar Nemzeti Igazgatóság alakult. 1859. május 6-án tartott első ülésének határozatait gr. Teleki László jegyzette.¹ Egyesek, mint Szemere, nem bírták volna, ha Kossuthot mellőzik, «végre Teleki mégis szövetkezett vele, de csak mint egyenjogú tagja a nemzeti igazgatóságnak, melynél Kossuth volt elnök, Klapka a harmadik tag. Mindketten megkövetelték Kossuthtól, hogy ezentul mint elnök, nem mint kormányzó írja magát alá.»²

A nagy lelkesedéssel, sok reménykedéssel indult vállalkozás a Magenta és Solferino után megkötött fegyvernyugvással megbukott. Julius 16.-án a *Magyar Nemzeti Igazgatóság* búcsúszavait írják már Kossuthék, annál is fájóbb szívvel, mert az osztrák uralkodóház évek során megenyhült a nagy nemzeti megmozduláson érzett bosszújában. A hazatérni kívánókat haza bocsátotta, útlevelet is könnyebben nyert a látogatásra kiutazó honfitárs. Ez a békésebb érzés Solferino után is érvényesült, a magyar légió szerteszéledő legényei bántódás nélkül térhettek vissza a hazába, tűzhelyükhöz.

A csüggedés nem tartott sokáig, az olasz kormányválság ismét Cavourt emelte élre. Ő Turinba kérte Kossuthot, Telekit, Klapkát és nekilátott az újabb tavaszi hadjárat szervezésének. A viszonyok miatt ez a terv is meghiusult.

Ebben a sok reménnyel, bizakodással induló szabadságmozgalomban még egyszer tollhoz nyul a költő Teleki és a multak fájdalomán jóslatszerű reménykedés csendül a magyar haza feltámadására *Éljen a haza c.*, csak két évtizeddel halála után megjelent költeményében³):

Ha a nyomor meglátogat,
Büszkén hordunk mi rongyokat,
Egyért becses csak életünk,
Hogy jó honunkért szenvedünk.
Éljen a haza!

S ha majd otthon feledtetünk,
Tört szívvel is példák legyünk,
Honé legyen ne csak éltünk,
Hitünk, szívünk, üdvünk, lelkünk.
Éljen a haza!

S ha eltűnnék minden remény...
Remény nélkül is hű a rény!
Szent gyász ily nép sirhalmánál,
Becseseb a dús aranyánál.
Éljen a haza!
S élni fog hazánk!

Hit nem lankad, erő nem vész,
Edzett lélek s kar harcra kész,
Nép ügye hős küzdés után;
Nem veszhet el akasztófán.
Élni fog hazánk!

Veszélyt érez o.....k hóhér!
Mámort keressz, azért kell vér!!
Bibor hajnal piroslik ott,
Bosszút hoz és szabadságot.
Élni fog hazánk!

Nincs künn, kitől üdvöt várnál,
Nincs bent kire támaszkodnál,
Alant börtön, fenn vérpadok,
S népek dörgik, megbuktatok!
Élni fog hazánk!

¹ A Kossuth-Emlékkiállításán kiállítva. (1924).

² Pulszky: Id. m. II. 189. l.

³ *Gr. Teleki László kiadatlan költeménye.* Figyelő, 1880. IX. 74—75. l.
Közli: Balássy Dénes.

E költeménynek — sok szubjektív vonatkozásán kívül, mint már kiadója rámutatott — különös érdekességet ad, hogy közvetlenül azelőtt keletkezett, mielőtt Beust gróf elfogatta.¹

Ezzel világosan előttünk áll a hontalanság tizenkét esztendejének története, szoros vonatkozásban Teleki személyével. Előttünk áll Teleki személye és a tizenkét esztendő történeteinek idegrendszerére nyomott hatása.

Szemere Bertalan még személyes megfigyelések alapján — bár ha sok tekintetben elfogultan is, — megrajzolta a grófot:

«Benne sok szellem van, de kevés kitartás, sok erély, de kevés határozottság, elveivel ő tisztában van, de önállósággal nem bír. Olyan mint az ürge, lyukából ki kell önteni a színre, különben mindig kételkedik. Ő revolutionális volna, ha nem volna oly határozatlan diplomata, ő demokrata, sőt szociális elvekkel bír, de vonakodik kimondani. Teleki elveivel tisztában van, erélyes néha, de csak másodrendű, a detail-kérdésekben, a szenvedéllyel határos, de akaratereje gyöngé... Teleki mindig az *első* közt lesz, *első* soha, ő soha nem fog initiálni, kivált ha ellenzést több oldalról vesz észre. Legfőllebb cabinet, nem a tett embere.»²

Lehet, hogy Szemerét nagyon befolyásolta a száműzetésben keserűséggel megzavart barátság, bizonyos ellenszenv, mely az ingerült, céltalan élet nyomán kelt a derék magyar emigránsokban. De megállapításainak lényege nem túlzás. Az igen érzékeny Teleki lelkét gyökerestül felforgatta az évekig húzódo bizonytalanság. Az az idegesség, amelyért hajdan édesanyja gyakran pirongatta, az az állandó izgés-mozgás, amelyért nevelője meg-megfedtte, elemi erővel támadt fel benne. Örökké úton volt, hogy feledje önmagát. A hazafias énje összetört a sok csalódáson, szerelmi élete tönkrement az állandó üldöztetésben, ernyedtesttel-lélekkel élt idegenben. Fáradt könnyel vette a nagy csapást is, amely a drezdai, örömmel teljes, családi találkozón érte.

A szász rendőrség az elfogott grófot — Európa megvető felháborodása közepett, — kiadta az osztrák kormánynak. Bécsi fogságának egyik napján a börtönőr felszólította, hogy öltözzék fel tisztességesen. Teleki tréfásan kérdezte: «Hát fehér nyakkendőt is kössek?» Lefüggönyözött kocsiban vitték egy palotába, ahol bevezetettve egy teremben a császár előtt állt a megdöbbszent fogoly. Más feljegyzés szerint éppen Lasser miniszter előtt hallgatták ki, midőn az országos törvényszék elnökségéhez parancs érkezett, hogy Teleki grófot vigyék a császár elé.

Lényegében az történt, hogy a mit sem sejtő Teleki szólni sem tudott a meglepetéstől. A császár kijelentette, hogy tud minden ellenséges cselekedetéről, de visszaadja szabadságát három feltétellel:

Semminemű politikai akcióban részt nem vesz.

¹ Balássy Dénes megjegyzése.

² *Naplóm*: I. 151. l. (1852).

A külfölddel nem érintkezik.

Magyarországot el nem hagyja.

Teleki jóformán köszönetet is alig tudott mondani, a távozó császár után siétve szolt néhány szót. Majd a kihallgatáson jelenlevő Vay báró kancellárral a Római császár-fogadóba ment. Annyira hirtelen történt mindez, hogy még a kísérő rendőrhivatalnok is vonakodott foglyát elengedni, a császár egyik szárnysegéde hozott külön parancsot a szabadon bocsátására.¹

1861 január első napjaiban Ferenc József megkegyelmezett Teleki Lászlónak. Elfogatása felzúditotta Európát, megkegyelmezése boldoggá tette a magyarságot. Az emigrációt porig sújtotta a szerencsétlenség, Kossuth a kétségbeesés határán kínlódott a vereségen. És a hirtelenében nem magyarázható tény rossz akaratot szült: azt suttogták a kinn maradottak, hogy az egész esemény előre kitervezett színészkedés volt. Ez a határozott formát nem öltő, támadásban nem testesülő gyanú méreg volt a teljesen összetört, agyonhajszott Teleki lelkére. A császárnak adott szava a feltételekhez kötötte, a szívében élő ellenzéki hűség idegenbe csábította. Ebben a lehetetlen helyzetben vergődött a szélteben ismert, lovagias ember. Évtizedek múltán épen Kossuth jegyezte fel e nemes jellemvonását annak az üldözött hontalannak, akire az első követ maga vetette szerencsétlen törbeesésekor:

«Százszor nézett — mondja — hunyorítás nélkül a halál szemébe, sokszor igen csekély okért is. Egy görbe tekintetet sem tűrt el a nélkül, hogy halálvesztély árán meg ne torolná.

...Hát bizony nem a személyére hárulhatott veszélyre való tekintet volt oka annak, ami rajta a bécsi Burghan megesett, hanem egyszerűen a meglepetés. *Ő nagyon ideges ember volt.* Nem egyszer tapasztaltam, hogy váratlan meglepetés közben néhány percre volt szüksége, míg idegességét legyőzheti s az a jól kiszámított, gyönyörű «surprise és mise en scene», melyről levelében szol s melyre két napig készültek a szegény idegbeteg «fogoly» ellen, kit a drezdai elfogatás, Josefstadtha s onnan Bécsbe hurcoltatás és ottani faggatás több napon át folytonos lázas ingerültségben tartott, bizony nagyon is alkalmas volt arra, hogy őt pillanatnyilag annyira elfogulttá tegye, miszerint majdnem még a mindennapias udvariasságról is megfeledkezék. Ez a dolog lelektani magyarázata. Én ma is meg vagyok győződve, hogy ha Teleki László csak öt perccel is előre tudja, hogy a császárhoz vitetik, nem ezt felelte volna, amit felelt, hanem azt, — ha nem többet, — amit mi vártunk tőle.»²

Ez a késői rajz azonban nem tisztázza Kossuthék egykori ádázkodását a tehetetlenül vergődő gróf ellen. Maga Kossuth is feltette, hogy az elfogatás szinpadias volt, mert Pulszkyhoz küldött levelében csak vádakkal illeti Teleki Lászlót. Azonfelül pedig a külföldi mozgalmak hamis beharangozásával igen sokat ártottak az állandóan vergődő Telekinek. Szedlák Mátyás

¹ V. ö.: Szedlák Mátyás: *Leleplezések a magyar szabadságharc és a magyar emigráció idejéből. (1840—1861)* és *Magyar Sajtó*, 1861. 4. sz.

² Kossuth: *Irataim*, III. 303—304. 1.

a kortárs közvetlen tapasztalatát adta közre a *Leleplezésekben*. O Kossuthot vádolja meg: «álhirekkel és hamis utasításokkal halálba kergette a nemeslelkű grófot.»

A hazatérő Telekit nádorként üdvözölte a fiatalság. A bel-földi népszerűség, a külföldről beküldött kedvező utasítások «megingatták őt adott szavában, minek következménye az lett, hogy az 1861-i országgyűlésen Teleki mint követ határozati javaslatot készült benyújtani. E közben bekövetkezett Cavour halála, mely a politikában nagy fordulatot idézett elő, mindannak ellenére Kossuth Telekit a legvérmesebb reményekkel kecsegtette. Úgy látszott, hogy Teleki kétkedni kezdett, mert egyik megbízottját kiküldte Jerome vörös herceghez Párizsba, ki is azt írta, hogy minden el van halasztva bizonytalan időre. Ezen levél Telekitől ellopott és Bach kezeibe került. Bach Telekit, mert fogadásának két pontját megszegte, elfogatni kívánta, de az nem történt meg és Jerome levele Telekinek visszaküldetett.

Így aztán a gróf, reményében megcsalva, fent kegyvesztett, alant, ha a megindult úton tovább halad, vagy visszalép, ámitónak tartatik, nem maradt tehát számára más mód, mint maghalni.»¹

Szemere rajza és Kossuth engesztelő elismerése között harminc esztendő mult el. Akkor, a legkínosabb pillanatokban egyedül volt Teleki László. végtelenül egyedül! Őt, aki a becsület és az úri felfogás bálványozója volt, nyomorúságában sárral dobálták meg egykori bajtársai. Az az őt pere, amely Kossuth szerint döntő fontosságú lett volna, később az ő lelkében is kételyt támasztott. Tettét magyarázta, igazolta, védte kétségbeesetten, de míg mások számára minden világosabbá lett, benne annál rombolóbb sötétségbe veszett. Egyelőre csak magányában vergődött, később, a királyi meghívó vétele után ismét a politikai pályára lépett. A főrendek táblájára szült a meghívó, ő Abony képviselőtét fogadta el az alsótáblán. Most minden lépésével igazolni akarta az egész világ előtt ártatlanságát, érintetlen ellenzéki felfogását. Hamarosan körülötte nyüzsgött a határozati radikális párt, szemben bizonytalankodtak a Deák-párti feliratiak.² Az évtizedes szenvedés, ideggyengeség, hajszoltság tetőfokára ért. A megtört lélek magányra vágyott, csendre. Talán Orczyné oldalán elégtételt nyert volna az élettől a vett sok rosszért, de az események sodorták a beteg embert, rohanva vitték tragédiája elé. Az emigrációban élők, főképen Kossuth felocsudása után erős

¹ Szedlák: Id. m. 120—124. l.

² A történeti események részben közismertek, részben az egykorú források megnevezése nélkül, de azok hűségese felhasználásával regényesen megírták Teleki László emigrációs és megkegyelmeztetését követő életét: Horváth Zoltán és Németh Andor: *A kegyenc* címmel. Pantheon.

hangulatot keltett mellette a magyarok között. A tömegek éltették, ünnepelték az új vezért, az ellenzéki hőst, az új Kossuthot. Fáklyás zene tisztelte meg, az ifjúság nádorrá kiáltotta, ő pedig magában ödögött: *Egyedül! Ne gúnyolj! Róma!*

Többen vélték hajdani darabjában őt felismerni, hazatérése után valóban Petronius Maximus tragikus életét vállalta magára. Láttá nyilván, hogy az ország az eltelt tizenkét esztendő alatt a meddő ellenkezésből az építő, kiegyezésemunka terére lépett. Idegenben tapasztalta, hogy az emigráció önmagát áztatja, nincsen komoly barát, segítség. De nem tudott visszalépni a meredek útról. Észe Deákék felé húzta, becsületének megvédése a radikális ellenzékiességet kívánta meg.

Mérhetetlen kínok között vergődött el a nagy politikai összecsapás napjáig. Napról-napra ingerültebb, betegebb lett, nagy politikai beszédét még félig megírta, színházi páholyában Orczy Istvánnét még utoljára felkereste, eltréfálkozott Esterházy Pállal és 1861 május 8-án éjjel szíven lötte magát.

Tizenhárom hónapra Széchenyi halála után ő is sirba tért. A suttogás ismét megindult: az udvar tétette el láb alól, mások amerikai párbajt sejtettek,¹ melyet a pletykák szerint Benedek tábornak naggyal vívott. De leghűségesebb barátja Lukács Móríc világosan, elfogadhatóan megírta halála okát és körülményeit a még száműzetésben, Genfben élő Károlyi Györgynének, sőt az Akadémián mondott emlékbeszédében is kifejtette:² «Azt hitte vagy képzelte inkább, hogy a fennforgó körülmények közt halála üdvösebb a hazára, mint élete.»

Tragikus tettének lélektani magyarázatát évtizedek óta megírják s míg eleinte a politikai helyzet fonákosságával, a viszonyok nyomasztó kényszerűségével próbálgatták megvilágítani a szörnyű cselekményt,³ addig Angyal Dávid már Teleki egyéni hajlandóságát mérlegelte igen helyesen. Szerinte a gróf vele született lelki vonásai szerint cselekedett a nehéz, megoldhatatlan viszonyok között.⁴ Lukinich Imre véleménye szerint politikailag oly súlyos dilemmába jutott, «mely Teleki előtt elég indítóok volt arra, hogy egy pisztolylövéssel kísérelje meg azt megoldani. A lelki diszpozíció ilyen lépésre meg volt benne.»⁵

Eddig a reformpárti politika radikális Teleki grófját, a hontalan száműzöttet és a megkegyelmezett rabot látta a

¹ Berzeviczy Albert: *Gr. Teleki László tragédiája*. Bp. Szle, 1929. 161—179. l.

² *Vasárnapi Ujság*, 1861. 22. sz.

³ Kálmán Antal. *Nagybecskereki Hírlap*, 1902. 248., 253. sz. és Pázmány Dénes. *Új Nemzedék*, 1914. 6. sz.

⁴ *Magyar figyelő*, 1911. III. 10—23. l.

⁵ Id. cikke.

világ benne, aki tündökölt, emelkedett és a siker ntolsó lép-csőjéről vetette izzó lelkét az örökkévalóságba, fáradt testét pedig az anyaföld békés ölébe. A történesek dús áradatában ki gondolt volna arra, hogy az a lángoló lelkű, szenvedő ember apró gyermek is volt valaha, kiben a lélek minden későbbi erénye, hibája kezdettől megvolt. Pedig a gyermek-szobától kézen vezetve utolsó napjáig elkísérhetjük a grófit és sohasem látjuk, hogy önmagához következetlen lenne. Gyermekkori hibák végig kísérték életét és a Sors «Erős bácsija» előtt utolsó éjtszakáján megismételhetette megható önval-lomását: «Nékem a hibáim ezek, az Ambitió, Tzerstraitság, Disputálás kívánsága... Én Istenem — megvallom, rút hibák, engedj meg nekem hibáimért!»

Hajdan hiába pirongatta ambiciójáért nevelője, hiába példalódzott Napoleonnal, — az idők sodrában, évek múlásában forradalmisága valóban kimerítette Erős Sándor intelmét: «Az ilyen emberből lesz egy Napoleon, kinek ambiciója ezrek-nek vérént kiontotta, a maga népét szerencsétlenné tette.» — A disputálás kívánsága vitte a radikális ellenzék első helyére, a legelsők közé. Amint gyermekkorában mellette voltak szülei, az ellenzéken Batthyány, a számkivetésben Kossuth, a hatá-rozati pártban őt tették a legelső helyre, ahol nem ő, hanem vele «disputáltak», s ettől megtorpant. Szemere jól látta: első-k között volt mindig, de legelső lenni nem tudott!

«Tzerstraitsága» idővel közismert szórakozottsággá erősö-dött. A gyermekkori izgás-mozgás ideges vándorlássá, békétlen nyugtalansággá növekedett, amely akarata biztosságát ásta alá, ingatta meg végtelenségig. Ez a szórakozott bizonytalan-kodás úgy ráült külsejére, hogy kortársai megjegyezték róla: «Volt alkalmunk Pesten látni gyakran az utcákon, s ha vala-kinek ilyenkor mutatták meg, az nem hitte, hogy ez az a Teleki László, kiről pár hóval előbb az egész világ beszélt. Magatartása, öltözete hideg, közönyös pongyolaságból állt, s fekete kalapja gyakran szánandólag össze volt gyűrve.»¹ Ezek a gyermekkorból hozott lelki tulajdonságok a szenvedések lán-colatában összetört testen úrrá lettek, a megkötött szabadság, a külső-belső igazságtalan üldöztetés rádöbentette, hogy «egy félbeszakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy kettémetszett életnél...»

Százezrek kísérték utolsó útjára, a sziráki családi kriptá fogadta magába fáradt, meghurcolt tetemét. Gyászolta ünne-pélyekkel, versekkel számtalan tisztelője, Török Pál pedig gyászbeszédében így siratta el: «Egy tűzhely aludt ki, mely az aranyból a salakot fölemésztette, egy árboc dőlt el, mely a hanyatott hajónak erős oszlopa volt!»²

ROMHÁNYI GYULA.

¹ *Divatesarnok*, 1861. 154. l.

² U. ott: 155. l.

ADATTÁR.

A KEGYENC VÁZLATA ÉS ELSŐ KIDOLGOZÁSA.

(Harmadik közlemény.)

MÁSODIK FELVONÁS.

[A II., III. és IV. felvonás szövege a megjelent szöveggel nagyjában megegyezik, azért ezeknek csak a vázlatát közöljük].

1. *jel.* Pallad beszél, elébb egyedül van azután Eudoxiával, szerelemről beszélnek, azután jön Marc beszél, hogy Aetz elmenvén megmondotta fiának vigyáznia s minden fedezve van s csak azért maradt itt, hogy a veszélytől megmentse — A hercegnő elmegyén futva, Palladot pedig Gaudencz elfogja.

2. *jel.* Fejedelmi palota. — Császár, Herczeg és Heraclius beszélnek Aetről, hogy elment és hogy a vendégségben zsarnokosan viselte magát — Heraclius már kezdi ingerelni a császárt(?) — Azután beszélnek az éjszakáról. Nagy kifejezéssel beszél, hogy mit csinált — A gyűrűt nem jó volt visszaadni — mond Heraclius — ámbár én már gondolkoztam rólla — nem fog bosszút álni, behívják Heracliust, Sidont. Jön Maxim és mindenik csodálkozására nagyon vígan, ezáltal akarja megmutatni mennyire szereti császáriját. — Az italhozója ront be — azután kimegy. — Vitatás a császár és Heraclius közt. Heraclius azt mondja csalfény, a császár annak, hogy pénz és kis kegyelem mindennél jobb.

3.) *Julia* egyedül — sópánsodik — a férje Maxim jó és azt mondja, hogy nekik válniok kell és ő a császár szeretője lesz ezután — kimegy az asszony a másik szobába. — Maxim és Pall. együtt lépnek be ne, hogy smét beszélnie kelljen a mi történt.

Egy más szoba. Marc várakozik Maximra, hogy mondja meg, hogy elfogták fiát — utóljára jön Maxim. Marc elbeszéli neki, mi történt és hogy ő mindjárt elment Gaudenczel ki nem akarta Boethez, de ez nem akarta kiadni, mivel ez Aetz utasítása szerint történt, a míg vissza nem jön Boeth. Maxim (felindul) és kérdezi, hogy mindezt elébe terjesztik-e, hogy a törvények szerint egy polgárt nem lehet. Most mind int. Maxim fejére üt és örül, már most tudja, mitévő legyen. Az ilyen emberek nyakassága sokat segít, — sérteni fog ez, mint a senatust, — ismét mondja Marcnak, mit tegyen. — terjessze elébe, hogy compromittálódik ez által a Császári ház — de sem ezt ne tegye, hanem mást — és pedig hozzon hírt, azután más módon ügyekszik segítni a dolgon. Sietve akar elmenni a mint magába mondja, Sidonhoz, megmondani neki, a császárnak mit mondjon — láрма hallik fel, Marc vissza és mondja, hogy Caustin Julián és Avenár akarnak

véle beszélni. Maxim elkedvetlenül — mit akarnak naplopók most, midőn minden pillanatomban oly becses — jöjjenek, de te Marc menjél, siess — Jönnék az ifjak — Julián beszédet tart és mondja, hogy tegnap Berenicéhez mentek és megtudták (?) — Maxim mondja, hogy próba kell, az ellen holnap levelet hoznak Boethez, ha ezeket megláthatná, amint (?) kell, a ki nagy czélokot sejt a Berenicéhez a szép (?) leányhoz menni — egyébiránt kölcsön (?) beszélt el — ifjak elmennek mindent ígérve és azt is, hogy nem álgálkodnak:

[Juliánt és Avenárt ez azzal fogja meg, hogy azt mondja, neki bizonyosságok kellenek — ő nem engedi, hogy akárkit is rágalmazzanak, ha tehát bizonyosságokat nem adnak, feladja a császárnak, min ők megijjednek, — ő nevet és egy pár vigasztaló szót mond nekik. —

Ide jönnek a Senatorok Marctól hivatva és nekik is eléjükbe terjeszti, hogy mi szégyen történt egy római Senatoron, mit, mondja, hogy majd a császárnak fogja elibe terjeszteni.]

Maxim menni akar, de egy más (?) jön és mondja, hogy felesége, ki beteg volt, akar hozzá szólni² — Maxim oda akar futni, de még gondolkodik, majd igen, mond neki majd estve mindent tud, akkor beszélek véle.

4.) Fejedelmi palotában egy szoba — Sidon. Maxim beszél vele talám, de keveset, hogy ki ellen fordítsa jóslatát. — mondja, hogy már Maximmal beszélt és úgy fogja elintézni a dolgot, amint kívánta — a Fejedelem bejön és minden jókat jövődől neki Maximról. Mindenféle rosszszat Aetziusról. —

5.) Senatus. Utoljára mondja Maxim, hogy ők késztessek (?) fel a Fejedelmet Aetz ellen. De úgy terjesszék eleibe a dolgot, mintha az ő jogai volnának csak. Maxim jön ki velök és elmenve megcsókolja kezét, kéri, ígéretöket tartsák meg. Beszélnek arról, amit Maxim kért, megteszik. A leány szomorú. — Az anyja egy kicsit pirongatja, emlékezteti hercegi rangjára, még szól arról is, hogy Maxim nagyon nagy vonzódást mutat, többet mint előbb.

7.) A titkos szállás. Juliát átadja Maxim a fejedelemnek.

HARMADIK FELVONÁS.

1.) A fejedelem, a császárné és a Senatus — mondja a császár, hogy meg akarja szabadítani őket — Maxim mondja nekik, hogy azért hívta őket egybe, hogy halják, hogy a király kívánja, hogy fia szabadságba — Azután kéri ezt Boeth előtt megmondani — Boethot elhívatják, de ez azt mondja, a Császár többszöri nyilatkozatára, hogy nem. — A Császár haragszik, Boeth pedig azt mondja, hogy írni fog és elmegy. — Maxim gúnyolja a Senatust és a császári familiát, — azt mondja, hogy neki nem személyesen fáj a dolog. Menjenek, mondja, könyörögni Aetz előtt, mert a Senát, mert a császár nem elég hatalmas, a levelekre is emlékeztet, melyeket orozva kapott. — A Senatus elmegy. — kéri a császárnét, hogy vezethesse vissza, mivel már ez. . . fia fogva van — A Császárnéval el megy, de ismét vissza jön. — Beszél vele, — azt mondja, hogy neki az inkább fáj, ami a császáron történt, mint ami a fián. — Azután szemléli szerénységgel a leveleket, melyeket (?) melyeken)

¹ A [zárjelbe] tett részek a lap szélén avval a megjegyzéssel, hogy: *ez előbb jön.*

² [Feleségével így talán beszél is]

megindul a Császár. Mindig tanácsol, mintha a császárt valami nagyra akarná vinni és mikor a császár proponál, azt mondja, azt nem mondom, mikor elmegyen megdicsérik mindketten. A Császár azt mondja Aetznek veszni kell. — Heracliusnak mondja, kérdezősködjek, mennyi meghitt ember van. — kik orozva.

2.) jel. *Maxim szobája.* Avien Trigetz Bazil Cajus és Fulgencz várnak Maximra. utoljára be jön, kérdezik, mit tegyenek, nem látnak (?) menedéket, mert még sokkal rosszabb lesz a haza dolga, ha Aetz helyett Heraclius uralkodik ő most is azt mondja kompromitáljanak (?) és siessetek, mert már nem sokára távozni kell, a patricziusért küldtek és netalán még ma itt terem — de hát csináljatok valamit. Ha, ha, ha mivel ez unszol és utoljára kimegy s azt mondja, dolga van a császárral, valami új mulatságba kell menni. Ezek egyedül maradnak és csodálkoznak azon nagy változáson, melyen keresztül esett és kivált, hogy a feleségét neki ált adta. Fulgencz ezt nem hiszi.

4. jel. A császárné várja, mert órát adott neki Maxim — azután Maxim szerelmes declamatiót mond neki, azt is, hogy feleségit ő miatta — de zaj támad és el kell menni.

[3. előbbi. Aetzius és fia, Gaudencz. Mondja, hogy Boeth küldte őt, jöjjön vissza sereggel. Aetz megvetvén a Császárt sereg nélkül akar jönni — azután meg Orest jön erre elhatározódik, hogy jön] [szükség, hogy Heracliuszal beszéljen Maxim. A Fejedelemmel is bordélyházakról beszél — kéri hogy ne mondja senkinek.]²

5. jel. Nagy terem. *Heraclius. Avenár Julián és Fulgenczel,* kérdezi, hogy ők nagy tettekre készek-e — ők göggel azt mondják, hogv készek, ezen örvend, ezek Brutusokhoz hasonlítják magukat, elmennek. — Heraclius nekik jutalmat ígér. — A Császár azt kérdezi, hogy vannak-e emberek, akikre számolhat, mert ő maga akar hősi tettet kivívni. Heraclius előszámolja a segédekét és őt erősíti a Császár. *Maxim* belép, a Császár beszélni akar, de Maxim nem hagyja. Mindig úgy mint előbb késztetve, de nem mondvá semmit is. Hírek, hogy Aetz meg érkezett — Maxim azt mondja, megjött, de nem mond semmit se. — A Császár üzeni szolga által *Heracliusnak*, hogy jöjjön, hozzá mennek, — Heraclius sok (?) rendelkezéseket (?) teszen, (?)

6. — *nagy terem.* Császár — Aetz, Boeth, Gaudencz, Orest, Vigil és a Senatorok mind vitatkozás támad a fogatás felől, a senatorok reprezentálnak. — Maxim is beszél élénken és gúnyyal. hogy ő hallgatott volna, ha ebben csupán a fia sérelmét látta volna — de nem az ország és fejedelem vannak ez által megsértve. — Császár is keményen szól és mintegy utall a kifejezésekre. — Aetz azt látja, hogy leveleiből, — mondja, árulók vannak, de parancsot ad, hogy fiát kibocsássák, Palládót és gyűrűvel elküldi Orestet. — A Császár azt mondja, hogy azér (?) is megmutatja neki, csak jöjjön a mellékszobába. Boethal és Gaudenczel be mennek a Császárral együtt. A senatorok egymásközt suttognak, mondják, hogy talán valami terv készül.

¹ Törölve.

² Lapszélen.

— de Maxim azt állítja gúnnal, hogy bizonyosan egyeződnek a Császárral. A Császár semmi oly vakmerő tervre nem volna alkalmas, csak szabad lányok közt bátor ő, nevet. Azozban az ajtó megnyílik és a *Császár* be jő Aetz nélkül Juliánnal és Avenárral és Constinnal. Kérdik, mi történt ő nagy kevélységgel azt mondja, hogv meg ölte Actiust. — Hogy megijedt látszik az arcokon — Maxim is csodálkozni látszik sok gúnnal. — Az ifjú emberek egymásközt kérkednek és csak sajnálják, hogy Gaudencz megszökött. A császár dícséri őket, mondja, hogy Maxim helybehagyja. *Maxim* deprecálja (?) — Kérdi a Császár Maximot, hogy mit tart ezen tettéről, hitte alkalmasnak ily dologra. Maxim gúnnal mondja, hogy a jobb kezét vágta el a ballal, azért szabad néha azt is, ha abba a fene esik bele. — Ő nem vitatkozik felette. (*alatt zúgás*) *Maxim* mintha oda lenn nem egészen méltánylanák tettedet. Menjen le valaki ezen kegyencek közül, hogy már a sok zaj közt a fejedelemnek is kiátson valaki éljent, dicső tetteért. — A senatorok azt mondják Maximnak, hogy veszedelem — már most csak benne bíznak, ki mint látszik, bírja a fejedelem bizodalmát. — *Maxim* nem biztat vigyázni kell, úgymond a feleségeitekre és leányaitokra, mert a fejedelem és Heraclius hatalmasok. Jön Pallád kiszabadítva az atyjához fordul és kérdi, hol van az anyja.

Maxim igyekszik meg nyugtatni, beszélgetnek együtt (a kárpit leesik.) Meg a mondja Maxim. a novas dens (?) már most együtt felforgatják a világot és annyi — — — —, hogy Róma megrendül belé. —

NEGYPEDIK FELVONÁS.

1. jel. Maxim a Császár és Heraclius igen elevenen conversalódnak. Maxim egy papirost tart kezében és olvassa. Mindenféle repraesentatioi a Senatusnak az új taxák tárgyában. Meg az új Senatorok kinevezése tárgyában, Maxim nevet, hogy meri a senatus ezt tenni. Más ha ő császár volna — hiszsz nem lehet hasztalan reá nézve az Aet megöletése.

A császár úgy tudja, hogy Maxim nem volt az ő véleményén a Senatusban — Igen, mondja *Maxim* különben elvesztené minden befolyását, de adjon egy újournéet, hogy másképp legyen a majoritás. — Csak kemény a felelet így, ez igen jól van, most maga akar uralkodni a Császár — Heraclius jól mondta és ujjakat nevezni ki — A Császár utóljára approbálja és mondja, hogy jobb tanácsadóra nem talált. Beszélnek, hogy a Vandalok nagy — — — csinálnak, fenyegetnek — Hát, kezdi, elhatározta-e magadat, hogy a Leányodat a Vandaloknak adod (a Genserich fiának). A császár azt mondja, igen. Maxim ezen a véleményen van, ámbár nem lehet publice, mert ő befolyást vesztene — Es azután még arra is reflectal (de még elébb), hogy a pór néptől szemtelenség, hogy békételenkedik arra nézve is rendet kell szabni. Az őrtiszteknek meg kell parancsolni, hogy ne engedjék a pór népet összecsoportozni, a suttogókat szórják szét. — A Császár behívatja Juliánt és éppen azt mondja, amit Maxim tanácsolt, hogy menjenek szét szerte a városba és a uttogókat hajtsák szét. — Maxim mondja gúnnal, hogy egy ilyen Heros alkalmasos eféle comissióra. Ezt gúnnal mondja, Julián elmegy. Azután kérdezi, hogy a császár megyen-e a Mars mezejére katonai játékot, mert szép lesz, hahaha — Már ideje van, ő mindjárt — — —

a császár elmegy!) Behívja Maxim Vigilt és Orestet, ez emlékezteti arra, mennyivel tartoznak neki, hogy ők mint Aetz kémjei úgy is megmaradtak, mondja, hogy fejük a kezében, ennél fogva tanácsolja, hogy menjenek egy kicsit mindenfelé a néphez és beszéljenek az Aetz haláláról és mind ezen exactiókról mert tudni akarja micsoda impressiót teszen. — Ezek ígérnek és elmennek (annyival inkább, mivel ez a meggyőződésükkel megegyez) Maxim örül és menni akar. — A Császárné jön, megszorodik azon ideán, hogy a leánya a Vandalokhoz menjen. Kéri Maximot, kívánja, hogy inkább Leonak — Maxim azt mondja, hogy a Császár a maga feje szerint indult, nem hátráltatja — Szépeket mond a császárnénak, de semmit sem ígér. A Császárné szemére hányja, hogy nem tesz többet ígéreteihez képest. — Mondja, mennyire sír a leány. *Maxim* mintegy gúnyval mondja, hogy minden, amit tehet, a publicálás, mert meglehet, hogy ha ő még nem approbálja akkor majd maga hátralép, mert a nép szenved mindenre hatással van — Azonban ha a Felség veszni akar, nem lehet megakadályozni. Megyen a császárnénak kezét csókolva — A császárné szomorúan megy vissza, mivel itt nem talált reményt.

2. jel. Avien, Trigetz, Fulgencz és Pallád az utszán mennek, Maximot keresik — Mintegy egybe akadnak Maximmal, ki a másik oldalról jön, az mondják, hogy keresték. — Midenféle sérelmek miatt, melyeket tett a császár. — Hát már mi lesz? Ő nem segíthet a dolgon. — A Császár a maga feje szerint cselekszik. Mind kéri, de nem lehet. *K.* — Hát mit szül? *Maxim* Majd valami nép zendülést. Szép lessz, mulatságos lessz, még soha nem láttunk nép zendülést. — Mondja, hogy sok dolga van mindenféle kommissiókat elrendezni. — (Fulgencz haragszik apjára és mondja, hogy már tudja, hogy hol kell keresni a *lányn*a nézve segedelmet, mivel apjánál nem talál) (Csoporthozás támad, polgárok beszélnek egymás közt, azután az örök Caustin és Julián elhajtják őket keményen). Maxim nevetve mutat *eore?* (előre?) és még kiált nekik. — Szép tekintet ugyé, mikor ennyi rend van a városban. Nevet — Adieu barátok, nekem dolgom van — Csodálkoznak mind —

3. jel. Julia-háza. Pallád jön oda azt gondolva, hogy valami maitresse a császárnak, nem akarják beereszteni — Segíteni kíván ezen az úton a hazának és magának — Bejelenteti magát, Julia kijön és ekkor reá ismer az anyjára... Nem akar neki mindent megmondani az anya, nehogy az apját gyűlölje, pedig az apja közelebb áll hozzá mint ki csak mostohája. — Kemény dolgokat mond a fiú az anyának, melyek azt megrémítik, utoljára meg akarja szöktetni — Az anya utoljára ígéri, elmennek, — küldi a fiát mert itt veszélyes a dolog.¹

4. jel. Maxim sétálva jön. Vigilnek és Orestnek mondja, hogy mindent elrendelt-é, nekik is ad dicsőséget, hogy asszonyok ne jöjjenek rini — ezek elmennek azután — Maga nem is örül a bosszúnak. A császár jön Heracliusszal. Haragszik és kivált fél, nagyon fél — Maxim beszél, vigasztalja, de mindig növekedő gúnyval (morgás hallatszik, a nép morgása kívülről) erre utal, mondja, szép comédia, majd ismét kizendülendnek (?). Kéri, Heraclius menne

¹ Lapszálon: fátyol van a Julia fején is. Tehát a fia nem ismer reá és mondja, hogy mit mondjon a fejedelemnek első éjszaka.

ki, mert ennek a Fejedelemnek valami mondani valója van. — Heraclius kimegy, miután mindig nevedkedő bosszúval beszél — Még utoljára emberek után kiált és kinyitódik az ajtó és ő kérdezi, hogy kivégeztetett-e már Heraclius. Mondják, igen. No hát már a te órád is jött és keresztül szúrja a Császárt törivel. — Azután úgymond vigyétek ki a holttestet és vessétek ki a sárba a kegyenceivel együtt, had örüljön neki a nép (elviszik a nép kiált: éljen Maxim az Aetzius bosszúlója) Julián, Avenár és többen (csodálkoznak ugyan, hogy a császár meghal, de mindjárt mondják, ha meghalt, éljen az új!) had kiálthassuk őt ki Császárnak — Kiáltják: Éljen az új császár — kimegy a tornáztzra — azután reflexiókat csinál a czudar népről. A Senatus jön neki gratulálni mint császárnak. Fulgencz inti, hogy nagyot követel a Theodosia fia. — Azonban hívják őt egy asszonyhoz, aki ott lakik. Maxim tudja, hogy a felesége — menjenek, úgymond — a nagy terembe, mindjárt ott terem és feleségét elhozza, ki hosszú távollét után megérkezett.

5. jel. Maxim — Julia — Julia előbb egyedül engedelmet kér az istennek, hogy mer ilyet vétteni, de türheti-e tovább ezt azonban nem mondja ki. Azután jön Maxim, felfedez mindent. Örül az asszony, nagyon örül és köszöni is, de már késő, megmondja, hogy mérget vett. Hallja az éljen kiáltásokat, de nincsenek már szárnyai, neki itt kell maradni, egybe-rogyik. Maxim kétségbeesés van arcán — ő akiért mindent tett, akiért annyit állott ki, nincsen többé, megtudott volna mindent már ezentúl engedni, most meg csak a bosszú örömeit lehet neki élvezni.

6. jel. Nagy terem — nagy sokaság, senatus, udvaroncok mind ott vannak. Maxim kivezeti a Császárnét a sokaság eléibe és minekutánna beszédet tartott ahhoz, *maîtresseinek* declarálja gúnnyal — ez a székebe rogyik, de Maxim felemeli. A fia, Pallád oda jön és ellene mond erőssen apjának. — Az apja azt mondja fiának, rosszul tudja, milyen gyűlést (?) tart, itten ne szóljon. — A fia azt mondja, hogy nem állhatja meg, mint udvarnoka a Császárnénak nem hagyhatja el. (Maxim vectával elviteli fiát lakhelyére. — (A kárpit leesik).

[Mint a IV. felvonás 4. jelenete, itt a fent már vázlatban közölt megfelelő rész kidolgozása következik. Ez megegyezik a nyomtatásban megjelent V. felvonás 1. színével. Most, mint a IV. felv. 5. jelenete a nyomtatásban megjelent V. felvonás 2. színe következik, de eltérő szöveggel, így.]

Ötödik jelenés.

(Julia szállása mint előbb.)

(Julia egy széken ül, nyugtalanság látszik arcán, szemei egy előtte az asztalon álló fővenyőrára vannak függesztve) Múlnak a becses percek s ő nem jön. Én balga, hát mi hozná őt ide hozzám, hogy jönné a hatalmas, büszke kegyenc, mert ő már rám nézve nem egyéb, az eltaszított, lealázott nőhöz (?) Dús nem szívesen legelteti szemeit az útjába akadt koldus fettegett rongyain, az egészséges a szegény fekélyesnek sebeitől undorodással elfordul. S épen az, kit annyi gyönyörök csábjai környeznek szüntelen, kinek hatalmában áll bünit elfeledni örökre, mi okból sietne azon nyomorúság szemléje által, melyt ő okozott, magát kinzani.

(Hallatszanak a nép öröm kiáltásai kívülről) Ismét egy örömnünp. A nép megszelidült. (Tört hangon) Nem, nem! én többé nem látom (pauza, mely alatt fejét kezeibe támasztja.) De őt egy egész hajdani üdv emléke köti még hozzám, a szebb multkor-tündére vagyok én neki, mely régi bilincsekkel többé nem fenyeget, csak búcsúzólag int felé — s ő jéghidegen elfordulna? S töllem, ki egykor mindene voltam, egy utósó részvételtjes nyugasztlását is elvonná most, örök elválás előtt. Az ég irgalmas, így nem halhatok meg, ő eljövendő.¹ (Ijdedten). Miként érzem magam? — ez gyanús fájdalom volt, nem, nem, még jól vagyok. (órára néz) Ismét egy negyed. (Alant léptek hallatszanak, azután kulcsörgés. a színpadon egy rejtett ajtó lassan kinyílik s Maxim egészen beburkolva lépcsőnkön feljön)

Maxim: (halkan) Senki nem látott. (Juliát meglátja) Juliám! Kedves nőm. Császárném! (odafut és szenvedéllyel átöleli)

Julia: (kitörő érzéssel) Maxim! (tört hangon) Ez váratlan volt.

Maxim: Váratlan ugy-e Juliám. A meglepő újság még falakon nem hatolt ált. Te elhagyottnak véled magad, Mély elcsüggedésben taglalád a reád mért hosszú nyomorúság reménytelen, kínos perceit, a míg, — oh min kezdjem már (Zaj kívülről) — Nagy dolgok történtek a falakon kívül. Be balul itéled te meg szerelmem ha azokra miket tettem képesnek nem tartád. — A mult bosszulva. Vér mosta le a gyalázatot. Most ismét enyém vagy. — Ki szakaszt el innét?

Julia: Petron, édes Petron — Így, még egyszer így — Ő ez legmére-
részebb vágyam túlhaladja. Így (fejét Maxim keblére teszi) Már most nyugodtan halok meg —

Maxim: Meg halni! — Ne káromold Istent — Egy egész tartós élet hosszú boldogsága, a nagy világ egész központosult dicsfénye alig ér fel azon kínokkal, miket eddig szenvedtünk s most, miután a temérdek gyötrelmen túlestünk, miután annyi küzdéssel az elraboltat százszorosán nyertünk vissza, mindent egyszerre ismét elvesztém az étellel — Kijátszott lenni egy gúnyos mennyei végzet ált s meghalni, ha, ha — meghalni, ezen szó most még tréfának is iszonyú. Nem, hála az Égnek, még élni fogunk, még eldelni. Jer, nem sejdited mi vár reád (hallatszik a nép örömkialtása) Hallod-e e zajt (?) Halld s tudd meg, mit jelent. Valentinián nem él többé — az Anicia ház, nemzetség legyőzte a Theodosi házat, (?) Egy új császári párt üdvözlő Róma s ez mi vagyunk. (Julia meglepve néz reá) Te valóságnak tartád mi csak szín, állarc volt s nem tudád, hogy te voltál s te vagy erkölcsöm, hitem, kincsem, üdvem, dicsőségem, mindenem, hogy érted az egész birodalom ellen harcra mertem kelní én, egyes gyarló ember s azt legyőztem. Jer kedvesem, — jer. Majd csendesebb órákban elregélem neked az egész furcsa, borzasztó kalandot. Most nincs idő — most Róma vár reánk — (kűnn: éljen a császár, éljen a császárnő!!!)

Julia: (kitörő szenvedéllyel) Tehát ismét nőd vagyok, mond ki még egyszer — ismét nőd vagyok — Feledjünk e pillanatban minden egyebet — ismét nőd vagyok. —

Közli: ROMHÁNYI GYULA.

¹ Lapszálon [kívülről örömkialtások: Éljen Caesar!]

VARGHA GYULA LEVELEI A BOSZNIAI OKKUPÁCIÓBÓL.

Vargha Gyula önkéntesi évét leszolgálva, 1876. dec. 20-án neveztetett ki tartalékos hadnaggyá a 23. Airoldi-ezredhez. 1878 ápr. 1—28-ig fegyvergyakorlaton vett részt s az elsők közt volt, kik a boszniai mozgósításkor bevonultak.

Otthon, Káván, maradt öreg szüleinek s a szomszéd faluban, Bényén élő Ida testvérének (Straub Józsefné) hűségesen írogatott. Első híradása 1878 aug. 12-éről Károlyvárosból kelt, levelező lapon; a második aug. 13-ról Plaskiból, ugyanúgy. A harmadik már részletes levél, melyet szórólistára közlök. A leveleket Vargha Gyula édesapja (Vargha János hites ügyvéd) másolgatta le egy füzetbe. Az eredeti példányok — három kivételével, melyből kettőt közlök — már nincsenek meg. A levelek a rokonok és ismerősök körében nagy érdeklődést keltettek s kézzől-kézre járva, hanyódtak el. A levelezőlapok tartalmát a közölt második levélben olvashatjuk. Egyet azért nem adok itt, mert nem eléggé közérdekű, kizárólag anyagi vonatkozású, a tisztí fizetésről, hadipótlékról szól.

Vargha János füzetében, közvetlenül a fenti levelek után, olvasható egy *Bosznia* c. költemény is, mely kétségtelenül Vargha Gyula egykorú munkája. Sehol sem jelent meg s ezért közreadom. Az aesopusi mesének nevezett költeményben könnyű felismerni a monarchián kívül a fenyegető cári birodalmat.

* * *

I.

Írómmal írva.

Zavalje, 1878 August. 14-ik

Kedves Apám s kedves Anyám!

Ma éjjel egy órakor szerencsésen megérkeztünk Zavaljébe, rendeltetési helyünkre; azonban alig szállásoltak el véglegesen, már kaptam az ezredes parancsát, hogy pár óra múlva induljak el századomhoz Szerb nevű községbe. Ez az út két-három napi járóföld, részint tengelyen, részint hegyi lovakon, nyeregben. Az egészben csak az a kellemetlen, hogy alig érek oda századommal, ismét vissza kell térnem Zavaljébe, hol 26-ig az egész ezred összehvonatik. Szerettem volna egy hosszú, kimerítő levélben leírni egész utazásomat, amely kissé fárasztó, de annál tanulságosabb volt. Vidéket és embereket volt alkalmam bőven megismerni, csak az a kár, hogy a gyorsan váltakozó benyomások megőrzésére nem rendelkezem, nem is rendelkezhettem elég emlékező tehetséggel. Ugy vagyok, mint az a festő, kinek csupán egyetlen darabka vászna volna, s így kénytelen lenne egyik festményét a másik tetejébe festeni. Az út kissé fáradságos, mondhatnám szünet és nyugalom nélkül, de hála Isten, egészségem jó s a fáradságok még csak meg sem viselnek.

Levelet nagyon rövid időközökben ne várjanak tőlem jelenleg, kedves Apámék, mert én most, míg vissza nem térek Zavaljébe, valószínűleg folyvást utban leszek. Egy szenvedélyes utazó igazán irigylhetné helyzetemet:

de az én szememben is van annyi előnyös oldala, hogy a vele járó kellemtelenségeket örömetstűröm.

A mint itthon is mondtam kedves Apáméknak, veszély nem fenyeget, legyenek egész nyugodtan s ha ennek tudatát hordhatom magammal, én is nyugodt leszek.

Idát, Józsit, az apróságot nagyon csókolom, Gyuri bácsiék és Marcsi bácsiéknak¹ tiszteletemet küldöm, kedves Apám és kedves Anyám kezeit pedig számtalanszor csókolom s maradok holtig szerető fiok Gyula.

U. i. A levelet csak Zavaljébe kérem címezni.

II.

Srb (Szerb) Aug. 16.ik 1878.

Kedves Apám s kedves Anyám!

Azt jól tudják, hogy egyik gyöngé oldalom (persze a sok között) éppen a levélírás: értem azt ez alatt, hogy nem csak hanyag levélíró vagyok, hanem hogy a mit írok, abban nincs köszönet. Mindent össze-vissza írkálok, mint egy gimnasiális diák írka-firkája. Azon meggyőződésben, hogy nem csak a poeta, hanem az ügyes levélíró is születik (nascitur), nem is próbálok meg, hogy utazásomat és élményeimet művészi alakba öntsem, hanem mint egy jámbor középkori krónikás barát, úgy a mint egymás után következtek, megkísérlem elmondani mindazt, a mi őt érzékem tapasztalása alá esett.

Budapestről, a mint kedves apámék is jól tudják, vasárnap este fél tíz órakor indultam el (Aug. 11-ik 1878), néhány leghűbb barát integetett búcsút sötét arczczal, s megvallom, az én szívem is elszorult s idő telt bele, míg a könnyű vér, a mely hála Istennek mindeddig nem hagyott el, visszatért. Az éj meglehetősen világos volt, de arról szó sem lehetett, hogy az ember a robogó vonat mellett, a tájnak visszafutó képét kövesse; csak itt-ott csillant meg a holdvilágnál az elterülő rétek meggyült vize és setétlett egy pár magános fűzfa, vagy bokor földig boruló ágaival. Szemeimet ugyan csak meresztgettem, de végre beláttam öröködésem hiábavalóságát s befelé fordultam a coupéba, álmodozni az otthonról s álmodozás közben elaludni szép csendesen. Ki tudja, mennyi fáradság vár reám, szükség van a pihenésre. A coupéban (Székesfehérvárig) két kollégámmal és Schönnel találkoztam: velünk utazott még egy kereskedő kinézésű utas, a szembe fekvő sarokban pedig a másik oldalon, egy szikár, alacsony embert pillantottam meg, finom metszésű sápadt arczczal s élénk fekete szemekkel. Nem tudom, hogy hogy nem, szóba ereszkedtünk vele s ezennel van szerencsém bemutatni: Valóságos persa eredetű örmény, testvére a belgrádi, vagy tudj Isten, hova való consulnak, Persiani urat. Ellenőr a magyar királyi államasutasutaknál. Budapestről Zágrábba utazik, hova ujabban helyeztetett át. Fizetése ezerháromszáz forint volt; ott csak ezerkétszáz lesz. A változással nincs megelégedve, hitelezői még kevésbbé, pedig fizetésének kétharmad részét ők huzzák. Szóval közlékenyebb embert sohasem ismertem. Egész

¹ Puky György és Márton testvérek, kávai birtokosok, kikkel a Vargha család testvéri viszonyban állt.

élete folyását elbeszélte rövid pár óra alatt, katonáskodását (mint főhadnagy vált meg a seregtől), színészkedését sat. egész a nyugodalmas révig, a melyben jelenleg evez, s ha még tovább maradunk együtt, valószínűleg jövő életének tervrajzát terjesztette volna elénkbe, megvitatás végett. Székesfehérváron azonban más kocsiba szállván, megfosztattunk becses társaságától. és került helyére egy csomó katona-tiszt. Utaztunk pedig heten egy coupéba, emelve ezen kívül egész tornyokat a temérdek podgyászból, szóval alig volt annyi helyünk, mint a besózott heringnek. Siófok előtt feltárult előttünk a magyar tenger, a Balaton, az álom úgy kiment belőle, mintha ott se lett volna s kezdődött ismét a keserves szemmeresztgetés, körülbelül annyi sikerrel, mint előbb. Nagykanizsánál kezdett virradni, a várost magát ugyan még nem igen láttuk, de ettől fogva szabadon gyönyörködhattunk a természet elragadó szépségében, a két oldalon elterülő lapályos rétek, megmegszaggatva a fű között bujkáló erek és patakok fehér szalagjával, erdőborította dombok keretébe foglalva, a legremekebb tájképet adták, a mi csak valaha méltó volt lángeszű festő ecsetére.

Kanizsától Zákányig a táj jellege körülbelül ugyanaz, Zákány előtt azonban a jobb oldal, a Dráva völgye egészen ellapul, míg a bal oldalon meglehetősen hegyek néznek alá, szőlőkkel és gyümölcsösökkel beültetve. Jóval Zákány előtt megpillantottuk a Drávát, a mint sokszoros kanyargással elő-előbukkan utunk mellett. A fő medret alig lehet kivenni, annyi ágra szakad, ágbogas cserjével sűrűn benőtt zátony szigeteket képezve. Zákányban körülbelül husz percet vártunk; elég sok arra, hogy türelmetlenkedve unatkozzunk. Szívünk, igaz, visszafelé huzott, de vissza nem fordulhattunk, hát Isten nevében! Végre kirobogott a vonat, keresztül a Dráván. «Isten veled, hazám, bátrak hazája» önkénytelenül felsóhajtottam, mert hiszen utunk idegen földre tért. Mert fájdalom, Szlavónia, Horvátország a magyarnak éppen oly idegen föld, mint akár a chinai császár birodalma. Nem erőszak vette el, nem kard vágta ki testünkbelől, hanem félnék kislelkűség, s kis lelkű gyávaság adta el, pedig van annyi magyar vér, a mely, ha szükség lett volna rá, meg tudta volna váltani az unokák számára. De hagyjunk fel a hazafias lamentatioval, csak a keserű epét szaporítja, pedig minek az epe a galambnak, ha nem adott neki a természet éles karmokat? A Dráván tul (fájdalom, innen) csaknem egész Zágrábig síkság terül el. A föld termékeny mindenütt, látható üserejének működése, de a föld népe hanyag, dologtalan s talán nem is elég mivelt hozzá, hogy tisztességesen megmívelje, s így a mit az ember ott lát, a tul gyöngéd anyatermészet kegyelme. Már szántás-módjuk is igen eredeti: szántanak két barázdát s erre az ellenkező irányban ismét két barázdát fordítanak s ekkor körülbelül egy lányi mesgyét hagynak szántatlanul s ismét újabb sort fognak s így egész kis keskeny nyeret futnak végig a szántóföldnek hosszában. A közbe eső barázdaszerű mesgyék a sok esőzés következtében vízzel voltak megtelve, s ebből én azt következtettem, hogy azok bizonyosan öntözésre szolgálnak, mint látjuk a Pest melletti zöldes földeknél. Egy horvát uri ember azonban (utitársam volt Köröstől Zágrábig), felvilágosított, hogy a nép lusta igazán megszántani földjét, hanem könnyebbség okáért csak így megturkálja. Zágrábba, ha jól emlékezem, délfelé érkeztünk, a várost magát megtekinteni nem volt időm. Ha Isten

életet, Fiumét, Zágrábot okvetlenül megnézem. Az egész város képe azonban meglehetősen tisztán áll előttem. A legérdekesebb benne mindenesetre az érseki székesegyház, magas dombon áll, körülvéve az érseki lak által, melynek négy emeletét egy régi kerek bástya képezi, a mint hallottam, még nem régen is egészen ódon kinézése volt, azonban jelenleg olyan sárga, mint akár egy elegáns tavaszi kesztyű a corso arszlánjainak kezén. Az egész városnál meglepett a nagy rend, csín és tisztaság. a városban jól gondozott fasorok közt a legsimább pallóval vetélkedő utak vezetnek, s a házak is egész modern, városias kinézésűek. Zágrábból Károlyvároson keresztül folytattuk utunkat, az utóbbi helyen két magyar ember lársaságába kerültünk, egy öreg ur (Hajdu nevű, ha jól emlékszem régebben előkelő pesti ügyvéd) unokaöccsével, vagy fiával, nem tudom bizonyosan, a rohicsi fürdőről utazott Fiuméba. Persze igen jól esett honfival találkozni. Élénk beszélgetés között csudálva a természet nagyszerűségét, mely itt már egész pompájában nyilatkozik, alig vettük észre, mikor Ogulinba értünk. Azt el is felejtettem mondani, hogy Budapestről tartalékos tisztek az Airoldi-ezredhez heten indultunk el, Zágráiban ismét kettőt találtunk, azok azonban graziak voltak (az egyik gróf Auersperg Gyula) együtt azonban egész Ogulinig csak hárman voltunk, a többiek más coupéban. Itt azonban kocsikon lévén kénytelenek utazni tovább, egy csapatba verődtek. Fél három tájban érkeztünk, Ogulinba, rendes ebédről ugyan szó sem lehetett, de süttetünk jó rostélyost, ittunk rá jó bort, ettünk a tetejébe jó sajtot. Utas embernek, kivált katonának, mi kell egyéb? Egész jó hangulatban ugráltunk fel az időközben megérkezett előfogatokra. Egy kocsin hárman-hárman ültünk, a negyediket pedig podgyásznak töltötte meg. Az alávaló fuvarosok persze éppen nem hasonlítanak a mieinkhez. Egészen elbámultam, mikor csudálatos kocsijukat megpillantottam, maguk faragványai, s igen kezdetleges szerkezetű, alacsony keskeny oldalát egyetlen szál deszka képezi, s a felett két-három arasznyira egy vendégoldalszerű rud nyújtózkodik s ez a tengelyekbe vert czövekekhez van erősítve, e czövekek pótolván a löcsöt, mely egyáltalában hiányzik náluk. Lovaik apró macskalovak, nyakukon tornyos hámmal, de erősek, kitaratók, s ugy futnak, mint az egerek. Legközelebbi állomásunk Baski volt, öreg este volt már mire ide értünk, de szerencsére kaptunk éjjeli szállást, reggel korán ismét utra keltünk, s 11 óra tájban értünk Rakoviczára, itt találkoztunk már ezredünk egy századával, ezenkívül az esztergomi ezredből is volt ott egy század. Ebédet együtt rendeltünk az ott állomásozó tisztekkel s igazán vigan és jól ebédeltünk. Rakoviczán épen vásár volt, az egész vidék viseletét ott láthattam a legtarkább színvegyülékben. A férfiak körülbelül Rakoviczáig kerek horvát kalapot és jó hosszú kék kabátot hordanak, mindazáltal hosszabb a péntek, mint a szombat, s a hosszú kabát alól kinyulik az ing, melyet nem kötnek be a gatyá derékba, hanem szabadon hagyják. Gatyájok szűk, nem annyira ugyan, mint a budakörnyéki szabé, térdig erő üllepük azonban épen arra a mintára készül. Rakoviczától kezdve a viselet már egészen bosnyák, vörös kaftán, pitykéssel ugyan kiteremtettéve, széles öv, benne néha ártatlan pipa, néha pedig szintoly ártatlan kováspisztoly, szép ezüstveretű fogantyúval. Bugyogójuk bokában össze van kötve, lábokra pedig nagy és piros bocskort huznak.

Az asszonyok (átalлом ugyan, de már csak bevallom, hisz nem az én hibám), egy ingben járnak, védelmükre azonban felhozhatom, hogy azon egy szál vászon olyan vastag, hogy egy kőfal sem takarhatná el szemérmes szép testöket a vizsga szemek elől. Különben csúnyább, förtelmesebb asszonyi állatokat soha sem láttam, mint itt általában. Nem tanácsolnám, hogy bárki is leánynezőbe jöjjön. Rakoviczáról mindjárt délután utrakeltünk, utunk azonban hosszú volt, éjfél után egy órakerültünk Zavaljeba. Az egész falu tele volt katonasággal, sehol egyetlen üres zug, s senkit sem találhatván, a ki szállásról gondoskodhatott volna, mit volt mit tennünk, a templom melletti gyepen leterítettük köpenyegünket s belefeküdve ott aludtunk egész reggelig. Reggel elfogtuk az előljárót s összekészülve az egész falut csakugyan találtunk helyet mindenki számára (nekem például egy kocsmapadlása, vagy helyesebben padlásszobája, mert itt csaknem minden házban van padlásszoba és pedig sok igen csinos) jutott. Hálát adva az Istennek, hogy csendes révbé vezérelt, éppen hozzá akartam fogni a levélíráshoz, midőn kapom az ezredes parancsát, hogy Srbbe (Szerb) kell utaznom, még aznap saját századunkhoz (a 12. század), mert ott a kapitány minden tiszt nélkül egyedül maga volt. Vándorutamat tehát folytattam, nem ugyan magam, mert velem jött Bácsér nevű jó magyar fiú, activ hadnagy, kinek hasonlóképpen a 12-ik századhoz kellett berukkolnia. A táj már Zavaljéig is felséges volt, Zavaljétől Srbig azonban olyan vidéket láttunk, aminőket eddig s ezután soha sém láttam s láthatok. De tartsunk sort, első nap Nebluéig mentünk, ott ezredünkől Gräf nevű főhadnagy van elhelyezve fél századdal. A legnagyobb szívélyességgel és vendégszeretettel fogadott bennünket s nála aludtam ki először magamat Káváról való elindulásom óta.

Nebluéba elfogaton jöttünk kitérő uton, a melynek nagyszerűségéhez talán csak a régi római utakat lehet hasonlítani. Csaknem függőlegesen ereszkedő hegyek szikla oldalába van bevágva, a mélység felül határkőforma kőoszlopokkal kerítve, ez az ut kétszer ismétlődik, s legalább is fél mérföldet tesz ki. Felséges látvány a magasban kigyózdó utról letekinteni a szinte feneketlen mély völgyekbe, hol a sziklákról szakadó patakok csörtetve rohannak alá, pörgetve a völgy menedékén az apró malmocskák orsószerű keretét (a vízi malmok itt egészen megszakad, s nincs tovább, csak keskeny hegyi ösvények vezetnek. Ez ösvények kocsival járhatlanok, hegyi hátaslovakat kellett rendelnünk, kettőt alánk, a harmadikat pedig a podgyász számára, a melyet szintén a ló hátára pakoltak. Az út szép volt, de nem mondhatnám, hogy a legkényelmesebb, átkozott rossz fanyeregben ültem, melyet terhelő helyett rudaló kötéllel erősítettek a lóra, és pedig úgy, hogy a nyeret egyszerűen körülkötötték vele s én közvetlen a kemény fán és még keményebb kötélben ültem, s így tettük meg majd három mérföldnyi utat. Az uton nem győztem eléggé bámulni lovaink okosságát és biztos járását. Egész uton egyszer botlott meg, daczára, hogy az egész ut összeszakadozott, kiálló szirt-élekből állt, sziklatörmelékekkel borítva. Soha sem fogok elfelejteni egy meredek hegyi ösvényt, oly meredek volt, hogy függőlegesnek tetszett, s oly keskeny, hogy az összeboruló bokrok és fák között egy ló alighatolhatott tovább. Magát az utat kiásott, vésett, szakadozott gidres-güdrös sziklák képezték.

Déli tizenkét óra felé beértünk Alsó Lapaczra, ott is egy századot találtunk ezredüinktől, több tisztet s közöttük Rehák őrnagyot, zászlóaljparancsnokomat, ki igen szívélyesen s barátságosan fogadott. Elfogatot sokáig nem kaptunk, s így meglehetősen későre maradtunk. Fél öt felé indulhattunk el, pedig előttünk hosszú ut (madár távlatban 33 kilométer, 4 mérföld és még valami, de a számtalan kanyargás jóformán megkétszerezi) állt. Mióta itt vagyok, ez volt az egyedüli veszélyes expedícióm. Az ut épen úgy vezetett a mélység fölött, mint Neblue előtt, csak itt oly keskeny, hogy egy kocsi épen betölti, s a mélység felől épen nincs oltalmazva. A völgy az Unna völgye, az uttól felfelé csaknem beláthatatlan sziklák nyulnak, s az ut alatt csaknem beláthatatlan mélységben szintén meredek sziklás oldal vezet le az Unna vizéig. Kocsisunk egy olyan bolynyik, a ki valaha csak gyűjtogatott, rabolt és gyilkolt, részeg volt, s úgy hajtotta a lovakat, hogy sokszor csak az Isten őrzött, hogy a mélységbe nem zuhanunk. Ez volt az egyik veszély. A másik pedig, hogy késő éjjel ketten 17 kilométer utat tettünk meg, közvetlen a bosnyák határon, kitéve minden pillanatban, hogy a bokrok közül előrohan egy haramia banda. Kocsisunkat annyira elfogta a félelem, hogy fogai vacogtak, káromkodott, nem akart tovább menni s a lovak is annyira ki voltak merülve, hogy egy meredekebb uton kétszer is elálltak. Nem dicsekedésből mondom, de szinte bámulok, hidegvérünkön, Én revolveremet kezembe vettem, társam pedig kardját húzta ki és — gyönyörködöttünk a holdtól megvilágított táj nagyszerűségében.

Tizenkét órára megérkeztünk szerencsésen Srbbe a század irodájába. Jó helyet kaptunk s aludtunk reggelig, mint a kifordított bunda. Meglehetősen otthonosan találok itt magam, csak az a kár, hogy tegnap késő éjjel jöttem és már holnapután a századdal vissza kell térnem Zavaljébe.

Hála Istennek egészséges vagyok, Idáéket nagyon csókolom, Puky úrénak tiszteletemet küldöm, kedves Apám s kedves Anyám kezeit pedig számtalanszor csókolva maradok holtig szerető fiok Gyula.

III.

Alsó Lapacz, 1878 August. 19én.

Kedves Idám!

Ujra vándorlóban vagyok, mint egy született sátoros cigány. Tegnap öt órakor indultam el századommal együtt Srbből (Szerb) s mentünk az nap Dobrozeloig, ma pedig Lapaczig jöttünk. Holnap itt a századnak pihenő napja lesz s csak holnapután indulunk tovább, s a következő nap érkezünk rendeltetésünk helyére Melinováczra, nem levén elég hely az egész század számára Zavaljében. Hogy Melinováczon meddig maradunk, Isten a megmondhatója. Egy vadászhadnagytól hallottam, hogy július 6ik óta mindég vándorolnak a határon fel s alá, egyik faluból a másikba, úgy látszik reánk is ez a bolygó zsidói végzet vár. Nekem különben ez az élet nincs ellenemre, gyalogolni jól tudok s bő alkalom nyílik gyönyörködni a lehető legszebb tájakban. A vidék, mint előbbi levelemben is írtam, elragadólag szép, csak a kár, hogy nem más nép lakja, a szenny, nyomor, tudatlanság minden emberi fogalmat fellyül mul. Hét érzékem közül legtöbbet szenved a szaglás. Ugy látszik ezeknek az embereknek elemük a bűz, mint a víz a halnak, s

a nélkül nem élhetnek, s az idevaló szép nemet igazán nem büvkör, hanem büzkör védi. E különös szagon kívül, mely minden illatok közül legrokonabb a foghagyma szaggal, és pedig nem a nyers, hanem azon foghagyma szaggal, mely az emberi gyomor vegyészeti laboratóriumában praeparáltatott. Életeleme e népnek a füst, kéményeik helyét a tetőn egy nyílás pótolja, rendes tűzhelyről pedig szó sincs. A mint az ember az udvarról belép a házba, a ház közép osztályába jut, mely az egész épület szélességét elfoglalja, ez az osztály nincs elpadlásolva, kellő közepén hosszú hasáb fákból rakott tűz ég, vagy helyesebben senyved (gondolom, apró fát raknak rá, pedig volna módjuk válogatni benne) s az orrcsavaró füst nyílást keresve, sűrű felhőkben gomolyog, befogva vastag korommal a tetőzet belső részét s minden ajtónyílásnál erővel tódulva be a szobákba. A szobákból grádics vezet a padlásra, mely legtöbb háznál szintén szobának van berendezve s aránylag ott találhatók a legkellemesebb lakások. A nép, a mint említém, nagyon szegény s ez nem csuda, mert az egész vidék csupa hegy s a völgyek nagyobb része is, mely gyakran igen széles és nagy területet foglal el, nem úgy, mint a mi keskeny völgyecskénk, annyira köves, hogy a föld népének szükséges élelmet sem hiszem hogy meghozná. Legkedvesebb foglalkozásuk, úgy látszik, a pásztorkodás, a hegységeken mindenütt lát az ember elszórva apró juh- és kecskenyájukat s tehén csordát, vagy egyes teheneket s borjukat, nem hiszem azonban, hogy a baromtenyésztés is valami virágzó volna (nem a fajt értem itt, mert hisz arról szó sem lehet, juhaik közönséges fűrtös bundás juhok, teheneik apró riskák, picike tölgyecskékkal, hanem a számot), jóformán minden egy-két tehenre s három-négy birkára egy pásztor esik, sőt szemtanúja voltam, hogy egy nagy eladó leány egyetlen kipányvázott, gyenge borjut őrzött, mellette azonban hűségesen fonogatott. Ha az idevaló népen valami dicsérnivaló van, az az asszonyok munkássága. Rendes foglalkozásuk a fonás és kötés, ezt aztán egész szenvedélylyel űzik, még az utcán sem láthat az ember járókelő asszonyszemélyt, ki ne fonna, vagy kötne; ügyességük igazán bámulatraméltó. Különben bizonyos foku tevékenységet nem lehet elvitatni, ez a nép mindenét maga csinálja, házátlul (többnyire faházakat láthatni) kezdve az utolsó darab szerszámgig, nekem úgy látszik, hogy a határörvidéki nép rendesebb, munkásabb, mint a horvátországi, vannak gyümölcsöseik, kivált temérdek szilva s terméketlen földjei is jobban vannak művelve. Gabonájukat nyomtatják, hol ökrrel, hol lóval, az ágyás közepén egy vastag karó van leverve s a nyomtató lovak, vagy ökrök erre kipányvázva, most a mint az ágyást járkák, a kötél körül tekerődzik s mindég kisebb-kisebb kört írva le, egész a karóig. Ekkor a nyomtató megfordítja őket s a kötél a karóról legombolyodik s ez így megy végtelenig, hogy az ágyás egyenletesen legyen megjárva. Hogy a vidék egészségtelen volna, arról szó sincs, a levegő, éles, tiszta s a forróságot örökké lengező hűs szellő mérsekli. A víz is jó, sőt olyan vizet életemben sem ittam, mint Zavalje és Neblue között utszéli sziklaforrásból; a hegységek általában tele vannak forrásokkal s minden hajlásban egy-egy patakocska csörög végig. Az élelem ellen sincs semmi panaszom, mi tisztek együtt étkezünk, s fizetünk, úgy a hogy nekünk tetszik. A horvát bor fehér, savanyu, s meglehetősen vinkó, a dalmáciai fekete, mint a tinta s midőn először issza az ember, csakugyan

kételkedik, hogy nem tintát ivott-e? Kesernyés s többékevésbé eczetes ízű. Eleinte nem tudtam meginni, de most már úgy megy belém, mint bögőbe a huszas. Midőn eljöttem, hogy édes Apáméknak a 45, neked pedig az 5 forintot, mihelyt lejövök, mindjárt leküldöm, eddig még fizetésemet nem kaptam ki (valószínűleg csak a hónap utolján) csak a felszerelési pótlékot 80 frt-ot és némi utazási átalányt. Szóval jelenleg körülbelül 95 frtom van, ha azonban fizetésemet kikapom 100-150 frfot küldhetek haza, mert sok pénzre itt csakugyan nincs szükségem.

Kedves Idám! nagyon szeretnék már felöletek valamit tudni. Édes Apám és édes Anyám belenyugodtak-e már a végzet akaratjába; a megnyugvás a legjobb, a mit tehetünk, segíteni úgy sem segíthetünk rajta. Különbén én hiszem, hogy majd megsegít az Isten s én előbb, mint gondolnátok, sietek karjaitok közé, a visztlátás édes könnyeit elsírni.

Lesz még ünnep egyszer a világon. Ládd én folyvást arról az ünnepről álmodom, midőn dobogó szívvvel köszönhetem a családi tűzhely felszálló füstjét s boldogan zárhatom karjaimba mindazokat, a kiket szeretek s a kik szeretnek; hidd el édes Idám az a nap bő kárpótlást nyújt minden kiállott aggodalmak és szenvedésekért.

Hála Istennek egészséges vagyok, mint a makk. Gyuri bácsiékat, Marcsi bácsiékat tisztetem. Téged pedig kedves Idám Józsival és az apróságokkal számtalanszor csókol, kedves Apám és kedves Anyám kezeit csókolom,

holtig szerető testvéred Gyula

IV.

Melinovác, Aug. 26-ik 1878.

Kedves Apám s kedves Anyám!

A kedves, várvavárt levelet végre megkaptam, s a hazátlan vándor tudja elképzelni, hogy mily nagy örömet okozott. Csak most érzi az ember igazán, mi az, ha szerető szívek örgondja vírást felettünk s nem vagyunk egyedül elhagyatva. Ez a tudat ád erőt a csüggedőnek, bátorítja a félnéket, s vigasztalja a kétségbeesetett. Oh, hányan vannak, kiket csupán az tart fenn, hogy össze ne roskadjanak, az élet terhe, az Isten megnehezült keze alatt? Én is érzem a szeretet csodatevő hatását, bár távol idegen földön, nem vagyok magam, szerettem gyöngéden törlik le az izzadságot homlokomról, s midőn a szegény vaczkon álomra csukom szememet, az anyai csókot érzem homlokomon, s halk suttogást hallok, ne hogy álmomat megzavarják. Ismerőseim, társaim nem győzik csudálni nyugodt, vidám hangulatomat s egy hadnagy társam egyszer tréfásan megjegyezte a kollégáknak, hogy: «a Vargha levarázsolja magának az eget a rongyos istállóba.» És valóban nem tudom az okát, talán sohasem voltam meglegedettebb, mint most, a legrosszabbat várva mindég s így a legkevesebb is kielégít, daczolva bujok a szalma közé, s mosolyogva alszom el. Azt hiszem, ha az Isten haza segít, még boldog ember is válhat belőlem.

Mint a dátum is bizonyítja, még mindig Melinovácson vagyunk s e rongyos fészekben egészen otthonosan érzem magamat. Lakásom mindig az előbbi levelemben említett istálló. És miért ne? ha egy megváltó elfekhetett

egy jászolban, úgy én is hálát adhatok a Gondviselésnek azért a jászol elé szórt néhány marok szalmaért, mely fekhelyemet képezi.

Az egészben csak az a kellemetlen, hogy takaró hiányában (köpönyegem nem simul eléggé hozzám) ruhástól kell feküdnöm. Már ötödik napja, hogy nadragomat le nem vetettem s valószínű, hogy a ránczok zavartalan völgyeiben egész bolha nemzedékek születnek és szállnak a sirba s hogy a születési arány (lám, lám, mennyire véremmé vált a statisztika) a halálozási aránynyal szemben fölötte kedvező. Tanuszkodhatik róla testem egész felülete, melyet már egészen birtokba és mivélés alá vettek. Én különben a bolhákkal meg vagyok elégedve, csak hogy őket valami erőteljesebb barbár nemzet ki ne szorítsa; no de arra, mig Boszniába nem jutunk, nincs kilátás.

A harctétről mi minél kevesebbet tudunk; egy pár lap ugyan jár egyikhez, másikhoz, de négy-öt nappal későbbben érkezik meg. Az újabb mozgósításról azonban már értesültem, mindjárt szegény Ballagi Aladárra gondoltam, ki bizonyára szintén behivatott.

Ida leveléből igen jólesett olvasnom a részvétet, a melylyel irántam ismerősök, barátok viseltetnek, hogy gyermekkorom barátai, (részben barátnői) oly melegen érdeklődnek a távolban is irántam.

Én hála Isten egészséges vagyok. Idát családjával nagyon csókolom. Gyuri bácsiék és Marci bácsiéknak tiszteletemet küldöm. Kedves Apám s Anyám kezeit számtalanszor csókolva, maradok holtig szerető fiók Gyula.

U. i. Végre kijött ezredparancsban is, hogy a leveleket mily czimzés alatt kell számunkra küldeni:

Sr Wohlgeboren

Herrn Lieutenant. Julius von Vargha

12 Compagnie 23 Infanterie Regiment. Colonne Generalmajor Paul Zach
13 Armee Corps.

Zavalje (Kroatien).

V.

Straub József sógorához.

Melinovác, Aug. 22ik 1878.

Kedves Józsikám!

Ugy látszik, szoktatásban vagyunk a sorsnál, s apránként von meg tőlünk minden kényelmet, hogy rögtön elvesztése zokon ne essék. Ezen keserű elmélkedés önkénytelenül lepett meg, midőn megérkezve (persze nagy fáradtan, mint a kutya) a fent írt nyomoru fészekbe a számomra kiszemelt (talán egyik legtisztességesebb lakásba) beléptem, s a földalatti börtönök szagához hasonló szag rögtön kihátráltatott.

No, de tartsunk sort. Utolsó levelemet Lapáczrá való megérkezésemkor írtam, hiven elbeszélve benne az addig történeteket. Lapácz egyike a legnagyobb és legrendezettebb helyeknek. Számos csinos háza van, egypár boltja és több korcsmája; mindennek daczára azonban korán sem volt olyan

lakásom, mint Srbben, mert a helységben két egész zászlóalj, tehát nyolcz század, katonaság találkozott össze, temérdek tiszttel, a kik számára tehát nem volt elég tisztességes lakás. Én egy szabómesterhez jutottam, nyomorult szűk padlásszobába, melynek kellemetlen voltát még emelte azon körülmény, hogy délnyugatra feküdt s úgy bemelegedett, mint a pokol, míg alólról a zsufolva megtöltött kis szobácska lakóinak foghagymás lélekzete emelkedett hozzám, oly egyenesen, mint Ábel áldozati füstje. Ebben két éjszakát töltöttem, ágyam kukoricza sustya kövülettel volt megtöltve s durva lepedővel leborítva, takaróul valami durva szőr pokrócz szolgált, mely legalább is oly nehéz volt, mintha egy vén vasorru bába ült volna a mellemen, s ha mind ehhez hozzávesszük, hogy a vaczok (ágynak nem nevezhetem) rövid volta miatt lábaim térdtől kezdve pusztá levegőbe meredeztek, talán megközelítő képét adtam lapaczi uraságomnak. Nem állom meg, hogy itt komikus történetecskét (bár töredelmesen bevallom, hogy ilyesmit nem való papírra tenni) el ne fecseggjek. Képzelheted, hogy (s a bevezetés után képzeled is) hogy éjjeli szekrénynek s járulékaiknak hire nyoma sem volt. Első éjjel nagy átkozódás közt kénytelen voltam lebotorkálni a sötét padlásról, le az udvarra. Következő este azonban nagy szívbeli gyönyörűséggel láttam, hogy egy subancz valami fazék félét állít ágyam alá, a mit én persze használatlanul nem hagytam. Reggel, a mint világosodott, fölkelek ágyamból, huzom a csizmámat, s mit látok az ágy alatt, hát biz ott állt házigazdámnak egész konyhakészlete, s a fazék is rendes főzőfazék volt s hallottam is később az erős surolást.

Lapaczon egy nap pihentünk, s a következő nap délutáni 3 órakor indult el az egész zászlóalj Nebluéba. Már előttevaló nap el-el kezdett esni az eső. Kevés oly felséges látványnak voltam tanuja, mint ott, a mint nyugatról borulni kezdett, a hegyek fölé sűrű nehéz felhő ereszkedett, a nap még süttött, s már a hegyek csúcsa egészen gomolygó felhőkben állt, s az ember szinte megdöbbenve kérdezte magától, hogy vajjon nem az olympi istenek lakása van-e e fényes fehér felhők mögött? Lassanként azonban elsötétült, a felhők mind alább és alább ereszkedtek, csaknem a hegyek lábáig, el nem mosódva, megtartva mindenütt éles körvonalaikat; az eső éjjelre elállt, de másnap újra kezdte, s még délután is lanyházott, midőn utrakeltünk, s csakis utközben állt el egészen. Már egy korábbi levelemben említettem, hogy milyen nyomorult uttalan ut vezet Nébluétól Lapaczig. Ezuttal bár nem a hegyi ösvényen mentünk, a mely nagyobb csapatoknak főleg járműveknek járhatatlan, de az a kerülő út is, a melyen haladtunk csak a legnagyobb fáradtsággal mászható meg. Föl a hegynek s le a hegyre mindenütt kiálló kövekkel van borítva, s minden lépten nyomon akkora szikla élek fekszenek, hol keresztbe, hol hosszában, mint egy nagy ökörhát. A zászlóalj podgyászát 12 négy ökrös szekér vontatta s fedezetül egy fél-század katonasággal én maradtam hátra. Igazán festői kép volt s valódi táborias kinézésű. A kerekerek Alsó Lapaczról voltak rendelve, valamennyi otromba famunka, maguk gyártmánya, s a mi a legeredetibb, az egész szekéren egyetlen szögecske vas sincs. A kerekerek csak névleg *kerekerek*, valóban szegletesek, hosszukásak, girbe-gurbák, szóval a szabálytalan sokszögnek minden alakja képviselve van köztük. A küllők sem úgy sugárzanak ki az

agyból, mint nálunk, hanem négy küllőféle van keresztbe fektetve egymáson, úgy hogy a kerékagyat közrefogják, szekéroldal helyett négy karó van a tengelyekbe szurva s azokhoz két-két oldalfal erősítve. A járom is egész szokatlan, csakis a felsőrésze van meg, az alsót pedig egy U alakban meggörbitett pálcza képezi, ebbe teszik be az ökör nyakát, s hogy le ne essék, felül egy faszeget dugnak keresztbe. A vonó állatokat ökrökkel bikák (főleg fiatal bikák) képezik vegyesen, valamennyi alacsony, mintegy jókora borju, de tömött vastag.

Amint mondtam, festői látvány volt a málhás szekerek vonulása a sziklás uton. A szekerek ládákkal, táskákkal, s mindenféle bagázsával ugyan-csak meg voltak pakolva. A fuvarosok oldalt ballagtak nagy kurjongatással, (sajátságos egy hang, a mivel barmaikat noszogatják, inkább állati, mint emberi hang s leginkább hasonlít a némák üvöltéséhez) ökreik mellett minden dülös helyen meg-megragadva az egyik hátulsó ökör szarvát. Minden egyes szekér után közvetlenül egy fegyveres katona haladt, míg én fél századommal hátul követtem a jó hosszú karavánt. Az eső bár elállt, de az északi szél csipős ködöt vert szemünkbe s az egész tájnak szomorú őszi kinézése volt. A hegyekről hazatérő kecske- és juhnyájak húzódtak lefelé s az elszórva legelésző tehenek elnyújtott tompa bőgése hangzott fel távol és közel. Estére Nebluába értünk és megkezdtük az igazi vig tábori életet; mint rendesen, most is együtt vacsorált az egész zászlóalj tisztikara, őrnagyunk elnöklete alatt. Kedv volt elég (én ugyan nem sokkal járultam hozzá) ének és dal amennyi csak kellett. Én mint énekes nagy hírnévnek örvendek, elfogtak valamennyien, hogy énekeljek. Két szomorú nótát — nagy tetszés között — el is fujtam, többre azonban nem tudtak rávenni. Meglehetősen fáradt voltam és kedvetlen. A vig vacsorának éjféli vetett véget, akkor a községi iskola termében (nem csuftságból nevezem teremnek, bámulatraméltó, hogy e nyomorult országban milyen szép és kitűnően felszerelt népiskolák vannak) a padlóra hintett szalmán aludtunk, egy sereg tiszt, főhadnagy és hadnagy. Reggel ismét szedtük-vettük a sátorfánkat s tíz óra felé megérkeztünk a kerek föld legnyomorultabb, legszegényebb, legelhagyottabb falujába: Melinovácra. Valamennyi háza meszeletlen, tapasztatlan, ablaktalan, hidasólforma, fagunyhó. Én hadnagy kollégámmal (Bauer Lajos budai születés) egy egészen üresen álló házban kaptunk szállást. A szoba ablakai talán évek óta nem voltak kinyitva, hanem szépen berakva egy négyszegletes deszkával, olyformán, mint a tévővel a kemencze, a bennrekedt mindenféle, mintegy óriási hordó czefre bódító szesszel ütötte meg az ember fejét. Mit volt mit tenni, az épület másik oldala istálló, ez is rég elhagyatva, padlózatlan, közepén tűzhely, a tűzhely fölött pedig hatalmas nyílás a fedélzeten. Itt az embernek jólevegője is van, meg nincs is az Isten szabad ege alatt, legjobbnak láttuk ideköltözni. Egy sarokba szalmát hintettünk, a legényem nagy bajjal requirált a faluból egy lepedőt, takaróm a köpenyegem. Persze levetkezésről nem igen lehet szó s midőn egy ujonnan érkezett rezerv orvos kérdezte tőlem (Mezey Gyula nagyváradi születés), hogy feküdtem? azt feleltem neki, «ugy a hogy most látsz, azon különbséggel, hogy a czvikker most az orromon van, éjjel pedig a zsebemben volt.» Ami a kosztot illeti, az itt is jó, mert külön főzetünk; így tehát se baj.

Kelves Józsikám, immár három levelezési lapot irtam, levelem pedig ez már a negyedik, s töletek mindeddig egy árva sorocskát sem kaptam. Az igaz, hogy erre a postaközlekedés átkozott rossz s például Srbig hat napba telt, míg a hirlap Bécsből, vagy Budapestről leért. De mindennek daczára legalább egy levelet mégis kaphattam volna ezalatt a tenger idő alatt.

A mint előbbi levelemben irtam, csak czimezzétek Zavaljébe. Apropos, czefre, most jut eszembe, hogy e hasonlat nem hasonlat többé, hanem valóság. Istállószállításunkon három nagy hordó szilva áll cefrének leborítva, pár nap mulva árasztani fogja a hatalmas szagot. Különben Melinováczon minden ház tele van szilvával. A Boszniai határban 10—15 mérföld hosszúságban csaknem minden falu elpusztulva, lakatlanul áll, a melinovácziai tehát átmentek megszüretelni a temérdek boszniai szilvát.

VI.

Eredetiben fennmaradt levél.

Melinovácz. 878, 2/9.

Kedves Apám s kedves Anyám!

Tegnap este futtában irt levelemből kifelejtettem egynémely dolgot, a mit pedig mulhatatlanul közölni kívántam. Az egyik az, hogy a napokban a «Közvélemény» című budapesti lap egyik számában olvastam, hogy Dobojnál, vagy Grasceniczánál, vagy Isten tudja hol, Airolói ezred is részt vett az ütközetben. Ez a közlemény azt hiszem, benne volt a többi lapokban is, s így valószínűleg nagy félelmek között kedves Apámék is olvasták. Az említett újdonság azonban határozottan téves, mert mi még mindeddig nem léptük át a határt, hanem, a postabélyeg is bizonyítja, még mindig Zavaljében és környékén ácsorgunk, kérem tehát kedves Apámékat, hogy hirlapi közleményektől sem most, sem ezután ne engedjék magukat elrémíteni s főleg ne gyötörjék magukat időelötti aggodalmakkal. Még eddig veszély közt nem forgok s ha netalán ennek utána fogok: bizzunk a gondviselésben a melynek akarata ellen — hogy Hamlettel szóljak — még egy verébfi sem eshetik le.

Itt úgy látszik a mai nappal beköszöntött az őszi, fehér ködfoszlányok, hamvas nehéz felhők a földet kotorják szárnyaikkal, s apró hideg szemcsékben szomorú egyhangúsággal szítál az őszi eső.

Ma délelőtt Übunzsmarschon voltunk Nebljue telé, a legénységet szoktatják a sok járáshoz, teljesen megrakva, felpakolva. A rég óhajtott hűvös szél felüdítőleg hatott, mohón szívta a fehér ködöt. s az őszi táj rejtelmes varázsa rég nem érzett és élvezett kellemes hangulatba ringatott, s én álmódva, álmódozva tettem meg az egész utat s egy boldogabb jövő csalogató képei között, mintha az istenség szavát hallottam volna: «ne csüggedj, hivatásod még nincs betöltve, a hazának szüksége van rád».

Én hála Isten, egészséges vagyok. Idát, Józsit s az apróságot nagyon csókolom. Gyuri bácsiékat s Marcsi bácsiékat tisztelem, kedves Apám és kedves Anyám kezeit pedig számtalanszor csókolom, maradok holtig szerető fiuk

Gyula.

VII.

Melinovácz, Sept. 6-án 1878.

Straub József sógorához a bihácsi ütközet előtti nap.¹⁾

Kedves Józsikám!

Aligha több választ el immár néhány napnál a végzetes pillanattól, midőn átlépjük Bosznia határát. Eddigi, haza intézett levelemben természetesen erről mit sem szóltam, minek ejteném kétségbe idő előtt szegényeket. Előtted azonban a leplezetlen valót: Mi Bihács nevű török erősséggel állunk szemközt itt van összpontosulva a nyugatboszniai fölkelők fő ereje, közöttük, török rendes csapatok is, a mint a város fölötti hegyesúcsokon emelt sánczok vérvörös lobogója hirdeti, el vannak szánva az ellenállásra. Sok vér fog elfolyni addig, míg a félhold helyére letelepedhetik a nehéz osztrák sas (nehéz mondom. mert hiszen két fej huzza lefelé.)

* * *

Szept. 7-én zajlott le a hadjárat legvéresebb ütközete. Az osztrák-magyar csapatok hiába rohanták meg az erődített várost, huszonegy tiszt és ötszázharminchárom közlegény veszteséggel verettek vissza.²⁾ Vargha Gyula sohasem dicsekedett bátor magatartásával, egy-két epizódot emlegetett csupán, kortársai azonban (Kacziány Géza, Noszlopy Emil) lelkes hangon szóltak ottani szerepléséről. Az egykorú lapok cikkeket irtak róla (Pesti Napló, Neues Pester Journál) s érdekes, hogy Szász Károly leánya, Póla, ki 1882-ben lett felesége, így olvasva először a »hős költő« előtte eddig ismeretlen nevét.

A hadjárat krónikása, Ferenczy József »Bosznia felé« c. munkájában, a 105. lapon így emlékezik meg róla: »Csapataink jól viselték magukat, dacára, hogy a fél zászlóaljából egyetlen tisztet sem láttunk, kivéve dr. Vargha Gyula tartalékos hadnagyot, ki valóban önfeláldozó bátorsággal követte csapatát s az erejét felülmúló feladatát hősiiesen tölté be, midőn az egész fél zászlóalj számára osztogatott parancsot. Embereink éljenzéssel vették ott körül s minden parancsát buzgón teljesítették.»

Kacziány Gézától kaptam a következő adatokat:

Az Airoldi ezred két százada, melyet Vargha Gyula vezényelt, legtovább kitartott s csak futár által küldött felsőbb parancsra kezdte meg a visszavonulást a sziklás hegyoldalon felfelé. A visszavonulók közt utolsónak maradt a parancsnok, ki golyózáporban — Arany János Keveházának ezt a strófáját mondogatta:

«Előre hun, Nimród fia!
Meg kell nekünk itt halni ma:
A vészbanynak ott fenn vadul
Csikorognak s nem jó Hadur.
Előre hát, ugy forgassad
Utoljára kemény vasad,
Hogy sok vitézt küldhess levágva
Szolgáidul a másvilágra.»

A kora reggeltől késő estig tartó kemény küzdelemben Vargha Gyula a sziklás talajon elzuhan s jobb térdét összezúzta; csontja is megrepedt.

¹⁾ Ezen levél töredékben elküldetlenül maradt.

²⁾ Szept. 18-án azonban mégis elfoglalták.

A fájdalomtól és kimerültségtől eszméletét veszítve, ájultan maradt a földön. Katonái azonban észrevevén elmaradását, visszamentek érte, felocsolták és magukkal vitték. Ekkor vette csak észre Vargha Gyula, hogy kardja elmaradt. Félálláson visszakúszott érte s megtalálván, magához vette.

Néhány nappal később kelt a következő, ceruzával írt levele az ottocsáci kórházból, mely szintén eredetiben maradt fenn:

VIII.

Eredetiben fennmaradt levél.

Ottocsász 878. 11/9.

Kedves Apám s kedves Anyám!

Három napi ut után megérkeztünk Ottocsászba s ezzel egyszersmind kiértünk a háborús világból s valahára civilizált helyre jutottunk. Ottocsászban azonban a mint értesültem, nem sokáig időzünk. Minden tiszt otthona felé indul s így én Budapestre. Alig várom a viszontlátás boldog percét, de hogy mikor érkezem meg, nem tudom s így Budapestről tudósítom kedves Apámékat.

Lábbajom, bár hatalmasan meg van ütve, nem veszélyes, de valószínűleg egy hónap is bele telik, míg tökéletesen meggyógyulok. Most ágyban fekszem s hideg vizes ruhával borogatom a lábamat, ellátást és gondoskodást kívánva sem lehetne kívánni jobbat.

Idéákat nagyon csókolom. Kedves Apám és kedves Anyám kezeit pedig a viszontlátás boldog reményével, számtalanszor csókolva, maradok holtig szerető fiuk

Gyula

* * *

Vargha Gyulát Ottocsászból Zenggen át hajón vitték Fiuméba s onnan tovább Budapestre. De még hátra volt egy nehéz próba. A teljes napig tartó útközetben felhevült férfi szállítás közben megfázván, tüdőgyulladásba esett. Súlyos betegen érkezett a fővárosba, hol sógora, Straub József és hű barátja, Mészöly Dezső ölben vitték, ez utóbbi szüleinek Mészöly Rudolféknak, a vármegyeházán levő lakására. Itt ápolták nagy szeretettel egy-két hétig, míg a tüdőgyulladás nagyja lezajlott. Aztán vonatra telték, hogy Kávára vigyék szüleikhez. Pilisen, a vasúti állomáson az a kellemetlen meglepetés érte őket, hogy a táviratot Vargha János idejére nem kapván meg, nem várta kocsi a beteget. Egy éjszakát Pilisen Nyáry báró vendégszerető kastélyában töltvén, jutott aztán haza szülei karjai közé. Majd két hónapig feküdt otthon a leggondosabb ápolás alatt. Puky György és Márton leányai minden nap eljártak betegágya mellé, hogy mulattassák. A súlyos testi és lelki megrázkodtatáson átment fiatalemberre ez nagy jótétemény volt. A háború borzalmai, a gránáttól szétépett társainak halálordítása, mindig fülébe csengettek s megzavarták éjjeli nyugalma is.

Fiatalkor szervezete lassan mégis legyőzte betegségét, de csontjarepedt, zúzott lábára majd egy esztendeig sántított. Késő ősz lett, mire visszatérhetett Budapestre. Ez időtáiban látogatta meg Kacziány Géza, ki úgy találta, hogy barátja nagyon gyenge, széles melle összeesve s az ágyat őrizni kénytelen.

*

BOSZNIA

— Aesopusi mese. —

Egy házi kertben csinos méhes állt,
 S a méhes árnyas eresztől óva
 Szépen font kasban élt a méhcsalád.
 Volt méze bőven, népe sok. A regg
 Alighogy felpirult, vig zümmögéssel
 Repültek szerteszét munkára ki.
 A többi méh közt egy méhe is kiszállt,
 Nem mézkeresni, uri volta azt
 Nem engedé, csak éppen sétakép.
 S amint egy kőkerítés oldalán
 Repülne, im! felzudul valami,
 Figyelve néz: hát egy nyílás előtt
 Két-három vad darázs borzolja szárnyát
 S fullánkot öltöget. — Hü! gondolá,
 Itt lehet ám csak sok méz összehordva,
 Hogy ekkép őrzik; és siet haza,
 S elmondja, itt meg itt mennyi méz van
 S nem őriz már csak egy pár rongy darázs,
 A jó szerencse int, foglaljuk el!
 Tiltó morajjal zugott rá a kas;
 De ám akadt néhány, ki pártolá.
 Jött a királyné, kérdez, hall, parancsol.
 S az engedelmes, hü nép, bús morajjal
 Sűrű rajokban szállt tovább. De volt is
 Szörnyű tusa, rakásra hullt a méh,
 Mig bevették az átkozott odút.
 Kiölve őreit — de mit találtak?
 Pár szürke sejtet, azt is üreset.
 Bus sejtelemmel otthon a királyné
 Várt, várt feszülten. Nagysokára kezd
 Haza szállingani a megmaradt rész
 Fáradtan, búsan. Im kel a királyné
 S körültekintve népén így beszél:
 «Népem csalódtunk, ám szolgáljon ez
 Máskorra intő példaképp: *soha*
A munkás méhe, rabló ne legyen.
 Dolgozzatok, mint eddig, sőt a vészt
 Tekintve jobban, és hazánk megél.»
 Meg ám — ha meg! Leselkedő, falánk
 Rabló méhek nesztét vevék a bajnak
 És rajt ütöttek a kason — s mi történt?
 Népet, királynét gonoszul leöltek
 S duskálva híztak méze birtokán.

Közlí: G. VARGHA ZOLTÁN.

HELYESBÍTÉSEK CSÚZI CSEH JAKAB ÉLETRAJZÁBAN.

Ennek az eléggé széleskörű irodalmi munkásságáról, valamint gyakori és súlyos üldöztetéséről ismeretes dunántúli református püspököknek részint jókora hiányosságok mutatkoznak, részint zavarok és ellenmondások fordulnak elő az életrajzaiban. Még egy olyan, róla szóló cikkben is tapasztalható ez, amely új adatokra hívja fel a figyelmet.¹ A dunántúli püspököknek Tóth Ferenc által írt életrajzai között viszont a Csúzi Cseh Jakabról szóló inkább csak az előbbi sajátját tünteti fel, de ez tette aztán neki lehetővé az utóbbi hibának a kikürtülését. Én magam a Szinnyi-féle «Magyar írók élete és munkái»-nak ellenmondásait az akkor rendelkezésemre álló adatok alapján kiküszöbölni igyekeztem a Theologiai Ismeretek Tárában, de azért még mindig tévesen kellett írnom egyetmást.

Annak a két hibának, melyek egyike szerint 1661-ben nem januárnak, hanem júniusnak a 29. napjától viselte Csúzi a sárospataki kollégium seniori tisztségét, másika szerint nem 1655-ben, hanem 1665-ben szerzett theologiai doktorságot, sajtóhiba voltát könnyen észreveheti mindenki, ha belétekint egyszersmind az ezeket helyesen közlő Pallas Nagy Lexikonába, melyben szintén az én tollamból való a Csúzi életrajza. A többi valótlán részlet azonban az illető adatok hiányosságaiból folyt, épen úgy, miként a magyar részében immár annyira elavult Theologiai Ismeretek Tára számtalan más cikkének most meglátszó sok hibája és sok hiánya. Tartalmának egy része akkor még úgy is fejlődés volt korábbi tudásunkhoz képest s az az öröndetes, hogy azóta annál is sokkal tovább haladt magyar protestáns egyháztörténeti irodalmunk.

E haladás eredményei alapján épen Csúzira vonatkozólag szaporítani kell legelőször is külföldi tanulási helyeinek számát, amennyiben Groningenben szintén beiratkozott az egyetemre 1664. szept. 1-jén.² Ám ennél sokkal fontosabb az, hogy most már aránytalanul kevésbé tapogatózva, nem hozzávételéssel, hanem hitelesen meg tudjuk állapítani hivataloskodási helyeinek legtöbbjét, még pedig a változási időpontoknak is jobbra pontosabb ismeretével. Hogy kecskeméti rektorkodása megelőzte-e külföldre menetét, avagy hazatérte utánra esett-e, azt a Pallas Nagy Lexikonában még helytelenül döntöttem el ez utóbbi változat szerint, de már a Theologiai Ismeretek Tárában helyesen tettem a külföldi időzése előtti évekre. Onnan hazatérte után 1665-ben Komáromban lett szintén rektor.³ Ugyancsak Komáromban már 1666-ban az egyik lelkészi állást nyerte el,⁴ mely a jelek

¹ *Lelkészegyesület* 1911. 38. sz.

² Miklós Ödön: *A groningeni egyetemen tanult magyarok névsora*. 1917. 6. l.

³ *A Régi Magyar Könyvtár* III. k. 2326. sz. alatti értekezés respondense 1666 márciusában mondja ebben az állásban levőnek, amikor még körülbelül csupán az 1665-ben bekövetkezett dolgokról lehetett tudomása Hollandiában az illetőnek.

⁴ *A Régi Magyar Könyvtár* III. k. 2385. sz. a. leírt *Sacra scriptura XX concionibus explicata* c., Franekerben 1667-ben megjelent művének címlapja már komáromi lelkésznek mondja, magából a könyvből pedig kiténik, hogy már 1666-ban elfoglalta ebbeli állását, ügylátszik, az év őszén.

szerint egyenlőrangú lehetett a másikkal. Alig telt el pár év, esperesi tisztségre emelte a komáromi egyházmegye, már 1670-re vagy legkésőbb ennek az évnek a folyamán.¹

Komáromból azonban az ottani vár főkapitánya csakhamar elűzte az összes protestáns lelkészeket és tanítókat, még pedig nem — mint eddigi tudásunk tartotta — 1673-ban, hanem már 1672. jan. 25-én.² Hogy eddig tévesen tettük ennek idejét 1673-ra, onnan is kiviláglik, hogy a református egyháztól elvett vagyonban 1672 márciusában erősítette meg a ferencrendiek az esztergomi érsek.³ Az pedig, hogy Bátorkeszi Szegi János, aki épen a komáromi ref. gyülekezet költségén járt Hollandiában (később kath. író), még 1672 februárjában mások mellett a két komáromi papnak és a komáromi rektornak — meg is nevezve őket — ajánlotta egy magaszerzette értekezését,⁴ onnan eredt, hogy ekkorra még nem juthatott tudomására a komáromiakat ért csapás.

Hogy Csúzi ekkor hol tett szert alkalmazásra és mennyi idő múlva, arról még mindig hiányzanak az adatok. Lehet, hogy teljesen állás nélkül volt, míg 1673-ban szülővárosa, Losonc hívta meg lelkészének. Losonci pap volt aztán hat évig,⁵ de ebbe belé van számítva a súlyos megpróbáltatásoknak ama keserves másfél éve is, mely a pozsonyi delegatum judicium elébe 1674 tavaszán történt megidéztetésétől 1675 őszéig telt el, amikor miután augusztusban megváltotta magát,⁶ Buccariból az erre következő hónapok alatt visszatért Losoncra.⁷

Innen aztán 1679 májusában Kocsra ment lelkésznek,⁸ majd, miután az 1681. évi soproni országgyűlésen prédikátorságot viselt egy darabig, még

¹ A *Régi Magyar Könyvtár* III. k. 2533. sz. a. leírt értekezést szerzője 1670. nov. 4-éről keelve többek között Csúzinak mint komáromi papnak és esperesnek ajánlotta. Minthogy azoknak a szolgálati helyét, akiknek ajánlva van e dolgozat, annyira hiányosan közölte s még hozzá összevissza kavarta Hellebrant, hogy lehetetlen reátámaszkodni, szükségesnek látom közülök újra közzétenni a magyarok névsorát. Az illetők t. i. a következők: Tarczali Péter szatmári várbeli pap és esperes, Czeglédi István kassai, Váraljai Lőrinc és Pályi Mihály szatmári lelkészek, Buzinkai Mihály és Pósbázi János sárospataki tanárok, Nánási István és Horti István nagybányai lelkészek, Érsekujvári Orbán csegöldi, Tatai Mihály és Szécsi István szatmárnémeti lelkészek, Csúzi Cseh Jakab és Veresmarti Mihály komáromi lelkészek, az előbbi esperes is, Veszprémi István szatmári rektor, Eszéki István nem régen nagybányai rektor, ekkor (»ha nem csalódik«) aranyosmedgyesi lelkész, Szathmárnémeti Mihály gönci rektor és prédikátor, Szatmári András, Teremi István, Hunyadi András lelkészek (ez utóbbiak szolgálati helyük megnevezése nélkül).

² Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. II. k. 1924. 527. l.

³ Karácsonyi János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon*. I. k. 192. (helytelenül egyik 132.) l.

⁴ *Régi Magyar Könyvtár* III. k. 2594. sz.

⁵ *Edom ostora* c. könyvének előszava szerint.

⁶ *Történelmi Tár* 1910. 208. l.

⁷ 1675. nov. 27-én keresztelést végzett ott.

⁸ *Lelkészei* 1911. 38. sz. — De ugyanebben az évben losonci lelkész volt még, amikor üdvözlő verset írt Szathmárnémeti Mihályhoz ennek *Sz. Dávid psalteriuma* c. könyve elébe.

ugyanez év második felében a Kabai Bodor Gellért utódául Debrecenbe választották meg egy lelkészi állásra.¹ Erről már 1682-ben visszatért Komáromba,² ahonnan azonban — ezúttal másodízben — ismét csak elűzte a következő, 1683. évi aug. 19-én³ Hofkircher tábornok.⁴ Még egy héttel előbb rossz sejtelmek között onnan írt levelet Nagyari Józsefnek, Apafi Mihály fejedelem udvari papjának, a végett kérve közbelépését, hogy valamiképen segítsen rajtok a fejedelem.⁵ Sejtelmei idő előtt valóra válván, megint vándorbothoz kellett nyúlnia. Egyelőre Losonca vonult s ott várta be, míg hivatalba jut valahol. Nem sok idő telt belé, újból Debrecen ajánlotta fel egyik lelkészi állását. Nov. 7-én már meg is érkezett oda.⁶ Ez alkalommal huzamosabban működött ott, mint első ízben. Az 1686. évben, ennek körülbelül nyara táján⁷ ment vissza Komárom vidékére, még pedig Szönybe.⁸

Igaz ugyan, hogy a Leidenben 1686 novemberében disputáló Nógrádi Benedek úgy említi, mint nem régen debreceni, ekkor komáromi papot.⁹ De ez könnyen lehetett egy téves vagy félreértett értesülés eredménye. Azt hallhatta, hogy Csúzi visszatért «Komáromba,» ami alatt az értesítés megindítója vagy közvetítője a vármegyét érthette, ő meg a várost, aminthogy tényleg lehetséges, hogy a komáromi hívek lelki gondozását ekkor is ő intézte Szönyről. Csakhogy a Nógrádi állítása ellentétben állván Csúzinak saját levelében közlött adatával, a hely tekintetében mindenesetre figyelmen kívül hagyandó, annyiival is inkább, mivel az «evangelikus» (vagyis a két protestáns egyházhoz tartozó) rendeknek az 1687—1688-iki országgyűlés elé terjesztett sérelmi jegyzéke hasonlóképen azt panaszolja, hogy Komáromba a soproni (1681. évi) országgyűlés után visszahozattak ugyan az «evangelikus» lelkészek, de a legújabb zavargás idején ismét elűzettek s *ma is oda vannak*.¹⁰ Olyat, ami azon melegében, rögtön és kézzelfoghatóan meg lett volna cáfolható, mégsem állíthattak, midőn a nélkül is bőségesen akadt panaszolóvalójok.

A Csúzi életének további folyamára vonatkozó, eddig ismert adatokon egyedül az a módosítani való, hogy miután az 1692. okt. közepe táján elhunyt püspök-elődének, Sellyei M. Istvánnak ő lett utóda a pápai pap-ságban is, még pedig először ebben, legkorábban ez évnek nem az őszén, hanem csak a legvégén (de könnyen lehet, hogy csupán a következőnek az elején) ment át Komáromból Pápára.

ZOVÁNYI JENŐ.

¹ *Történelmi Tár* 1910. 55. l.

² Az 1682-ben megjelent *Edom ostora* címlapján még D. P. betűkkel van jelezve a hivatala.

³ *Lelkészegyesület* 1911. 38. sz.

⁴ *Történelmi Tár* 1908. 74. l.

⁵ *Czelder Figyelője* 1880. 172. l. — *Protestáns Közlöny* 1894. 411. l.

⁶ *Történelmi Tár* 1911. 58—9. l.

⁷ Az 1686. márc. 29-én elhalt Felvinci Sándorról emlékező gyászversét még mint debreceni lelkész szerzte.

⁸ *Lelkészegyesület* i. h.

⁹ *Régi Magyar Könyvtár* III. k. 3406. sz.

¹⁰ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*. III. k. 562. l.

EGY ÉS MÁS A SZOKOLYAI ANDERKO ISTVÁNT ILLETŐ ADATOKRÓL.

Mióta a Theologiai Ismeretek Tára közreadta az 1647. és 1648. években külföldi időzése alatt szorgalmas irodalmi munkásságot folytató Szokolyainak életrajzi adatait, az Irodalomtörténeti Közlemények 1910. évi folyamában két cikk is foglalkozott ugyanezzel a feladattal, még pedig abból kiindulva, hogy a *Magyar írók élete és munkái* c. kiadvány teljességgel nem közöl róla életrajzi adatot. Ezt a mulasztást magam is különösnek találok, mikor ennek máskülönben rendszeresen használt forrása volt a *Theologiai Ismeretek Tára* azokra nézve, akik a szükségeszerűen felállított mértéknek megfelelőre, helyet foglaltak ez utóbbiban.

Az említett két cikknek időrendben másodikáról csupán annyi lehet a mondanivaló, hogy egy 1902-ben és egy 1907-ben, tehát a Theologiai Ismeretek Tárának a megjelenése után közzétett adaton kívül kizárólag olyan adatokat sorol fel, amelyek abban már tíz évvel azelőtt értékesítve voltak, de ez a cikk még az ott meglevőket is hiányosan újítja fel, sőt részben hibásan is. Hiányosan még ott is, ahol az egyik újabb adatból magából levonható lett volna egy okszerű következtetés, t. i. az, hogy ha franekeri tanár elnöklése alatt disputatiót tartott valaki, akkor eo ipso hallgatójának is kellett lennie az odavaló egyetemnek, amint az egyébiránt régen meg is volt írva a Theologiai Ismeretek Tárában a beiratkozás időpontjával együtt.

Ám a másik cikk elmaradhatatlanná tesz némely ellenvetéseket. A cikk írója Benkő Józseftől vett egyes adatok alapján azt igyekszik kimutatni, hogy élete utolsó szakában Erdélyben lelkészkedett Szokolyai és pedig előbb mint Bethlen János udvari papja, 1699-től meg mint egymásután három tekintélyes egyházközség lelkésze, egyszersmind mindhárom helyen az ottani egyházmegyék esperesi tisztségét is viselve, egészen 1720 nyarán bekövetkezett haláláig.

Csakhogy ezek az erdélyi adatok már javarészükből ismeretesek voltak,¹ még mielőtt megírtam volna a *Theologiai Ismeretek Tárának* Szokolyairól szóló cikkét. Sőt rajtok kívül is ismeretes volt még egynehány, ami mind Szokolyai István nevű papi emberekre vonatkozott. Egy Szokolyai István ugyanis 1720-ban, 1730-ban, 1731-ben és 1735-ben saájószentpéteri lelkészséget meg borsod-gömör-kishonti esperességet viselt, — egy 1717 előtt komáromi, egy pedig 1723-tól 1725-ig nagykállói rektorságban működött, — egyet a 17. század utolsó évtizedében Homonnára választottak lelkésznek, körülbelül azt, aki 1692-ben 26 éves korában a leideni egyetemnek lépett a hallgatói közé s még abban az évben az utrechti egyetemre iratkozott be, azelőtt pedig a sárospataki iskolában tanult s ott seniorságig vitte, 1689-ben pedig Miskolcra ment rektornak,² — egy 1674-ben gombai, egy ugyanakkor szabad-

¹ Benkő: *Transsilvania...* II. k. 1833. 189. és 412. l.

² Ugyanez lehetett az is, aki egy új adatból kitetszőleg 1716 végén a szintén zemplénavármegyei Vásárhelyen lelkészkedett (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 136. l.) és így talán nem azonos a későbbi borsod-gömör-kishonti esperessel.

szállási pap volt, — egyet 1666-ban Sarkadkeresztúrra szenteltek föl papnak. Azután, de még a szóbanforgó cikkek megjelenése előtt ismeretessé vált az is, hogy egy Szokolyai Istvánt 1689-ben Nagybányán praeceptor hivataltalra alkalmazták, minden bizonnyal azt, aki ott a megelőző évben iratkozott be diáknak.¹

Azonban vagy semmiesetre sem az 1648-ban megjelent könyvek szerzője volt ezek tetemes része, vagy pedig teljesen bizonytalan, hogy a többiek közül is lehetett-e azonos valamelyik övele? Az Erdélyben hivataloskodó p. o. kétségtelenül más személy, hiába tartja vele egynek a Benkő adataira támaszkodó cikkíró. Az író Szokolyai ugyanis a leideni egyetemi anyakönyvnek a második cikkíró előtt is ismeretlenül maradt adata szerint 1620-ban, vagy legkésőbb 1621-ben született.² Még ha egyazon helyen működött volna állandóan, talán elhihetnők, hogy reá tartozik az erdélyi adatok megfelelően redukált része, de hogy egy nyolcvan, pláne kilencven éven felüli aggastyánt Erdélynek olyan előkelő egyházközségei sorra választgassanak meg lelkészöknek, mint a székelyudvarhelyi, majd a marosvásárhelyi, nemcsak, hanem mindenütt a legelső nyíláskor esperesnek is megtegyék az illető egyházmegyék, utoljára legalább is kilencvenöt éves korában: ez annyira képtelenség, hogy ennek már egymagában véve is a helyes nyomra kell vala igazitnia a vele foglalkozókat. Mert tudvalevő dolog ugyan, hogy Patai Baracsi János az alsódunamelléki egyházkerületben, Zoványi P. György pedig a tiszántúli-ban még száz éven felüli korban is püspökösködött, ámde az egyik majdnem negyven évig, a másik hasonlóképen több mint harminc évig töltötte be ezt az állást, amelyből nem volt szokás kidobálni őket elvéhenedésük idején sem. Bezzeg Hodosi Sámuel, aki ötvennyolc éves korában foglalt el lelkészi hivatalt a tiszáninneni egyházkerület területén, ambár azelőtt a dunántúli kerületben püspöki tisztet viselt már, új helyén nem bírta többre vinni egyházmegyei tanácsbírósnál, pedig kilencvennégy évet ért meg s persze még tanácsbíróvá sem ily vénen tették meg.

Már csak ennél fogva is más Szokolyainak kellett annak lennie, aki ekkora sikereket ért el Erdélyben az esperesi állások megnyerése körül, nem pedig annak, ki rövid ideig tartó irodalmi munkásságán kívül egy, az ő személyével erősen egybekapcsolódó debreceni kollégiumi lázadásról emlékeztet, s ezt követőleg aztán egy újabban napfényre került adat szerint debreceni tanárból hamarosan, már 1649-ben berettyóújfalusi lelkész lett.³ Hogy ettől különböző személyt kell látnunk a későbbi erdélyi szereplésében, arra nézve minden kételyt eloszlat ez utóbbinak az a gyászverse, melyet 1716-ban annak a Pápai Páriz Ferencnek a halálára írt, aki neki «valaha az enyedi kollégiumban igen kedves tanítója, legújabbban pedig nagyrabecsült sógora» volt.⁴ Már pedig csak 1667-től 1672-ig, azután meg 1680-tól tanít-

¹ Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*. 1905. 38. és 83. l.

² *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* N. F. XVI. k. 212. l.

³ *Debreceni Protestáns Lap* 1917. 177. l.

⁴ *Justissima Adorea...* Kolozsvár, 1717. B. 2. levél utólapja.

hatta őt Nagyenyeden Pápai s korántsem valamikor 1644 előtt, amikor Pápai meg sem született még s a versíró szintén nem születhetett még meg.

Ez a Szokolyai bizonyára az volt, aki az oderafrankfurti egyetemanyakönyvének kinyomtatott másolatában a német szem kibetűzése szerint mint «Stephanus Scokotzai Transylvanus» fordul elő s 1697 júniusában iratkozott be erre az egyetemre,¹ míg 1698 aug. 10-én a franekeri egyetemenek lett hallgatója, mint «Stephanus A. Szokolyai».² Megerősíti ezt a föltevést az a körülmény, hogy épen erdélyi volt az illető, aki — úgylátszik — Bethlen Jánosnál (nem a történetíró kancellárnál, hanem unokájánál) való udvari papságából, ebből a jobbára átmeneti természetű hivataloskodásból ment ki külföldre s miután ott mintegy két évet töltött, közvetlenül a nagybaconi lelkészségre jött haza.³ Az azonban nem lehetetlen, hogy fia volt az irodalommal foglalkozó Szokolyainak, akinek családi neve nemkülönben A. betűvel kezdődött és aki későbbi, eddig ismeretlen, illetőleg bizonytalan pályáját meglehet, hogy Erdélyben futotta be. Erre vallana legalább Benkőnek az az adata,⁴ mely szerint az ...*Áhítatos könyörgések* c. könyvének 1672-iki kolozsvári kiadását Bethlen János kancellárnak ajánlvanyomatta ki. Ez ugyan sem a régebben egyedülének gondolt múzeumi csonkapéldányból, sem a magánkézben levő teljes példány könyvészeti leírásából⁵ nem igazolható, de talán egy más, jelenleg ismeretlen kiadással tévesztette össze Benkő. Sőt még ha ez sem történt meg, akkor is elhihető, hogy csakugyan Erdélybe került valamikor.

Ki kell végül fejeznem a feletti sajnálkozásomat, hogy habár a *Theologiai Ismeretek Tárának* az író Szokolyairól szóló cikke óta ez immár a harmadik, specialiter róla tárgyaló közlemény, még mindig alig áll valamive előbb őt illető tudásunk, mint évtizedekkel ezelőtt. Hogy azonban ne maradjak pusztán negatívumnál, ha egyik cikk sem járult szerzőjétől talált új adattal az ő megismeréséhez, legalább fölelevenítek egy új adatot, melyet egy más cikkemben magam tettem közzé.⁶ A Triglandius leideni egyetemi tanár által *In confessionem et apologiam remonstrantium* címmel tartott értekezés-sorozat folyamán 1648. március 5-én Szokolyai A. István szerepelt respondensként, de ez az értekezés épenúgy nem az ő szellemének, hanem az elnöklő professzorének a terméke, mint a *Theologiai Ismeretek Tárában* felsorolt négy és az *Erdélyi Múzeum* 1907. évi folyamában említett egy értekezés, habár címlapjokon az ő neve is olvasható, természetesen nem szerzői minőségben.

ZOVÁNYI JENŐ.

¹ *Protestáns Szemle* 1889. 192. l.

² *Történelmi Tár* 1886. 800. l.

³ Az itt elmondottakat lényegökben megerősíti Hermányi Dienes József emlékirata is.

⁴ *Transsilvania*. II. k. 190. l.

⁵ *Magyar Könyvszemle* 1912. 173. l.

⁶ *Theologiai Szaklap* 1916. 55. l.

PATHAI ISTVÁN HALÁLÁNAK ÉVE.

Pathai, ki a dunántúli ref. egyházkerület püspökei sorában második volt, annak ellenére, hogy 1612-ben némileg előhaladott életkorában választott meg erre az állásra, tizenhat évnél tovább működött rajta, s akkor sem halála következtében üresedett meg az, hanem, mert a reávaró üldözés elől a Bethlen Gábor uralma alá, belényesi papságra távozott Pathai. A már ekkor hetvenháromeves aggastyánt új egyházmegyéje, a bihari vagy más néven nagyvárad, olyannyira tisztelettel fogadta és vette körül, hogy az esperesi szék legközelebbi megüresedésekor, Decsi István halála után, 1631 nyarán nem kevesebb mint hetvenhatéves korában vele töltötte be azt. Egyetlen adat szól erről s habár ennek erre vonatkozó állítását semmi más bizonyosság nem támogatja, még sincs semmi okunk a kétségbevonására. Annál inkább nincs, mivel az 1631. szept. 7-én Nyírbátorban tartott közsinaton, vagyis egyházkerületi közgyűlésen ennek eredetiben fennmaradt jegyzőkönyve szerint a személyesen megjelent espereseken kívül résztvettek a beregi és nagyvárad espereseknek a követei is.² Ebből következőleg ekkor csakugyan volt már valaki Decsinek a helyén, még pedig olyan, akinek talán már neheze esett a távolabbra való utazás, ami szintén elfogadhatóvá teszi a Pathai esperes voltáról szóló tudósítást. A megelőző évi jún. 9-én Debrecenben egybegyűlt közsinaton, amikor még esperes sem volt mégis, résztvett volt³, de abban a magas életkorban nem sok idő alatt elnehezdedhetett annyira, hogy öt-negyed év multával mást kelljen maga helyett küldenie, kivált jóval messzebbre.

Igaz ugyan, hogy az ezen az 1631-iki zsinaton megerősített esperesek névsorában az ő neve nem fordul elő. Csakhogy az ő megerősítése megtöri

¹ Révész *Figyelmezője* 1871. 185. l. (Eötvös Lajos cikke.)

² A tiszántúli egyházkerület eredeti jegyzőkönyve I. k. 61. l.

³ Szilágyi Benjámin István: *Synodalia*. (Kézirat a debreceni collegium könyvtárában.) Ebben az egyházkerületi jegyzőkönyv nyomán készült *Pótlások a tiszántúli ref. egyházkerület jegyzőkönyveinek regestáihoz* (Theológiai Szemle 1926. 720—22. l.) c. közleményem kiegészítésül még (négy közsinat tagjairól találtam följegyzést. Az 1629. jún. 17-iki közsinaton jelen voltak a következő esperesek: Ilovai Gáspár borosjenői pap, Viski Márton ugocsai, Decsi István nagyvárad, Lévai János nagybányai, Putnoki János debreceni, Keresszegi István szilágyi, Váli Miklós szatmári, Diószegi Márton érmelléki, Margitai L. Péter máramarosi, ez püspök is. Az 1630. jún. 9-ikin a következő esperesek: Pannicida István beregi, Diószegi Márton érmelléki, Putnoki János debreceni, Debreczeni Dormány István nyíri, Lévai János nagybányai, Viski Márton ugocsai, Szepsi Korocz Gáspár szatmári személyesen; Ilovai Gáspár zarándi, Hiripi Tamás alföldi, Czeglédi János nagyecsedí és Decsi István nagyvárad a követek által; ugyszintén a következő kiválóbb lelkészek: Kárászteleki Mihály szatmárvári, Pathai István belényesi, Thuri János nagyvárad, Pécsvárad Péter nagyvárad, Kismarjai Pál debreceni, Váli Miklós dobravici, Sági Mihály szatmári, Csengeri Józsaif hadadi, Szilvási Márton szilágynagyfalusi, stb. Az 1634. szept. 7-ikin az espereseken kívül Thuri János nagyvárad lelkész, Simándi Mihály azelőtt ráckevei superintendens, Tolnai Péter debreceni, Sági Mihály szatmári, Kárászteleki Mihály nagyecsedí, Váci Péter zilahi lelkész, stb. Az 1638. szept. 23-ikin a következő esperesek vettek részt: Debreczeni Dormány István nyíri, Jenei Mihály szatmári, Dobrai Bálint ugocsai, Viski Márton máramarosi, Debreczeni Gergely érmelléki, Csengeri Józsaif szilágyi, Rozgonyi Balázs nagyecsedí, Medgyesi István borosjenői, Szilágyi Mihály karcagi, Nagymihályi Lukács békési személyesen; a beregi, bihari, nagybányai lelkészek követek által.

ténhetett már az ennél korábban, júl. 16-án Piskolton összeült közzsínaton. Ez ugyanis hasonlóképen olyan időre esett, melyet megelőzött az ő bizonyosan még júniusban, mindjárt Decsinek 15-én történt halála után való megválasztása, sőt ez volt a legelső közzsínat azóta. E júliusi zsinat résztvevői nincsenek a jegyzőkönyvben megnevezve, tehát már ebben a tekintetben is kevésbé pontos ez a jegyzőkönyv a többinél. Számos más zsinat végzéseinél vehető észre, hogy hézagosan és hiányosan jegyeztettek föl s így ebből szintén könnyen elmaradhatott az ő megerősítésének ténye, ami egyébként is pusztán formalitás volt. Ennélfogva nincs okunk rá, hogy e miatt kétségeket tápláljunk az ő bihari esperesi tiszte ellenében, amennyiben valószínűnek vehető, hogy ezen a zsinaton meg is jelent, meg is erősítették e hivatalában.

Ellenben annál erősebben kételkedem abban a másik adatban, mely szerint 1637-ben halt meg.¹ Ez az állítás különben is aligha alapszik egyeben, mint azon, hogy ez év júniusában Belényesre szenteltetett föl lelkészül Gidófalvi Balázs akadémita.² Ámde miként Pathainak nem első lelkészkedési helye volt Belényes, mely akkor a tekintélyes egyházközségek közé tartozott: épenúgy sok más belényesi papnak hasonlóan nem mulhatatlanul ott kellett kezdenie lelkészi munkásságát.³ Ezen a módon Pathai után és Gidófalvi előtt is lehetett olyan papja az odavaló egyházközségnek, aki más helyről került oda, és ha 1637-re ismét papot kellett választaniuk a belényesieknek, bátran történhetett az annak következtében, hogy Pathainak az utódja szintén vagy elhunyt, vagy máshova távozott. Hiszen épen Gidófalvi is már 1643-ban Nagybányára ment innen lelkésznek,⁴ és pedig egyenesen úgy, hogy az ő belényesi utóda nemkülönben máshonnan jött át, nem pedig ott kezdte működését.⁵

Pathainak korábbi elhúnytára mutat egy fontos körülmény, mely ebből a szempontból különleges figyelembevételre tarthat számot. 1632 folyamán vagy legkésőbb 1633 januárjában ugyanis újból esperest választott a bihari egyházmegye Diószegi Mihály személyében, kit a közzsínat 1633. febr. 3-án erősített meg ilyenül.⁶ Igaz ugyan, hogy megürülhetett volna az esperesi állás történetesen lemondás útján is, jóllehet ez meglehetősen ritkán esett meg, leginkább csak olyankor, ha az esperes más egyházmegyébe ment át lelkésznek. Azonban figyelembe véve azt, hogy az egyébként is agg Pathainak további életbenlétét az ezentúli évekből semmi jel és semmi nyom nem mutatja, egészen kézenfekvő, hogy már 1632-ben, ennek az évnek körülbelül második felében bevégezte életét s ezért vált szükségessé az esperesválasztás.

ZOVÁNYI JENŐ.

¹ Sipos Imre: *A belényesi ev. ref. egyház története*. 1883. 34. l.

² Borovszky Samu: *Tiszántúli ev. ref. papok*. 1597—1679. 1898. 20. l.

³ Ezt bizonyítja az is, hogy 1597. és 1679. közt ezenkívül mindössze egy lelkészt szenteltek még ide.

⁴ Czelder *Figyelője* 1881. 241—2. l.

⁵ Ez év áprilisában Keserői Dajka Pált hívták a helyére Erdélyből (Erdélyi Protestáns Közlöny 1881. 7. l.). Hogy elment-e oda, nem bizonyos, de az tény, hogy ekkor olyan lett a belényesi pap, akit már nem kellett felszentelni.

⁶ Egyházkerületi jegyzőkönyv I. k. 65. l. — Tóth Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez*. I. füzet. 30—31. l.

GALÁNTAI FEKETE JÁNOS ELVESZETT KÉZIRATAI.

Gr. Fekete János 1799-ben fogadta fel íródeáknak Mátyási József ügyvédet, az imént Gr. Teleki József titkárát. A francia költészet fanatikus rajongója és lelkes művelője csakhamar alkalmat adott arra, hogy titkára áttörje hivatalának korlátait és bizalmas barátjává szegődjék. Szinte saját egyéniségének kiegészítését érezte meg Mátyásiban: közölte vele irodalmi terveit, felolvasta neki költeményeit, sőt szívesen vette, ha titkára itt-ott kijavította kisebb botlásait. Mátyási, aki maga is kiadott versesköteteket, nemcsak tanácsadója és bírálója volt mesterének, hanem állandóan terjesztette is az ő műveit a középosztály körében. Maga bámulód odaadással szerette mecénását és mindvégig ápolta emlékét.¹

Ilyen őszinte, önzetlen barátság és kölcsönösen egymásba helyezett bizalom láttára megérthetjük, hogy Fekete, belső ösztönzésének engedve, összes kézíratait hűséges titkárára hagyta. E kéziratok további sorsáról mindjárt a Fekete halálát követő évben tudósítja Miller Jakab Ferdinándot, a Nemzeti Múzeum első könyvtárörét Mátyási: lelkiismeretfurdalást érez, hogy azokat nem bocsátotta — legalább lemásolás végett — a «Nemzeti Könyv Társ» rendelkezésére és ezért kárpótlásul jegyzéküket küldi el.

Mátyási már két levelet írt az alább közölt előtt Millerhez 1804 júniusában (az egyiket 18-án, másikat bizonyára még előbb, a nap megnevezése nélkül; Miller tévedésből fordított sorrendben köttette be a leveleket). Mindkettőben az édesanyja tulajdonában levő 22 kézitról van szó; 100 forintért akarta ezeket eladni a Nemzeti Múzeum könyvtárának. Mivel Miller sokallotta a vételárat, Mátyási rábizta az összeg meghatározását. A jún. 18-án kelt levél szerint utóbb még egy kötet kéziratot talált, így összesen 23-at ajánlott fel a könyvtárnak. Az alább közölt levél arról tanuskodik, hogy Miller elfogadta az ajánlatot.

Tekintetes Tábla Biro és Nemzeti Könyv Tárnok Ur!

Néhai Grof és Generalis Fekete János, maga meg betsülhetetlen tudos Munkáit, nem tsak egy az iránt költ Irása mellett nékem örökségül hagyta volt, hanem még életében valósággalis kezemhez adta, 's én mint Tulajdonos birtam. Azomban az ő halála után történt, hogy akkori meg zavart állapotjában mind környüllálásimnak, mind gondolatimnak, azokat a' Fiának, magam el felejthetetlen kárával és a' meg holt Tudós Porának meg bocsát-hatatlan meg sértésével, vissza adtam; ámbár az a' fel tételem volt, hogy vagy le iratás végett, vagy illendő jutalomért magok eredetében, őket a' Nemzeti Könyv Tárnak engedem.

Hogy tehát ez a' nagy hiba valamennyire orvosoltassék, 's az én a' miatt való bánatom enyhíttessék, kívántam leg alább a' T(ekinte)tes Urat tudositani olly kéréssel, hogy Ő Excellentiájának² méltóztasson le irattatáso-

¹ Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János*, 1903. 186., 238. l. Vö. még Pintér Magyar Irodalomtörténete, IV. 480. l.

² T. i. gr. Széchenyi Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum alapítójának.

kat javasolni. Az említett Munkák, a'mennyire emlékezem, e' következendők:

1. Az orleansi szüz, Volterből fordítva.
2. A' Természet törvénye, Blumauertől.
3. Ovidius Szerelem mesterségének fordítása.
4. Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne.
5. A' Nemesség Adozásáról.
6. An Kayser Frantz den II-ten.
7. Mon Testament militaire etc.
8. Petits (!) reflexions.
9. Ariosto Orlando Furiosójából 3 vagy 4 ének fordítva.
10. 4 Diaetai Tárgyakrol Dissertatiok.
11. 3 Tomus eredeti versgyűjtemény.

A' ki a' boldogult Grofot esmerte, tudhatja, hogy nem tsak hozzá hasonlíthatatlan 's majd minden Scibilékre ki terjedő széles tudománnyal birt, hanem olly talentommal volt fel ékesítve, a' minéműt tsak egyet teremniis, egy Századnak betsületére válik; következésképpen képzelhetni, minéműek légyenek esze szüleményei. Én bátran állítani merem, hogy a' mult század ő hozzá fogható Magyar Horatiust, Anacreont, Tyrtaut, Martialist, Socratet, és Cátot egy személyben nem mutathat. Minden munkáinak veleje a' Jozan Philosophia, ékes magyarságba öltöztetve — Quorum pars magna fui.

Másik, a'miért írással alkalmatlankodni bátorkodom; az, hogy énnekem már szerentsém volt, esztendőől fogva, a' Nemzeti Könyv Tárt 45 darabokkal, apraját nagyját együtt vévén, szaporítani. A' többít el-mellőzvé, tsupán a' magam két darab, 's az Atyám 23 darab kéz Írásai iránt esedezem a' T(ekinte)tes Urnak, méltóztasson azoknak oda ajándékozásáról nekem egy attestatumot, magam betsületéértis, de kivált azon okra nézve készíteni 's küldeni, hogy szegény Familiámnak később maradéki is, azon Munkáknak hol létét, utánnam maradando Írásimból tudhassák; s nékiek azoknak látása Eleik követésére ösztönül szolgáljon.

Midőn ezen semmi költségbe nem kerülendő ártatlan jutalmat tellyes bizalommal el várnám, Uri gratiaiba ajánlott, változhatatlan tisztelettel maradtam

A' Tekintetes Urnak

Kecskemét d. 22^a Sept. 1804.

alázatos szegény szolgálja
Mátyási József.

U. I. A' midőn 's mit velem parantsolni méltóztatik a' T(ekinte)tes Ur, akar Levélben, akar ízenettel, mind a' postánál, mind egyéb alkalmatosságoknál könnyebb és jobb eszközlője leszen parantsolatának, a' N(agyságo)s Vármegye házánál lako Cancellista Testvérem.

Borítékon: Tekintetes Nemes Miller Jakab Ferdinánd Urnak, több T. N. Vármegyék Tábla Birájának, Magyar Ország Nemzeti Könyv-Tárnokjának, nekem pedig tapasztalt kegyes Uramnak tisztelettel adassék

Pesten.

Fekete János kéziratának jegyzékét emlékezetből állította össze Mátyási; ezzel magyarázhatjuk a becsúszott tévedést: A' Természet törvényét nem

Blumauertől, hanem szintén Voltairetől fordította Fekete. Erről a fordításáról be is számol egy Arankához intézett levelében: «Hogy pedig a hajsza! hasogatók lássák, hogy két sorú versben is tudok fordítani, az Orleansi Szüzemhez¹ kaptoltam Voltér Természet törvényéről írott poémáját, a'melly ilyen metrumra vagyon véve, úgy mint minden vers firkálásom.² Mátyási nyilván mesterének egy másik fordításával, *Egy valóságot kereső embernek hite ágazataival* cserélte össze, amely csakugyan Blumauertől való és Mátyási felsorolásában nem szerepel.³ A többi munkák közül a jegyzékben 3., 4., 8., 9. és 11. számmal megjelöltekről eddig is tudomásunk volt,⁴ viszont *An Kayser Frantz dem II^{ten} c. költeménye*⁵, továbbá a *Mon Testament militaire*, végül *A' Nemesség Adózásáról* és a «Diaetai tárgyakról» írt, bizonyára országgyűlési szereplésének emlékét őrző értekezései ismeretlennek. Reméljük, hogy az irodalomtörténeti kutatás idővel ezeket is napfényre fogja hozni.

Közlő: MAY ISTVÁN.

P. SZATHMÁRY KÁROLY DARABTERVEZETEI.

A jeles regényíró kéziratban maradt naplójával együtt több feljegyzést hagyott hátra egy *Töredékek, vázlatok* c. kötetben, amely megőrizte munkái felsorolását is. E kötet 527. lapján 8 színdarab címét láthatjuk. A 3 első, Kendiek, Csák, Lucanus (kinyomva) a Nemzeti Színházban is előadásra kerültek. Ezeket (s *Az asszony komédiáját*) Kovách Béla is ismerteti⁶ A *Tatárok* c. népszínművét M.-Szigeten, *Mátyás király Erdélyben* c. darabját Kolozsvárt adta elő Molnár György. *Mátyás király Boroszlóban* címmel egy vígjátékot is írt. *Katalin és Mátyás király hibái* c. darabjai az Akadémia könyvtárában vannak.⁷ Ezeken kívül tervezett még *Thököly Imre* címmel egy 5 felvonásos drámát, *István* címmel szintén egy 5 felvonásos drámát, *Az intrikus* címmel egy 3 felvonásos vígjátékot. Ezekről néhány sort fel is jegyzett.

Az *intrikus*ról az 562. lapon ezt írja: Egy ember, ki vidékre megy elbujni s politikai agenst látunk benne. A *Thököly Imrén*ek a tervrajzát is

¹ Kéziratai a Nemzeti Múzeumban (2181 Quart. Hung.), az alsósztre-govai Madách-levéltárban, az aradi Orczy-Vásárhelyi könyvtárban, a keszt-helyi Festetics-könyvtárban és Kolozsvárott vannak.

² Néhai Galánthai Gróf Fekete János Magyar Munkáji. II^{dik} Rész, 94. l., Akad. kéziratár, M. Irod. 73.

³ Ennek kézirata uo. az I. részben található. (M. Irod. 72. 185—93. l.)

⁴ Az *Ars amandi* fordításának kéziratát a Nemzeti Múzeum (152 Quart. Hung.) és az aradi Orczy-Vásárhelyi könyvtár őrzi, a *Petites reflexions* az akadémiai kéziratárban van (M. Irod. 83), az *Orlando Furioso* öt (és nem «3 vagy 4»!) éneke az Orczy-Vásárhelyi könyvtárban, 3 kötet verse az aka-démiai és 2 kötet verse a keszthelyi Festetics-könyvtár kéziratai között, míg az *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne* 1787-ben nyomtatásban is megjelent, h. n. A kéziratok lelőhelyére vö. Morvay i. m., IK. 1901. 27. l.

⁵ Nem lehetetlen, hogy az első a *Mes rapsodies*-ben megjelentnek fordítása volt. (*Vers pour mettre au bas du Portrait de l'Empereur Joseph II de l'année 1766, Mes rapsodies*, I. k. 65. l.)

⁶ P. Szathmáry Károly élete és művei. Kolozsvár, 1911. 262—283. l.

⁷ *Katalint* s *Mátyás Erdélyben* címűt Kovách B. csak ép említi (76. l.).

megadja a 417. lapon: I. f. Gernyeszeg. Szerződés Teleki Mihálylyal. Judit eljegyzése. Bánffy D. halála. II. f. Zrínyi Ilona eljegyzése. Gyűrű visszaküldés. III. f. Teleki bosszúja. Bély lázadása. IV. f. Thököly bukása Bécs alatt és után. V. f. Teleki bukása. Zrínyi Ilona visszaváltása. Szereplői közül több előjön a *Bethlen Miklós*-ban.

Szintén megvan az *István* c. 5 felvonásos dráma tervrajza is, sőt egy töredékét is megtaláljuk a kötetben. Ime: a 109. lapon áthúzva ezek olvashatók: I. felv. Jön a pápa követe; Erzsébet Istvánnak talizmánt (egy vércseppet) ad. Az öreg fejedelem s a követek. II. A pápai követ az öreg fejedelemmel (Csuda: Kereszt a hegyen). Válasz a követeknek. Összeütközés az archimandritával. III. f. Összeesküvés. Harc. Az öreg fejedelem eleste. Fogadalmom. Anya s jegyes. Összeütközés. IV. f. Török tábor. Szultán fájalmát leírja. Iván a jegyes. Zenicza halála. V. f. Harc. Ferenc pap István mellett. Iván halála. A szult. meg akarja gyilkolni s kadi öli meg s az anyja.

A III. felvonásból maradt fenn egy töredék kéziratban (154—162, 164—166. l.), amely elmondja, hogy István a harcban saját atyját ölte meg véletlenül s az archimandrita azt ajánlja neki, hogy engesztelésül egy templomot építsen ott, amelybe egy ártatlan nő vérét is be kell építeni, aki legelőbb jön oda (Kőmíves Kelemen-motivum). István megfogadja. Ekkor jön az öt átkozó anyja s a győzelmi koszorút hozó szerelmese, az archimandrita leánya. Anyja megfenyegeti fiát és a népet, hogy a törökhöz megy segítségért. István készül a harcra. A jambusokban írt töredék itt végződik. Elöl még néhány szó: *Narenta híd. Argesi zárda. Dévai vár* olvasható, bizonyára vér beépítésével kapcsolatban.

Két regényhez is van itt adalék: a 216—217. lapon *Balassi*hoz: «lélektani megfejtés: lehet-e egy nőt szeretni és gyűlölni egyszerre? Losonczy Anna: az eszmény, Dobó Kr. az anyag. (I—IX.)»; az 504—505. lapon *Az utolsó Czohor* = A legszebb hercegnő (I—XII.).

Itt jegyezzük meg, hogy Szinnyei írói lexikonából kimaradt néhány műve: Petrik szerint: Török világ Magyarországon 1887, 1892., Magyar Pantheon 1893., Emlékeim 1884., Honboldogítók 1882. Kisszlingstein szerint: Boros Mari emlékezete Debr. 1878. (?)

GULYÁS JÓZSEF.

FEJES ISTVÁN HATTYÚDALA.

Ványi Ferenc az IK. 1940. 292. lapján *Az utolsó honvéd* c. költeményét mondja Fejes hattyúdálának. Ez tévedés. Fejes ezt a költeményét 1904. februárjában írta s hangversenyen adatta elő. (Eredeti s másodlati kézírata megvan a pataki kéziratárban, a szerző hosszú utasításával.)

Legyen szabad itt Fejes hátrahagyott kézíratairól is megemlékezni, hogy aki az életrajzát meg fogja írni, tudja, hol kell ezeket keresnie.

Kéziratai a pataki főiskolának részint levéltárában, részint a kéziratárban vannak. Az előbbi helyen az egyházi, az utóbbi helyen az irodalmi érdekűek. Köztük nagyon sok versének a kézírata található, amelyek a *Kisebb költeményekben* s az *Összes költeményekben* is megvannak, de itt bővebbek (pl. Fürdői dalok 3 rész, Kiesalt az est, Borúval... A léáldozó

nap stb.) Egész sereg régi versének van itt a kézirata, amelyek nincsenek a gyűjteményekben, (pl. Hódmezővásárhelyen, Nyírbátorban stb. írott versek). Külön csoportba lehet szedni az 1894 óta írt verseket: Ezek címei: Erdei dalok (Lubló 1894), A Tátrában (1894), Mócsi zsidó (1894), Régi hangok (1894), A századvég (1894), Az újhelyi kántor (1894), Kossuth temetése után (1894), Meghalt Kossuth Lajos (1894) Tisza Kálmán jubileumára (1885), Fürdőben (1895), Ha elfelejtkezem magamról (1895), 1896 (1896), Ne járj... (1896), Zemplén magyarjaihoz (1896), Születésem éjjelén (1896), Ezékiel (1898), Márc. 15. (Képes Folyóirat 1898) 1897, A béke zászlaja (Zemplén 1902. aug. 16.), Az ördög monológja (1904), (Zemplén, karácsony), Az utolsó honvéd (1904), A holnapi költőkhöz (1908, Vas. Ujs.), Ilonka emlékezete (1906), Áldás Rákóczi (1906), Új ház a faluban (1909), Hunyadi (1909), Kossuth-szobrok (1910), (Zemplén, okt.), Szegény Magyar Márton (1910), Tehozzád Uram Isten (1912), Sp. R. L. 184. l., Titanic (1912) (Vas. Ujság), Bolgárok jönnek, magyarok mennek (1913 jún. 5.). (Ez utolsó költeménye.) Dátum nélküli: Ezredvünk ünnepén. Egy sírköre.

Van egy csomó szindarab-kézirat is: Aba (szom. j. tör. (2616. sz.), Akik nem akarnak házasodni (vj. 3. fv. 2796. sz.), A botanikus (vj. 2. fv. 1870., 2615.), Fiam báró lesz (2618. 2346. sz., — 1872. 1879.), Fürdőre kell menni (1 fv. vj. 2797., 2285. sz.), (1879.), Két szék közt a pad alatt (1870., 2619. sz. 5. fv. vj.), Brutus (2614., 2285. sz.), Népszínmű-törredék (2620. sz.), Dobai ezredesről, törredék (2621. sz.), Toborzó (2285. sz.), A kortes vagy a grófnő halála (2285. sz.), Tróilos és Kreszida (2996. sz.), [A vetélyszenv. áldozata 4 fv.), Sok zaj semmiért (Shakesp. vj. 5 fv.), A csalódottak (vj. 1 fv. 1879.), Ellentétes házasságok., Napról-napra. (Dr. 4 fv.). Ez utóbbiaknak csak a címeiről tudunk.]

Tudunk még: *Fehérgyarmati költemények* (1878) c. versessorozatról itt, de csak a címét ismerjük.

Ezekén kívül még sok újabb verse van kéziratanban (pl. Hazafi Verai János, Buksi bárdok (paródia), A magyar lelkész (paródia stb.) egy halommal, amelyek mind hozzátartoznak Fejes műveiből. Az utolsó költeménye tehát: *Bolgárok jönnek, magyarok mennek* — 1913 közepéről v. elejéről.*

GULYÁS JÓZSEF.

KAZINCZY-EMLEKEK SZILVÁSI GÁBOR ALBUMÁBAN.

Gyermekkorunkból bizonyosan többen emlékezünk még azokra a tárca-méretű, igen díszes kötésű biedermeier-tokocskákra, amelyeknek könyvfődele alatt jeles mondásokkal teleírt, vékony papírlapok rejtőztek. A későbbi emlékkönyveknek elődei voltak ezek az albumok, és valószínűleg a német kultúra hozta őket hozzánk és tette divatosá a felvidéki úri családok körében.

* A Sárosp. Ref. Lapok 1910. 475—6., 1911. 216., 1907. 323., 1906. 500., 1912. 184. l. és Sp. Lapok 1902. 812. l., 1912. 202., 262. l. Adal. Zemplén vm. tört. 1909. is megjelent e versek közül egyik-másik.

Nemrégiben végiglapozhattam egy ilyen emlékalbumocskát, amelynek története családom multjával kapcsolatos. Űkapámnak, Szilvási Gábor péceli református lelkésznek hagyatékából került ez az érdekes kis emlék rokonom, Wattay Gusztáv pomázi birtokos tulajdonába. Címlapján ez a fölírás áll: *Album Gabrielis Szilvási quod suis Fautoribus et Amicis offert.*

Az első bejegyzés 1782-ből, Sárospatakról kelt. Szövege jórészt a XVIII. század divatjának megfelelően latin nyelven íródott. Tulajdonosa magával vitte mindenfelé, Verőcére, Losoncra, Regmecre és Németországra is. Emléksorokat írtak belé 1784-ben göttingai tanárai és tanulótársai, 1787-ben pedig ismét Göttinga, Frankfurt és Nürnberg szerepelnek, ahol Szilvási teológiai tanulmányait folytathatta. Legérdekesebbek mégis a hazai bejegyzések. Emléksorokat írtak itt Kármán József losonci református lelkész, a költő atyja, majd Kazinczy Dénes, Ferenc öccse, 1782-ben a latinos verselők úttörője, Szabó Dávid és Kazinczy Ferenc íjs. A jóbarátok közt találjuk Esterházy Miklós herceg hadnagyot, aki francia emlékverset írt *Votre Sincere Ami* aláírással.

Kármán sorai a következők:

Excites donum des quod est in te 2. Junni. 1:6 — Hoc apostolico monito
svadet et vovet filius itineris litterarii progressus, imprimis in conversatione
virosum eruditorum et accessu ad Consistoria Ecclesiastica gravedor, Eruditissimo albi sui Possessori sibi semper ob pietatem dilecto

Lossoncini 27 dec. 1782.

Josephus Kármán.
Eccl. H. C. addicond.
Loss v. D. M. mp.

Kazinczy az Albumban a következő három versével szerepel.

Kedvesem! Nem fog soha nyúgodalmat
Szived érezni, hatsak ösztönének
(Meg-nevetvén az idegen javallást:)
Bízva nem engedsz

Alsó Regmetzen Abaujban 21. Nov. 1782.

Kazinczy Ferentz.

Me recreat placidi tranquilla Cupidinis aura,
Sít procul ex animo turbida cura meo.
Me jocus et risus juvet, incertique Penates,
Me sine nube dies, et sine nocte thorus
Rixa vovans odiis, sed nullo vulnere bellum,
Et matutino victa vita sopore Venus

Verőtze. 1789. II. 20.

Franc. Kazinczy.

Midőn a' bődögság töllunk el-enyészett,
Két barátot adott mellénk a Természet,
Köztök sebem'-irját mindég fel-találom —
Egyik a' *Reménység*; — a' másik az *Álom*.

Verőtzén Nov. 20 d. 1789.

Kazinczy.

Az album tulajdonosa egy évvel élte túl nagynevű barátját: Szilvási Gábor az utolsó lap verse szerint 1832-ben halt meg.

Közli: SZILÁDY ZOLTÁN.

AMADE LÁSZLÓ «NÖTELEN- ÉS HÁZASÉLET»-ÉHEZ.

Amade tréfás költeményének tudvalevőleg eredeti kézirata nem maradt. Alapszövegnek Négyesy a Kultsár-kiadta szöveget (1796) közölte. Kevésbé ismeretes, hogy ugyanez a szöveg megjelent az 1805-re szóló kolozsvári *Ujj és Ó Kalendárium*ban is («Hanczens Bálint Continuatioja szerint, nyomt. a' Reform-Kolégium Betűivel»), «ama hires Poeta Báró Amadé László versei közül.» — Rámutatottam egy másik változatra (IK. 1933. 149. l.), amelyet Szirmay nyomtatott ki a *Hungaria in Parabolis*ban (1807): ebben — bár Kultsárénál rövidebb — eddig nem ismert strófák is vannak. A M. Tud. Akadémia könyvtárában most a költeménynek egy egykorú vagy közelkorú kézirata került kezembe (M. Irod. Népkölt. 8r X. k. 193. sz.), amely egészen eltérő rendben¹ és részben eltérő szöveggel 31 strófát őrzött meg. (Kultsár-nál 37, Szirmaynál 30). Címe: *Síralmas panasza az Házaság által megcsalatott egy Iffiuinak*. Leginkább következő két strófája tér el:

Nyolczvan röff sinórral tzi frazot ruhajok
Tollas vagy bokretas kalpagjak csuhajok
Szironyal tarkaszot bőr dohány zacskojok
bizsnyosagot tehet ír rül Kassa tajok

[Szirmaynál: 7/b]

Ezüst sarkantyuját le törte csismamnak
Oda van krepinye parádé ruhámnek
Ekepen kell jární híres paripanak
Auf seit betsületi gavallírságomnak.

[Kultsárnál: 19.]

Kéziratunk — bár láthatólag romlott szöveg — helyenként jobb részletet tartott meg, mint Kultsáré, vagy Szirmayé. Szirmaynál pl. «nyoltz száz réff sujtás» van egy ruhán (ami mégis kicsit sok), Kultsárnál az asszony «egyik sarkantyúját» törte le a csizmának. Másutt is értelmesebbé válik a vers; a 6. strófában Kultsár szerint

Szerszámaim...
Sok színű szírommal vóltanak tarkázva
Vagy bagariából csak czi frán csinálva.

Kéziratunkban:

Szironyval, aranyval 's ezüstvel tarkazva
Vagy bagariából csak símán csinálva.

Ehhez tudni kell, hogy *szirony* a MTsz. szerint (II. 570. l.) «keskeny (színes) bőrszalag v. bőrfonál (a melylyel a bundát, ködment cifrázzák v. a melyből ostort fonnak).»

GÁLOS REZSŐ.

¹ Négyesy kiadásának számozását véve — ha Szirmay új strófáit 7/b és 18/b-nek számozzuk — kézirataunk versszakainak rendje a következő: 1., 7., 7/b., 8., 4—6., 3., 2., 12., 13., 11., 9., 15—17., 18/b., 18., 22., 21., 23—26., 19., 31., 33., 34., 36., 35., 37. stb.

NÉVNAPI KÖSZÖNTŐ A XVII. SZÁZAD VÉGÉRŐL.

A Kisfaludy-Társaság 1844–1846-iki népdalgyűjtésekor sok régi kézirat is jutott Erdélyi János kezéhez (IK. 1940. 34. l.). Ezeket természetesen nem sorolta be a *Népdalok és mondák* anyagába, de mindent megőrzött s gondosan rendezett. Ebben a gyűjteményben maradt ránk (M. T. A. kéziratára. M. Irod. Népkölt. 8-r., X. k. 193. sz.) egy, nyelve és verselése szerint a XVII. század végéről, de legkésőbb a XVIII. sz. elejéről való névnapi köszöntő vers, a barokk lírának egyik jellemzően szép emléke, amely, ha talán töredék is, megérdemli a kiadást.

Világi versek.

Szomoru homalynak hasadnak sugári
szörnnyen zengedeznek Apollo. hárophaji
Parnassus szegében az Músák korusij
Tenger örvényinek ekes serkensegi.

Erdőben lakoso vadak vigadosnak
ékes szép illatú rosák mosolognak
Az levegő egben madarak tapsolynak
kik mindnyájan neked sok jokat kivanak.

Ragyogo tsilagi az magos egeknek
örvendesznek berkei az sűrű erdőknek
Játzodosnak habji az mely tengereknek
mutatya hívséget érdemes szíveknek

Gyenge cedrus fáknak enhito Arnéki
ékes Diananak zongo musikai
Őszve gülynek tehat ők téged dicserni
ő szívességeket tehozad¹ mutattni.

Jobb hogy en szolhassak veled szabadsagal
Gratiat szokaskint kérhessek magamal
Meg mondhatya kiki mely nagy ohajtással
Nevedet tisztelni kívántam irassal

Ely először tehat, hogy verseim keszdem
Engedjek Istenek hogy² nilyon az nyelvem
Melyből³ patronadot szivből tisztelhessem
Magam Gratiadban nyilvan szereshessem.

Ely először tehát, szivemből ohajtom
Contentumid szerint, az én kívánságom
Ameddig élendesz szerentse szolgáljon
lelki Testi jokal az isten meg algyon.

Közli: GÁLOS REZSŐ.

¹ Betoldva egy, a vers szerint felesleges *kí*.² U. így egy *meg*.³ U. így egy (*Sz.*).

KÉT XVIII. SZÁZADI DIÉTAI PASQUILLUS CSURGÓI VÁLTOZATAI

A XVIII. században tudvalevőleg nagyon divatosak voltak a diétai versek, gúnyköltemények, országgyűlési pasquillusok, «méltatlankodások» (*indignationes*) és vádoló iratok (*crimina*) verses és prózai, gúnyos és keserű alakban. Általában jellemzi őket a gyarló verselés, hazafias hév, pártpolitikai él. Érdemük és érdekességük, hogy a kor hangulatát, felfogását tartózkodás nélkül festegetik, valóságos tükrei a kor egész érzésvilágának.

Harsányi István *Két költemény az 1764-iki diétáról* címmel közölt két ilyen versezetet. (IK. 1914. 451—459. l.) Valószínűnek tartom, hogy az elsőnek, az *Álom* címűnek szerzője előtt Gyöngyösi István *Palinódiája* lebegett, s azt is, hogy a literátus szerző papi ember lehetett (mint erről a jegyzetben Harsányi István is tesz említést), mert ismerte a jeremiádokat, lamentációkat.

Harsányi ez alkalmi verset a sárospataki főiskolai könyvtár kéziratárában őrzött 7-leveles kéziratból másolta le és közölte. Ugyanez a 27 strófából álló költemény megvan a csurgói gimnázium könyvtárának *Pasquili, indignationes, crimina* c. kéziratosa kötetében is,¹ melyben valaki az 1764. évi pozsonyi országgyűlés «alkalmatosságára iratott» magyar és latin gúnyverseket, pasquilusokat, epitaphiumokat, epigrammákat s más verseket, valamint latin- és magyar nyelvű prózai darabokat másolt össze.

A pataki és csurgói szöveg sok eltérést nem mutat: versszakról-szakra vannak kisebb, kifejezésbeli különbségek, de ezek is jelentéktelenek. Viszont a csurgói szöveg helyesírása más, mint a patakié: leírójuk más volt, de közös szöveg az ősök.

Sokkal inkább elüt azonban a Harsányi István által ugyanezen a helyen közölt másik diétai költemény ettől a csurgói szövegtől, mely ugyancsak megtalálható az előbb említett könyvtári kötetben. E versezet címe a pataki kéziratlapokon: *Ujság ugyan Pozsonyban, a Diétáról, 1764.* A csurgói kötetben ennek megfelelő darab a könyv első részében, a 65—75. l-on olvasható ily címmel: *a Dieta folytatása.* A ciklus közös címe, melybe a vers is tartozik: *1764. esztendőb. pasquilusok.* (Nyomdafestéket el nem tűrő, dűrva-hangú «querela-, epitaphium-, crimen-, indignatio»-féle is akad köztük latin és magyar kézírásban.)

A p. szöveg első 12 versszaka a cs.-ban teljesen hiányzik, viszont második felében s a végén sokkal bővebb a cs. kézirat, mert míg a p. az első 12 vsz-al együtt csak 52 szakra terjed, a cs. azok nélkül 72; de még folytatódik is más alcím alatt tovább. Ha a folytatást külön versnek tekintvén nem vesszük is figyelembe, a cs. szöveg több mint 30 vsz-kal bővebb a már közölt p.-nál.

Az alábbiakban csak a két szöveg közötti feltűnőbb eltérésekre mutatunk rá s a p.-ból hiányzó részt (a befejező szakaszokat) közöljük.

A 35. vsz.-ig számottevő különbség nincs a két kéziratosa szöveg között

¹ Több darabját ismertettem a *XVII. sz. kisebb verselőinek munkássága* c. könyvben. Csurgó 1933.

A p. szöveg 35. vsz.-a után ez áll a cs.-ban:

Mindeddig szeretted szeresd hát továbbra
 Hazádat gyakrabban szolly ály hát két lábra
 Mert ha halgatásod viszed még sokára
 Repült nagy érdemed fordul majd csorbára.

A p. szöveg 39.—42. versszakai a cs.-ban másként, azaz így hangzanak:

Szathmár szállott egyszer az is talpra esett
 Vass Fehér vmgye mozdéthat keveset
 Szepes Máramaros akar egyeneset
 Huc et illuc Sáros Zemplény eleget tett,

Turótz Zolyom Verótz két felé sántikál
 Mosony Arad Csongrád a hazától elváll
 Báts, Bars Soprony Tolna soha talpán nem áll.
 Esztergom Ung és Győr jó reménnyel táplál.

Tolna vmgyének fel küldött követje
 Noha Diaetának már tizen négy hete
 De a' latban soha tsak egyszer sem vete
 Senkit nem háborgat, tsendes az ülete.

Veszprém, Árva, Somogy tsendessen fülelnek
 Disputatióktól soha nem hevülnek
 Szirmium Posega szóba sem kerülnek
 Mert foglalt székekben szunyadozva ülnek.

A 43. vsz. a cs.-ban egészen hiányzik; a p. pedig az 52. vsz.-al végződik, míg a cs. így folytatódik:

Nagy Luby, tenéked tsendes jámborságod
 De jámborságoddal jár nagy okosságod.
 Hazád leg kedvessebb leg fölsőbb jószágod
 Ellene szállóknak szavát ketté vágod.

De jaj tusakodok szívem fájdalmával
 Nem dítsekedhetek királi Táblával.
 Nem ujjét közüllök tsak egy kis szavával
 Mind egy természetű a vizek halával.

Azt mondja Ordodi hogy ő Haza fia
 De ha szollani kell tsak az órát szijja
 Nints nemességének úgymond semmi hijja
 De szabadság pártját még sem igen víjja.

Batta a Diaetát tsendessen halgatta
 Más szavához szavát tsak egyszer sem adta,
 Noha ha más szállott vállát rázogatta,
 Nem tsuda mert nem tud semmit az ebadta.

Kvassay könyörög nem száll a Hazaért
 Senki nem szollja meg rendetlen szaváért.
 De nem is ditséri az haza javáért
 Mert ő soha nem szoll magáért, vagy másért.

Hát Dobay téged ki ültetett oda
 Rá tartod magadat, tudják kend kitsoda
 Okos ép közt olly vagy mint fű közt laboda
 Ezzel tiszted, de nem eszed szaporoda.

Lehet Mercuriust minden fából tenni
 Ha Dobay tudott assessorá lenni
 Könnyű a csillagot helyéből le venni.
 Ha Neked lehetett illy tisztségre menni.

Skerletz notarius tsendes úr magábann
 Vagy talán néma is rebegő szavában
 Mert tsak bele fekszik némán a táblába
 Nem ébred fel soha a' Haza dolgába.

.....¹ sógor pedig tsak a fejét rázza
 Királi táblának a ki merő láza
 Okosságnak rajta nints legkissebb máza
 Ökör titulussal öt minden ruházza.

Nedetzky Andrásnak bé fagyott a szája
 Tán el bizta magát, hogy ország scribája
 Bíz ő kegyelmének rosszul fog pennája
 Mivel az actákat hamissan notállya.

Ezután ugyanúgy korholja és gúnyolja a versszerző öt szakon keresztül Dusánt, Jeszenákot, majd ekképen folytatja:

Szala Vármegyének fia s tanítványa
 Jakasits a fejed értz aszaló (?) bánya.
 Argumentomidat bár akárki hánnya
 De ellent nem álhat senki tudománya.

Böltességgel tellyes szollásod beszéded
 Az hazádat félted mint saját szemfényed
 Ha annak használhatz a' fő keresményed
 Tellyék azt kívánom elképzelt eszményed.

Ráday Gedeon fontos böltességed
 Óránkint neveli hired ditsősséged
 Nem ember, ki nem tud m.' betsülni téged
 Pukányon ha van még tsak egy ellenséged.

Minden szollásodnak böltesség vezére
 Vigyázz a dolognak nem tsak kezdetére
 De két végére is kellő közepére
 Szóllasz te Hazádnak kedvére s üdvére.

Ezekután felhagy a versíró a személyeskedéssel; nem dorgál, gúnyol és dicsér egyeseket, hanem általánosságban szól s érdekes befejezésben így mondja el személyes nézeteit:

Illik az Emberhez az álhat(at)osság,
 A' kiben lakozik valami okosság
 Oly vigyázó legyen tehát a gondosság
 Hogy értelmeteket ne rontsa pártosság.

Az insurrectiót ne regulázzátok
 Ezen kérdést még tsak elő se hozzátok
 Mert ezt ha vaktában reá vállaljátok (?)
 Az Echo kiáltá repül rátok átok.

Itt fekszik a Farkas fű alatt a Kígyó
 Olly a mint iszappal fellyül boltozott Tó
 Melly kevéssé meg bír s mentében igen jó
 De mikor nem vélnéd követ (a) jaj és óh.

¹ Olvashatatlan név.

A Parasztok száma nyő de fogy a Nemesség
Nem léssen Hazánkban bizony jó tsendesség
Mert ha kirukkolnak jövőn az ellenség
Követ a házunknál káros képtelenség.

A paraszt azt tudjuk nem hív az Urához
Látván, hogy az Úra hartzol s nyúl kargyához
S reménye is lévén ottan halálához
Praedaló kézzel nyúl minden jószágához.

Vagy meg hal avagy él felteszi magában
Ha meg hal nem félhet semmit munkájában
Ha meg él országot veszti a' nyakában
Sok károkat teszen s szökik k...annyában.

Csak így is ha néha elhagyuk házunkat
Másutt tartoztatjuk kevésbé magunkat
Megtérven találjuk számtalan kárunkat.
Mert a mi jobbágyunk érte (?) jószágunkat.

Mikor közel vagyunk sem fűg mi szavunktól
Hát ha távul hadgyuk még őket magunktól
Vajjon mit várhatunk akkor jobbágyunktól
Hanem hogy m.' pusztít minden jószágunktól.

Az insurrectio elűl viz hátul tűz
Kint ellenség kerget űz vagy porázra fűz
Othon paraszt pusztít egy kár más kárra tűz
Az insurrectio hát veszedelmes bűz.

Kik mint juhok megyünk farkasok torkára
Dühös ellensegnek mészarló kardgyára
Itthon a jószágunk marad csak praedára
Aki ott meg marad jutt itten halálra.

Aki ezt mint illik nem vészi szívére
Vissza fordult annak eszébe a vége (vére?)
Hazánkknak született hármass veszélyére
S tudom viszi Pluto Pokol közepére.

Achitofel¹ hajdan illy tanatsos vala
Sokra vezetett a királ általa
Csapzi (!) tanátsáért hasznót tapasztala
Meg bolondult végre mint bolond meghala

Az illy tanats adók bár mind így járnának
Míg Édes Hazánkra több veszélt hoznának
Lennének virága az akasztó fának,
Ott parentálnanak a gyászos Hazának.

Kötöm már a Hazát ati szivetekre
Elet után számot adó lelketekre
Ugy vigyázzatok hát jó nemzetetekre
Hogy több nyomoruság ne szálljon ezekre.

Közl: ÉCSY Ö. ISTVÁN.

¹ Dávid király rossz tanácsosa.

KÖNYVISMERTETÉS.

Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. II. kötet. Budapest, 1941. M. T. Akadémia. 8-r., 748 lap.

A M. T. Akadémia az 1941. évi nagyjutalommal ezt a kétkötetes munkát koszorúzta meg, s így az a tudományos és erkölcsi hatalmas teljesítmény, melyet Szinnyei főként ebben a művében, de egész munkásságával is végzett, megkapta a Magyarországon elérhető legnagyobb hivatalos méltánylást, a legmagasabb fokú kitüntetést.

Mindaz az elismerés, melyet a tavaly megjelent I. kötetről folyóiratunk 1940. évi első füzetében mondtunk, teljes mértékben ráillik a II. kötetre is hiszen tökéletesen azonos egymással a két kötetben érvényesülő módszer.

Az I. kötet Bach-korszakbeli romantikus regényeinket és romantikus novelláink közül a történeti tárgyúakat ismertette; e korszak romantikus magyar szépirodalmának kimagasló alakja Jókai, vele foglalkozik az I. kötetnek a fele. A romantikából a társadalmi novellairodalom tárgyalása a II. kötetre maradt, e kötet főtárgya azonban a realizisztikus magyar novella- és regényirodalom ismertetése. Ennek az iránynak kimagasló főképviselője báró Kemény Zsigmond; másfél száz lapon át foglalkozik vele szerzőnk. Ez a nagyszabású fejezet nemcsak kitűnő avatottsággal elemzi Kemény idetartozó kisebb-nagyobb költői műveinek mindegyikét, hanem a kellő távlatba való beállításukat sem mulasztja el s világosan megállapítja irodalomtörténeti jelentőségüket is: *A szív örvényei* (1851) „a legelső nagyszabású, szinte kis regénnyé kerekedő lélekrajzi novellánk”, a *Férj és nő* (1852) „az első, igazán modern lélekrajzi regény irodalmunkban”, stb. Nem hűny szemet Kemény műveinek némely fogyatkozásai előtt sem, pl. *A rajongók*-ról megjegyzi: „technikai fölépítése nem olyan szilárd, mint előbbi regényéé” (az *Özvegy és leányáé*). Főléleg hangsúlyoznunk, hogy a Keményről szóló nagy fejezet is a tudósi lelkiismeretesség és pontosság netovábbjának mondható, annyira, hogy Kemény leírásainak, jellem- és lélekrajzainak, stílusának ismertetésében szinte meg-sokalljuk az aprólékos kategorizálást és a bizonyító példákul szereplő sok idézetet; ennek a tárgyalásmódnak túlságosan pozitív jellege azzal bosszulja meg magát, hogy Kemény egyéniségének lényeg-titkait regénytechnikai szempontokká merevíti.

Kemény Zsigmond mellé, második legjelesebb ekkori realizisztikus elbeszélőként, Gyulai Pált helyezi szerzőnk, s igazságosságával szépen megfér

az a melegség, mely áthatja ezt a szép fejezetet. A kitünő esztétikai elemzés után Gyulait is irodalomtörténeti távlatba állítja, s első pillanatra szinte meglep bennünket nagy horderejű megállapítása: „Jókai mellett ő a legkiválóbb humoristánk” a Bach-korszakban.

Szinnyei művének ez a kötete is zavarba ejt bennünket, mikor beszámoltól akarunk adni róla. Oly roppant gazdagságú anyagot ölel fel, hogy a tartalomjegyzéke maga elfoglalna annyi helyet, amennyit folyóiratunk rendelkezésünkre tud bocsátani. Ezt az anyag-rengeteget még a szakemberek közül sincs mindenkinek ideje vagy kedve egyfolytában végigolvasni. Pedig csak az ilyen olvasás juttatja érvényre e nagy munka egyik legfőbb becsét: egy évtized félezer (közelebbről: másfélszáz) írójának, száz regényének, harmadfélezer novellájának egymáshoz való értékbeli gondos és igazságos *arányosítását*, ha t. i. az egyiknek szemlélése közben nem felejtettük még el a többről már olvasott megállapításokat. Csak az egyfolytában való figyelmes olvasás képesít bennünket arra, hogy a két vaskos kötet testvéri hasonlósága mögött lassanként mégis észrevegyünk a szerző részéről bizonyos magatartásbeli különbséget. Az I. kötet (s a II.-nak az eleje) a romantika, a II. kötet legnagyobb része a realizmus termékeivel foglalkozik. Szerzőnk igyekszik amaz irányt is mennél megértőbb szemmel vizsgálni, el is ismer minden jogos értéket ezen a téren is, Jókait kissé talán túl is becsüli, — de a II. kötetben szinte lapról-lapra érezzük, hogy inkább a realisztikus ábrázolásmód felé vonja rokonszenve, nemcsak a magyar irodalom keretén belül, hanem a példa-mutató két idegen nagy irodalommal való összefüggésben is: a francia romantikánál közelebb van szívéhez az angol realizmus. De ha talán ösztönös ízlés is ez nála, a legszigorúbb módszerességgel tudatosítja magában, érleli meggyőződéssé és okolja meg ez alapon kimondott ítéleteit. T. i. Szinnyeit mindig két szempont érdekli első sorban: a lélekrajz és a környezetrajz, — nem csoda, hogy több öröme telik a realizmus, mint a romantika termékeiben. Egyébként a „romantika” és a „realizmus” szókkal nem dobálózik könnyedén, vagy éppen felelőtlenül: nem győzi hangoztatni, mily számtalan árnyalatban vegyül egymással ez a kétféle látásmód, de végül az egyik többnyire kimutathatólag győz a másik felett.

Aki nem vállalkozik e munka egészének kitartó figyelmet igénylő végigolvasására, az is tisztelettel kénytelen méltányolni a szerző végezte szellemi teljesítményt. Ha csupán az összefoglalások statisztikai adataira pillant rá, látnia kell nemcsak azt, hogy Szinnyei mennyi mindent összeolvasott, hanem azt is, hogy ebbe az elolvasott írás-tengerbe sohasem vész bele. Más szorgalmas kutatóink közül sokan tanulhatnának e tekintetben tőle. Az igazán jeles írókról nagyszabású esszék adnak elkülönített, egységes, önálló képet; az érdemes írók mindegyike is megkapja az őt megillető helyet; a ma már elfeledettek közül is sokat figyelmére méltat, részint azért, hogy utólag igazságot szolgáltatson egyeseknek (pl. Tanács Mártonnak), részint azért, mert sok rossz novella érdekessé válhat az utókor számára történeti szempontból. De az olyan novellákat, melyek silányak is, és nem is korjellemzők, Szinnyei kiselejtezi, az ilyenek szerzőinek névsorát lapalji jegyzetben állítja össze (pl. a 106—107., 620. lapon), s nem veszteget rájuk több szót.

Aki egyes írók, esetek vagy éppen kuriózumok iránt érdeklődik, az meg éppen kifogyhatatlan tárházat talál Szinnyei munkájában, kezdve az olyan jelentősebb kérdésektől, mint pl. az, hogy a Bach-korszakban hány utánzata készült Eötvös *Karthausijának* vagy Gyulai *Vén színiészének*, a legfuresább különlegességekig; pl. hogy Forster Rudolf volt «az egyetlen elbeszélőnk, ki maga szedte ki novelláit» (t. i. nyomdász volt); hogy K. G. kétkötetes regényét adott ki 1853-ban, melyről maga ezt mondja: «Irtam öngyakorlásul saját élvezetemre»; hogy a világutazó Xántus János Kaliforniából küldte haza egyetlen víg elbeszélését; hogy Beöthy László *Menyasszony* c. regénye befejezetlenül maradt, s csak az 1881-i Ország Világban jelent meg, még pedig a befejezés megírására a lap szerkesztője előbb Németh Ignác hírlapírót kérte fel, azután Kazár Emilt, Kazár meg is ígérte, de nem teljesíthette ígéretét, úgyhogy végre is magának a szerkesztőnek, szerzőnk testvérbátyjának, Szinnyei Józsefnek kellett megírnia. — Szerzőnk egyhelyt megjegyzi, hogy Csatóry Ottó elbeszélésgyűjteményének II. kötete csak hiányos példányban van meg a Nemzeti Múzeum könyvtárában. «Teljes példányát seholsem tudtam megkapni». (A tudósi lelkiismeretességnek kell-e ennél tiszteletreméltóbb kuriózuma?)

Szinnyei fogalmazásmódja világos és élvezetes, csak egy észrevételem van a magyarosság nevében: a vonatkozó névmást és határozószókat olyankor is sűrűn alkalmazza mondatkapcsolásra, mikor ez nem fér össze a magyar nyelv szellemével, t. i. utóidejűséget kifejező mellékmondatokban; ilyen esetekben nem is alá-, hanem mellérendelő mondatfűzés volna helyes. «Dénest elfogják és Bécsbe viszik, hol labanc lesz belőle». — «A kertész bosszúból felgyújtja a régi udvarházat, mely elpusztul», stb.

E II. kötet végén 52 lapra terjedő, rendkívüli értékű bibliografia van összeállítva.

ZSIGMOND FERENC.

Schöpplin Aladár: Mikszáth Kálmán. (Magyar írók. Szerk. Eckhardt Sándor.) Budapest 1941. Franklin-társulat. 8-r, 156 l.

Mikszáth irodalmi munkásságát behatóbban először 1910-ben, az író jubileuma s egyszersmind halála évében méltatták egykorú kritikusaink. E bírálatok és méltatások között is kivált Beöthy Zsolt akadémiai jelentése, Négyesy Lászlónak a *Budapesti Szemlében* megjelent tanulmánya, Schöpplin Aladár (*Magyar írók*) és Oláh Gábor (*Írói arcképek*) két essay-je. Ugyancsak a jubileum évében jelent meg Várdai Bélának a Kisfaludy-Társaság megbízásából írt szép Mikszáth-életrajza, mely Mikszáth születését (1847) is tisztázza (a Révai Lexikon 1849. évszáma tehát téves) s az író műveit az életrajz keretében jellemezte is. Ezt a művet kéziratban még Mikszáth elolvasta, meg is dicsérte s csak az volt a kifogása, hogy egy-két regényét túlszigorúan bírálja el s itt-ott hiteleseknek fogad el költött dolgokat. (L. Takáts: *Hangok a múltból.*) Az érdem oroszlánrésze azonban a Mikszáth körüli irodalomban Rubinyi Mózesé, aki nemcsak a nagy író életét írta meg, hanem műveinek összegyűjtésében is segítségére volt, s hátrahagyott műveinek felkutatásával lehetővé tette, hogy Mikszáth ifjúkori dolgozataiban az író fejlődését szemlélhessük. Ez a munka sok gondosságot, utánjárást

s nagy buzgalmat kívánt, már csak azért is, mert Mikszáth sokféle álnévvel, jellel írta alá fiatalkori cikkeit, tárcáit és elbeszéléseit. Már most megjegyezzük, hogy a nagy író közelgő 100-éves születése ünnepére műveinek új kiadására lesz szükség s ez remélhetőleg a művek időrendi csoportosítását tartja szem előtt. E jövőendő kiadás jó hasznát fogja venni Rubinyi szorgos jegyzeteinek.

A Mikszáth-irodalomnak e teljességet nem igénylő áttekintése is arra figyelmeztet, hogy ez az irodalom bizony elég hiányos. Ha Mikszáthné nem írta volna meg *Visszaemlékezéseit*, ezt a rendkívül őszinte és vonzó könyvet, ura életének egyik fontos szakaszáról és egyéniségének érdekes vonásairól csak kevés fogalmunk lenne. Mikszáth szüleiéről, az író jogászkoráról stb. így is keveset tudunk. Az említett jeles írói arcképek is természetüknél fogva igen gazdagok finom esztétikai észrevételekben, de hiányzik belőlük sok minden, amire a művelt olvasó, s még inkább a szakember jogosan kíváncsi lehet. Így hiányát érezzük olyan műveknek, melyek az író képzeletét, nyelvét és stílusát is elemzik s György Lajos gondos tanulmányai alapján szerkesztőművészetének egyéni vonásaira is rámutatnak. Nyelvének és stílusának szembeötlő sajátosságait Rubinyi egy külön tanulmányban fejtegette ugyan, de ez a munka is folytatásra vár. Érdekes lenne pl. nyomon követni az író stílusának kialakulását, nyelvének és szólásainak gazdagodását, megjelölve a szavak és szólások származási helyét, vagy azt, hogy alkotott-e Mikszáth maga is új szavakat. A «hírverés» szót pl., melyet újabban Hegedüs Loránt szóalkotásának véltünk a «reklám» szó helyettesítésére (maga Hegedüs is a magáénak vélte), már Mikszáth is használta.¹ Bizony, még sok mindennel tartozunk Mikszáthnak.

Schöppflin Aladár, mikor e legújabb Mikszáth-arckép megírására vállalkozott, bizonyára maga is érezte, hogy több jeles tanulmánya után még mindig adós Mikszáthnak, még mindig van róla mondanivalója. A választás, mely e feladattal őt bízta meg, szerencsés volt. Fiatal korában a Vasárnapi Ujságban egy területen dolgozott a lap főmunkatársával, beszélt vele, hallott róla, ismerte kézíratait s közönségét s mint közeli szem- és fültanú élte át a nagy író korának egyik szakát. Ezért van, hogy a kort is, az író is teljes megértéssel szemléli, nem úgy, mint némely mai esztéta, ki a századvég irodalmában csak süllyedést s a világhírű humoristában csak anekdotázó írókat akar látni. S van Schöppflin írói egyéniségében egy, a mai idők divatjától eltérő, rokonszenves vonás: a természetes hang, az előadásnak keresetlen egyszerűsége és közvetlensége. Szerinte Mikszáth előadásának az a fővarázsa, hogy legközelebb esik az élő beszédhez. Ilyen az ő előadása is: mintha csak élő beszédét hallanók könyve olvasásakor. Mesterének e stílusbeli hatása vagy rokonsága teszi fejtegetéseit világossá, könnyűvé, úgy, hogy nemcsak tárgya érdekessége, hanem könnyed, igazán folyamatos előadása miatt is könyvét egy ültében végigolvashatja az ember. S ez nagy szó ma, mikor ifjabb íróink jó része minden erejét megfeszíti, hogy stílusmutatványaival kifárasssa az olvasót.

¹ (L. *Szelistyei asszonyok*, 30. lap. Jub. kiadás. De más helyeken is.)

Mikszáth emberi és írói egyénisége híven kirajzolódik előttünk Schöpflin tanulmányában. Ritkán esik meg, hogy vitába szállhatnánk egy-egy megjegyzésével; ha megesis, ennek bizonyára az az oka, hogy Mikszáth gazdag művészete és folyton vagy változó, vagy fejlődő világnézete gyakran csábít ellentétes megállapításokra. A tanulmány a *Tót atyafiak* és *Jó palócok* első sikerétől a negyvenéves írói jubileumig kíséri végig az író, közben megvilágítja életrajzi adatait, jellemzi minden jelentősebb művét, sőt — ami Schöpflinnél szokatlan — egyik népszerű regényét részletesen elemzi is, keresve a közönségre tett nagy hatása elemeit. Az író népszerűsítő teljes rajzról lévén szó, természetes, hogy esztétikai észrevételeinek egy része a szakember előtt nem ismeretlen, de ez annyit is jelenthet, hogy a szakember e tudására szintén Schöpflin útmutatása alapján eszmélt rá egy 1910-ben írt szép essay-je olvasásakor. Mindamellett a könyv gazdag újabb, finom megfigyelésekben. Hogy csak a legfontosabbat említsem ezek közül, ilyen pl. az is, hogy Mikszáth alapján romantikus író, témái is azok, csak a megjelenítés, az előadás realista szellemű. E sorok írója ugyanilyennek látja Mikszáthot egy készülő művében s örömmel erősödik meg abban a véleményében, hogy még *A kaszát vásárló paraszt* is legföllebb *«Egy kaszát vásárló paraszt»* lehetett, amilyent Mikszáth életében csak egyszer láthatott s akkor is nem kis túlzással rajzolta némileg ellenszenvenné. *A Milyen a magyar iparos?* Szirákija sem élethű, általánosítható, hanem érdekes és kivételes alak, aki Mikszáth képzeletét épp különössége miatt ragadta meg. A mult században ezeket az alakokat a parasztság és iparosok típusának nézték.

Schöpflinnek természetesen nincs tere az anyag efféle részletes tárgyalására (aminthogy nekünk sincs) s ez nem is fontos. A fontos az, hogy Mikszáth műveinek újabb végigolvasása termékeny volt rá nézve s régibb megállapításait igen sok új megfigyeléssel gyarapította. De még fontosabb, hogy az esztétával párosuló szépíró e megfigyelései alapján oly szemléltető, meleg és hű képet rajzolt Mikszáthról, hogy a mai, Mikszáthtól kissé elszakadt olvasót visszaviszi a nagy humorista műveihöz s ugyanazt az olvasót visszavonja aztán a maga tanulságos szép könyvének újra-elolvasásához.

A könyv irodalmunk legvonzóbb írói arcképei közé tartozik.

KEMÉNYFY JÁNOS.

Újabb Mikszáth-irodalom. 1. *Oserzy Béla: A nagy palóc elindult.* (Mikszáth Kálmán szegedi éve.) Szeged, 1939. 273 l. — 2. *Riedl Frigyes: Mikszáth Kálmán.* Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerkeszti Vajthó László. 47. szám. Tanítványaival sajtó alá rendezte dr. Somos Jenő. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 118 l. — 3. *Kráhl Vilmos: Mikszáth a jogász.* Dr. Vajna és Bokor. Budapest, 1941. 161 l.

Mikszáth Kálmán az utóbbi években mindinkább az érdeklődés előterébe került. Harsányi Zsolt filmjei (a *Nosztalgia-fü* esete *Tóth Marival*, s legújabban az *Eladó birtok*) újra ráterelik a figyelmet Mikszáth humoros világára, s ez visszahat népszerűségére, amely halála után pár esztendőre ellankadt, de azután, mint a búvó folyó, újra kitört a sziklák közül, s ő ma

ismét legnépszerűbb íróink egyike. Ez a róla szóló irodalmon is meglátszik. Az utóbbi években négy róla szóló könyv jelent meg, köztük a Schöpfliné, melyről e folyóirat külön ismertetésben emlékezik meg. A fent jelzett könyvek egészen az új Mikszáth-kultusz érdekes nyilvánulásai.

1. *Cserzy Béla* 273 lapra terjedő könyve, mely előbb egy szegedi ujságban jelent meg folytatásokban, Mikszáthnak azokkal az éveivel foglalkozik, amelyeket a nagy palóc Szegeden töltött, mint a *Szegedi Napló* belső munkatársa. Cserzy regényes rajzot írt Mikszáthnak e küzdelmes éveiről. Könnyed tollal mondja el az anyagot, amelyet készen talált a *Szegedi Napló* megfelelő évfolyamaiban (1878—1892), valamint abban a két testes kötetben, amelyekben Mikszáth szegedi és szegedi tárgyú cikkei gyűjtöttek volt egybe, (*Szeged könyve*, I—II. Mikszáth Kálmán: Hátrahagyott Íratok 6. és 7. kötet. Révai Testvérek I. RT. 1914.) A szerző Mikszáth szegedi életét reálisan, sőt bizonyos naturáлизmussal tárja elénk. Anyaga a fenti forrásokból a kutatás előtt nagyjában közismert. Feldolgozásának módjában az a főhiba, hogy óvakodik minden konkrét adattól (évszám, hó, nap), pedig azokat forrásaiban készen megtalálhatta volna. Úgy látszik, előadásának frissességét féltette az adatoktól, pedig itt-ott egy-egy konkrétum még az érdeklődés elmélyítésére is alkalmas. De még így is tanulsággal olvashatja a kutató is ezt a kötetet. *Enyedi Lukácsról* (Mikszáth kitűnő szerkesztőjéről), *Gelléri Mórról* (hűséges munkatársáról), a *Szegedi Napló* belső életéről, Szeged akkori életéről (főleg az árvizről) kapunk megkapó rajzokat. Sokszor visszatér a szerző Felmayer Jánosra, aki «János úr» néven állandóan szerepel Mikszáth szegedi cikkeiben. A költő szerelmei is újabb megvilágítást nyernek. (Gajdacs kocsmáros Ilonka leánya iránt érzett szerelme, valamint az Enyedi Lukács feleségével kapcsolatos párbajügy.) A mulatságos könyv stílusa sokhelyt pongyola, olyan tévedések is vannak benne, hogy pl. Tisza Kálmán grófi címet kapott (258. l.). Egyhelyt a szerző hősét (pedig nagyon szereti) ilyen stílusú elnagyolásból nem áttalja *perfidnek* nevezni. A 134. lapon ezt olvassuk: «Azok az emberek, akik verejtékezve küzdöttek a megvadult elem ellen, egy-egy élő kétségbeesések voltak.»

A könyv irodalomtörténeti érdekű anyagából kiemeljük a következő fejtegetéseit: *Az apám ismerősei* c. regényt, melynek fölfedezése a hagyatékot rendező munka egyik legfeltűnőbb eredménye volt, Cserzy szerint Mikszáth (79—81. l.) alig két nap alatt írta. Társai megtréfálására, egy vidéki utazás helyett bezárkózott szobájába és reggeltől estig dolgozott. Álnevei használatára vonatkozólag Cserzy fejtegetése megerősíti erről való véleményünket. (L. a *Mikszáth Kálmán élete és művei* c. munkában, a Bibliográfia bevezetését, valamint a *Mikszáth álnevei* c. cikket az Irodalomtörténetben.) A 185. lapon azt az érdekes adatot olvassuk, hogy valaki Mikszáthnak *Szeged pusztulása* c. könyvét — a költő tudta nélkül — dramatizálva előadta Zentán. Ez tehát az első dramatizált Mikszáth-darab s egyben az első Mikszáth-plágium is. Egy szegedi polémiában Mikszáth azt írta (261. l.) hogy «undorodik» az ujságírói foglalkozástól. Érdekes *A tót atyafiak* címének keletkezése is. (271. l.) A 236. lapon megtudjuk, hogy Mikszáthnak egy elbeszélését, mely a Fővárosi Lapokban jelent meg, a *Heimat* c. német folyóirat is kiadta *Oppel Mario* jeles fordításában.

2. *Riedl Frigyesnek* Mikszáth Kálmánról szóló 1913—14. évi egyetemi előadásait Vajthó László adta ki, a Magyar Irodalmi Ritkaságokban. A kitünő szerkesztő bokros érdemeit nem kevesbíthetik az efféle kötetek kiadásával járó bajok. A hű tanítványok igyekeznek a szeretett professzor szavait lehetőleg betű szerint följegyezni. A sajtó alá rendezők kegyeletes keze viszont alig változtathat a szövegen. Így alakul ki az a furcsa helyzet, hogy bizony sok kifogás emelhető e kötet ellen. Riedl előadása lebilincselő, érdekeltő és szellemes volt. Néha nagyon távoli kapcsolattól sem riadt vissza, hogy tanítványai érdeklődését ébren tartsa. Azt is kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy Riedl maga egyetemi előadásainak sokszorosításától nem volt elragadtatva, sokszor panaszkodott e feljegyzések pontatlansága, néha felületessége miatt is. Így sem a kiadók nemes igyekvését, sem a nagy tanár tiszta érdemeit nem sértjük, ha azt állítjuk, hogy ez a kötet inkább mint *emlék* érték.

A keletkezése óta megjelent Mikszáth-irodalom jóval túlhaladta e kötet megállapításait. A fentiek megértése után nem lesz meglepő, ha fejtegetésének némi kis összevisszaságára mutatunk rá. A ragyogó szellem pompás megnyilvánulásai súlyos tárgyi tévedésekkel váltakoznak. Mily szép pl. a *Hütel*hez c. Mikszáth-vers magyarázata. (18. l.) Közvetlen ezután viszont a 22. lapon olyan nagyon vitatható kijelentést olvashatunk, hogy a palócok — kunok voltak. Riedl elkalandozó módszere szerint most bő fejtegetést kapunk a — kunokról. A 23. lap szerint Mikszáth első karcolatát «hasból» írta. Ez a kifejezés sem alaki, sem tartalmi szempontból nem helytálló. A 25. lapon azt olvassuk, hogy Apponyi «öblös hangja megkondult.» Minden tankönyvben meg van írva, hogy a *Jó palócok* mikor jelent meg. A Riedl-kötet szerint 1887-ben! (72. l.)

A szabad előadás terminológiai pontatlansága is szembevetőd. Hallunk itt «humoros szatirikusról» (13. l.) és «szatirikus iróniáról.» A 42. lapon Mikszáth *Két vándordeák* c. művéről olvasunk. Ez nyilván a *Két koldusdiák*. Efféle stílusis képtelenségek elég sűrűn fordulnak elő e kötetben: «Ekkor éltek a rövid novellatrólk a világirodalomban». (72. l.) A 73. lapon Riedl nem érti, hogy az *Asztaltól-ágytól* c. darab miért maradt ki annak idején a *Jó palócok*-ból. E kérdésre a válasz megvan a Hátrahagyott Iratok 8. kötetének 189. lapján. Akkor vált volt el feleségétől, e rajz szívének még sajnó sebeit érintette. *A gyerekek* c. rajz Annája nem *Csillan* Anna, hanem *Csillom*. Ez a jellegzetes Mikszáth-név többször szerepel a költő műveiben. A *Timár Zsófi özvegyisége* című rajz tartalmát e kötet így meséli: «Timár Zsófi férje elhagyta őt.» A 61. lapon a regionalizmus fejtegetése közben azt mondja Riedl, hogy Hauptmann több drámája sziléziai képeket rejt magában. Hauptmann *Takácsok* c. drámája nem «rejt magában sziléziai képeket,» hiszen e dráma tárgya a sziléziai takácsok forrongása, jórészt egészen Sziléziában játszik.

Node hagyjuk e szeplőket! A nagy tanár esztétikai érzékét dicséri az a megállapítása, hogy Mikszáth regényeinek van bizonyos két-oszlopos szerkezeti rendszere. Azóta sikerült megállapítanunk e szerkezet eredetét. Ez voltaképpen a korabeli detektív-regények módszerének felhasználása irodalmi értékű munkákban. Mikszáth egykori szegedi könyvkereskedője értesített arról, hogy a költő Szegeden csakis detektív-könyveket kért és kapott, állandóan

azokat falta. Az is nagyon értékes megállapítása Riedlnek, hogy Gusztáv Freytag *Die verlorene Handschrift* c. regényének főgondolata a *Szent Péter esernyőjé*vel azonos. Freytag regénye akkoriban friss irodalmi élmény volt (1864). A világirodalmi utalások, a szellemes megjegyzések olvastán mély bánat fog el bennünket. Mily kár, hogy Riedl maga érett művészetével nem alakíthatta könyvvé Mikszáth-élményeit. A fentiek ellenére is hálát kell éreznünk azok iránt, akik kegyeletes gondnal tették közzé nagy tudósunknak ezt a nyomdára ki nem dolgozott alkotását.

3. Mikszáth mélységes hatásának egyik legérdekesebb nyilvánulása, hogy egész pályáján, annak elejétől fogva s halála után is, mindig voltak hívei, akik nemcsak szerették, hanem rajongtak érte s elolvasták minden sorát. Ime most is, 30 évvel a költő halála után, egy kitűnő jogász, dr. *Kráhl Vilmos* ügyvéd 161 lapnyi könyvet ír és ad ki *Mikszáth a jogász* címmel. E könyv már mint tünet is érdekes jelenség. A szerző elolvassa a költőnek valóban minden sorát, s e hatalmas anyagból a jogi és közigazgatási vonatkozásokat kiemelve megállapítja, hogy a költő korának jogi színvonalán állt, nemcsak hiba nincs benne jogi szempontból, hanem még alapos és teljes ismeretei is voltak. A jogi szempontból laikusok tudták, hogy Mikszáth mint esküdt. éveken át részt vett a magyar jogi életben s azután azt is, hogy pl. a válási probléma-körben nagy jártassága volt (*Különös házasság*). A költő kedves bonhomiaja miatt azt hittük, hogy jogi tudása is csak annyi, amennyi tréfáihoz feltétlenül szükséges volt. Most e könyv a jogi ismeretek alaposágával döntő bizonyítékot szolgáltat arra a tételre, hogy Mikszáth minden írása életbeli, vagy legalább is könyvbeli élmény volt.

A szerző Mikszáthon túl a róla szóló irodalmat is jól ismeri. Az irodalmi műkedvelőség főleg a kissé erőszakolt nem-magyar analógiákban jelentkezik, a kissé jogászi ízű stílusban s egyes idézetformákban. A szerzőtől a könyv végén megjelölt sajtóhibákon kívüli is akad egy-egy. Mikszáthnak nincs *Gondolat és írás* c. könyve. Talán a szerző a Babitséra gondol. A *Homályos ügyre* nem hathatott az eszlári tárgyalás, mert ez 1882–83-ban volt, Mikszáth elbeszélése pedig először az *Elbeszélések* c. kötetben jelent meg 1874-ben, változata, *Az apám ismerősei* 1878-ban. Annyi bizonyos, hogy e könyv szerzője, a költő igaz rajongója, jogi szempontból is megvilágítva, csak fokozta Mikszáth életmunkájának megbecsülését.

RUBINYI MÓZES.

Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, kiadta Baranya vármegye közönsége, 1940. I–III. k. 8-r., XXVIII, 802; 415; 623 l.

Banó István: Baranyai népmesék. Budapest, kiadta a Pázmány-egyetem bölcs. karának magyarságtud. intézete és a Franklin-társulat. 1941, 301 l.

A Kisfaludy-Társaság *Magyar Népköltési Gyűjteménye*, amely — Erdélyi János kezdetét is idesorolva — majdnem évszázados multra tekinthet vissza, részint anyagi okokból, részint mert egy-egy hivatott irányítója, a vállalkozásnak lelke kidőlt a sorból, már régóta s újból szünetel. Változó nemzedékek változó célkitűzésekkel jelölték meg a népi kultúra megnyilatkozásainak anyaggyűjtését s az irodalomtörténet a vele párhuzamosan fejlődő etnográfia

is más-más: a költőiség kérdése után tárgytörténeti problémák és szellem-történeti feladatok szempontjából nézte a gyűjtést; de mindegyik hangoztatta a gyűjtés fontosságát és sürgősségét. Az anyag miként való összegyűjtésének kérdése az elmúlt évtizedekben kialakult, az irodalmiság szempontja eltűnt: adni úgy, ahogyan kapjuk — régóta elfogadott álláspont s bizonyos, hogy ennek a viaszlemezen való felvételek a legjobb módjai. De mert e költséges úton mindent fölvenni nem lehet s részben talán szükségtelen is, köszönet illeti meg Baranya vármegye volt alispánját, Fischer Bélát, hogy erélyes elhatározásával lehetővé tette vármegyéje egész népköltési anyagának mennél alaposabb összegyűjtését — s utódját, Horváth Istvánt, hogy e mintegy 100 ívnyi anyagnak közrebocsátását meg is valósította. A folklóre régi munkásának, Berze Nagy Jánosnak személyében hivatott és lelkes társat találtak a feladat lebonyolítására. Az ő ernyedetlen fáradozásainak eredménye a három testes kötet, amely a vármegye közönségének áldozatkészségéből napvilágot láthatott. Keresztmetszete e kép a ma élő népi irodalmi kultúrának. Természetesen nem minden van benne, ami él: sok évi és sok íves gyűjtéssel népdalok vagy népmesék szaporodott számban jelentkeznek; de ilyenformán végük sohasem lenne. E nélkül is a legnagyobb és legteljesebb gyűjtemény, amely *egy* vidék területéről napvilágot látott s amelyet elsősorban mint anyaggyűjtést, sőt anyaghalmazt köszöntünk szívesen. A gyűjtésnek irányítója Berze Nagy volt, az anyag egy jó részének gyűjtője is; munkatársai legnagyobb részükben tanítók. A gyűjtés minden irányba kiterjedt: népi játékoktól népdalokon és népballadákon át népmeséig, trufáig, szólásformáktól és tájszavaktól babonáig. Elégge nem méltányolható, hogy a népdalokat, énekeket a dallamokkal együtt közli, egyik-másik mesemondónak vagy nótafának képét is adja (helyes lett volna betlehemesekről, regösökről, általában alakoskodásokról is több képet mellékelni.) A gazdag anyag csoportosítva került kiadásra s minden csoporthoz jegyzeteket írt a szerkesztő. A jegyzetek szükséztelensége, de így is utálnak az eddigi ismert szövegváltozatokra s a tudományos összehasonlító és tárgytörténeti irodalomra. A szerkesztő azonban maga is eleve megjegyzi, hogy ekkora anyagnál csak a leglényegesebb útmutatásról lehet szó, nem pedig az anyag teljes földolgozásáról. Ez nem is lehetett föladata. Hogy ez a tekintélyes gyűjtemény, a maga nagy arányaival miben hozott újat, mennyire látszik meg a néphagyományokon a város, a világháború, a fejlődés változtató hatása, tárgy és pl. dallamok szempontjából mit jelent ez a keresztmetszet, népnyelvi kutatások szempontjából mond-e valamit a nyelv életéről — fölvetődő sok ilyen kérdés még feleletre vár. A feleleteket a tudományos feldolgozás fogja megadni. Egyelőre csak az anyaggyűjtés gyümölcsét fogadjuk köszönettel, egy becsületesez, hazafias törekvés fáradságos megvalósítását köszöntjük; hogy a gyümölcsnek van-e sok íze, zamata, édessége, azt majd egyenkint való megízlelésük dönti el. Magáról a gyűjtésről azonban megmondhatjuk, hogy az természetesen heterogén. Természetesen, mert hiszen a lejegyzők sem egyformák s a lejegyzés mikéntjéről a szerkesztő nem tájékoztat bevezetésében; s még kevésbé egyformák a hagyományok hordozói és közvetítői. Berze Nagy János maga mondja el, hogy a falu zárt társadalmában élő ember már csak mint emléket idézi a hagyományt s mint újsághírt adja tovább: a tanyai ember szavában élő

valóság maradt a maga öröksége, amely eredeti frissességében szólt. Kár, hogy a szerkesztő a hagyományokról és átörököitöikről, őrizőikről keveset szól. A nevek, amelyek mellett néha az sincs ott, hogy hány éves az illető s csak néha van ott, hogy tud-e írni-olvasni, nem mondanak semmit. Ennél sokkal többet szeretnénk róluk tudni s például a meséket a mesemondók szerint csoportosítva. érdekesebb képet kaptunk volna ebből a szempontból is. Az öreg 75 esztendőös Hadnagy István, vagy a 38 éves Gilice János meséi egyaráson többet mutattak volna. S ha Berze Nagy megpróbálta, hogy Alsóegerszezen és Hosszúhetényben ugyanazt a mesét más-más mesemondótól lejegyezze, a stereotíp részek megismerésének kedvéért érdekes lett volna egy mesét más-más tanítóval ugyanattól a mesemondótól többször meghallgattatni és lejegyeztetni. Az Aarne-Thompson-számokat a jegyzetekben így is adja: ezek kedvéért kár volt a mesék sorrendjét is hozzájuk alkalmazni. Ezek, az utólag ügysem változtatható hibák nem rontják azt a véleményünket, hogy a folklóre e régi, érdemes tudósának sok köszönettel kell adóznunk e három hatalmas kötetért.

A nagy gyűjteményt jól egészíti ki Banó Istvánnak most megjelent könyve, amely — miként amannak II. kötete — szintén baranyai népmeséket közöl. Szempontjai, épen a mesegyűjtés módját illetőleg, Berze Nagyéival önkéntelenül is ellentétesek: őt, bevezetése szerint, a Marót Károly által rokon tudományban kijelölt «ascendens» módszer, az ember, a mesemondó, a mese egyéni születésének mikéntje érdekli. E tekintetben bizonyos tehetség-típusokat vet föl s az élő mese miként való fölépítése, a mesemondó forulatossága, eredetisége szerint osztályozza őket, épen azért tulajdonít fontosságot a mesemondó egyéniségének is. Ilyen alkotó-mesemondót mutat be a hamarosan elhunyt Vágyi Jánosban, akit kissé érzelmesen ismertet s akiből «okvetlenül nagy író lehetett volna» — meséje valóban sok szépséget mutat. Egy másik mesemondó járatlanabb utat jár, sok színességgel, beszivárgott modern elemekkel tarkázza meséit. Velük szemben áll a reprodukáló típusú mesemondó s az anekdoták, trufák hordozója. Banó a mesélés stílusának s a mesemondó egyéni szokásainak finom megfigyeléseivel hallgatja s jegyzi le a meséket, modern szempontjai érvényesülnek a kiadásban, amely viszont a jegyzetekben a legszükségesebb irodalmat is megadja. Meséi élvezetesek, mert jó mesemondókat tudott keresni és találni s szerencsés körülmény, hogy több olyan mesét is közöl, amelyet más lejegyzésben, de szintén Baranyából, Berze Nagy János gyűjteménye is közreadott.

INCZE JÁNOS.

Szabó Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*. Halle a/S., Akademischer Verlag, 1941. 8-r., 158 l.

Az 1502-ben alapított wittenbergai egyetemen már két évtized múlva, tehát még a mohácsi vész előtt megjelennek a magyar diákok. Lampe szerint egy Szentantali Gergely nevű ifjú már 1521-ben tanítványa volt Melanchtonnak, akinek haláláig 442, azontúl a XVI. század végéig még 576, tehát csak ebben a században is több mint ezer ifjú fordult meg Luther városának egyetemén, Magyarországnak majdnem minden vármegyéjéből és városából. — Irodalomtörténeti nevek közül ott találjuk köztük Sylvester Jánosét, Dévai

Biró Mátyásét, Batizi Andrásét, Heltai Gáspárét, Ozorai Imrét, Szegedi Kis Istvánét, Mélius Péterét, Károli Gáspárét stb. stb. A nagyszámban odaáramló magyar hallgatóság természetesen hamarosan tömörül is, s nemzeti összetartozásának ápolására, a hazai kapcsolatok fenntartására, egymás kulturális és anyagi támogatására a krakkói burzához hasonló *Coetus Hungaricus* alapít — eddig nem tudtuk pontosan: mikor? Már Pesti Gáspár sem tudta a pontos évszámot, midőn 1578-ban az egyetem anyakönyveiből a magyarok neveit 1522-re visszamenően összeírta: sajnos, a jegyzék lapjai éppen az 1522—46 évekről eltűntek. Szabó Géza kétségtelenné teszi, hogy a Coetus alapítója annak első seniora, a tornai Kakas György volt, aki 1536-ban a krakkói burzának is seniora volt s közel húsz évig élt Wittenbergában; 1555-ben 16 társával formálisan is megalapítja a Coetust, s azután (re bene gesta) hazatér, Sajószentpéterre, lelkésznek. — Az unitáriusok hamarosan kiválnak a Coetusból, de ez nem akadály a annak, hogy 1571—92-ig az egyesület virágkora következze be. Szabó Géza érdekes adatokkal világítja meg a coetusnak és tagjainak viszonyát a város lakosságának különböző rétegeihez, az akadémikusok többi csoportjaihoz, s a Coetus belső életét, tudományos törekvéseit és anyagi viszonyait. A kálvinizmus magyarországi erősödése állította meg ezt az eleven belső fejlődést, a coetus szellemi világa mind jobban simul a hazai változásokhoz s ezt a wittenbergai uralkodó-körök nem látták szívesen. Az immár kálvinista szellemű magyarságot kiutasították. A Coetus élt még egy darabig, 1609-ben azonban már seniort sem választott s 1613-ban megszűnt. Szabó, aki mindvégig szilárd kritikai alapon, a legmegbízhatóbb forrásokat is elemelve rajzolja meg a Coetus történetét, teljes és érdekes munkát végzett. Minden tisztelet megilleti érte. — A könyv függeléke a burza eredeti anyakönyvéből közli a tagok névsorát, egybevetve más forrásokkal is. Idézzük belőle, hogy 1556-ban Csabai Mihály, 1559-ben Melius Péter, 1562-ben Sibolti Demeter, 1566-ban Hellopaeus-Szikszai Bálint, 1588-ban Csaholy János, 1593-ban Ujfalvy Imre a szenior, a tagok névsorában pedig többek között Tankó Miklós, Beörvei, Cibrádi, sőt Alvinczi Péter (1598) nevével találkozunk.

KULCSÁR BÉLA.

Bucsay Mihály: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Budapest, 1941. Ranschburg. 8-r., 104 l.

A hallei egyetemi könyvtár Hungaricumai jórészt a wittenbergai «magyar nemzet» könyveiből kerültek oda s Kassai Michaelis Györgynek akkor mintegy kétezer kötetnyi hagyatéka volt az alapjuk. Rotarides Mihálynak, irodalomtörténetírásunk egyik úttörőjének hagyatékából wittenbergai magyar tanulók a maguk pénzén gyarapították a gyűjteményt, amely régi magyar könyvek dolgában egyik legtekintélyesebb könyvtárunk lett. Éppen ezért egyik forrása volt a Szabó-Hellebranth RMK-nak és kiegészítéseinek; teljes katalógusa azonban sohasem készült el, bár e század elején magyar ösztönzésre Reinhold Henrik, a hallei egyet. könyvtár egyik custosa, a könyvek zömét már jegyzékbe vette. A világháború ennek a kitűnő munkának befejezését is megakasztotta, mert Reinhold más könyvtárhoz került. 1921-ben Graggernek sikerült a nagyon jelentős anyag jórésztét, (99 évre kölcsönképpen) a berlini

magyar-intézet számára megszereznie; sajnos azonban, a RMK-ba tartozó anyag nem került összeségében és egységesen Berlinbe. A magyar-intézet anyagát Fitz József rendezte s a hallei magyar könyvtárról tanulmányban számolt be. A RMK. I. kötetét két, a könyvtáblákból kifejtett, ismeretlen nyomtatvány-törredékkel és Bél Mátyás egy ismeretlen írásának címlapjával egészítette ki. Ezek után fogott Bucsay Mihály a könyvtár teljes katalógusához, amely fáradságos munkája eredményéül, ime, megjelent és pontos könyvtári jelzéssel adja a nyomtatványok jegyzékét. A más helyen leírt könyvekre csak utal, de azokat is ellenőrizte. (1—631.) Külön fejezetben — s ez a katalógus magva — közli (632—754) a pontosan még le nem írt munkák teljes címsorát, közöttük 6 magyar nyelvűét; teljesen ismeretlen az utóbbiak között nincsen. (Függelékül 9 olyan könyvet említ meg jegyzeteiből, amelyeket a könyvtár anyagában nem volt módjában föl kutatnia.) A nem magyar nyelvűek között sok olyant ír le, amelyet Szabó Károly csak másodkézből ismert. Bucsay véleménye szerint is a könyvtárban még rejtelkedhetik hungaricum. Az előkerült anyagnak azonban pontos jegyzékét adja e könyv, amelyért — s benne száznál több, történeti és irodalomtörténeti szempontból új emlékek föltárásáért — hálásak lehetünk Bucsaynak. A használati utasítással is megszerzett katalógusról mondanivalóit Bucsay német nyelven is közzéadja.

KULCSÁR BÉLA.

Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei. Budapest, Orsz. Széchenyi-könyvtár kiadása, 1939. 8-r., 131 l.

Irodalmi élet és nemzeti művelődés szempontjából egyként fontos régi könyvtáraink ismerete. De maga az irodalomtörténeti kutatás is sok ösztönzést merített belőle. Zrinyi Miklós vagy Kisfaludy Sándor könyvtárának jegyzéke forrástanulmányokra adott kitűnő alkalmakat, Rákóczi könyvtáráé, amely Saussure munkájából lett ismeretessé, Mikesre vetett sok új világgosságot. A XVIII. század eszmévilágának s éles szellemi fordulatának, a barokkból a fölvilágosodásba, hű tükrei a könyvtárak, amelyeknek alapításai ekkor éltek virágkorukat. Szarvasi Margit hálás, de fontos földadatot is végzett, mikor a század nagy könyvtárainról komoly, összefoglaló áttekintésre törekedett. Klimó György, Esterházy Károly gr. és Batthyány Ignác gr. bőkezűen vásárolt, nagy alapításai mellett kisebb püspöki könyvtárakról is számot ad (a győrit nélkülözzük belőle), Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Széchenyi Ferenc, Festetics György grófok és más főuraink könyvgyűjtő munkásságát anyaguk szerint csoportosítva ismerteti s egyéb magánkönyvtárakra is kitér röviden. Az irodalomtörténetnek is szolgálatot tett a rokokó-költő, Csépan István könyvtárának részletesebb ismertetésével és könyvjegyzékének pontos közlésével, Figyelmet elkerülte Verseghy Ferenc könyvtárának katalógusa (Győri Szemle 1932.) és Kresznerics Ferenc könyveinek jegyzéke (M. T. Akadémia kéziratára). Szarvasi Margit könyvének ismerete fölveti a gondolatot, hogy Ráday Gedeon könyvgyűjtő tevékenységének alapos és szakszerű földolgozása, az egész idevágó levelezés kiaknázásával még sok újat mondhatna a XVIII. század irodalmi életéről.

KEREKES EMIL.

Richard Müller-Freienfels: A költészet. Fordította: Baránszky-Jób László. Budapest, Athenaeum, 1941. 8.-r., 132 l.

Müller-Freienfels a mai német esztétikai irodalom egyik legizmosabb egyénisége. Poétikájának tengelyébe a típusok éles elhatárolásával az egyéniséget, s annak a már befejezett műalkotásban megnyilvánuló értékét állítja. A művészi kialakítást, a stílust négy forrásból származtatja. Ezek: 1. a költő sajátos egyéniségét feltüntető elemek; 2. a művészi ábrázolást befolyásoló velejárók; 3. a művészet tárgya; 4. a művészet anyaga.

Könyve első részében tehát a *költőt* és a *stílust* állítja egymással szembe. A *költő* egyéniségét minden kor meg akarja határozni, de egy kor költőeszménye sem egyezik az előbbivel. Ennek a látszólagos ellentmondásnak oka, hogy a költői egyéniséget minden kor más szemmel látja, s lényegében minden kornak igaza van, mert a költő az, aki saját korának szélesebb köreit «képes volt nyelvi művészeti értékkel megajándékozni.» — A *költői tárgy és stílusa* tárgyalásánál a szokványos költészettanokkal szemben a lélektant eddig ismeretlen mértékben használja föl: az anyagot nemcsak mint a művészi egyéniség szimbólumát vizsgálja, hanem számot vet annak a műélvezőhöz, a közönséghez való vonatkozásaival is, mert szerencsés ihlettel észreveszi, hogy a költői tárgy kiválasztása kisebb mértékben függ az alkotó művésztől, inkább a közönség (önmaga, mint műélvező, baráti köre és a nagyközönség) kulturális és társadalmi színvonalának művészi kivetítése. — A *közlésmód stílusformáiról* beszélve, közvetlen és közvetett líráról beszél. A közvetlen líra, felhasználva a nyelv akusztikai hatását, az alkotó érzéseit közvetlenül mondja el, szemben a közvetett lírával, ahol a költő érzéseit szimbólikusan, festői, vagy elbeszélő formában tárja a közönsége elé. Az egyes költői műfajok virágzásának magyarázatát az egyes korok sajátos társadalmi rétegződésében látja.

A szerző hangsúlyozott lélektani szempontjából következik, hogy a költői nyelv emocionális jellege mellett is lándzsát tör. Elveti költészettanából a verses és prózai forma szembeállítását és azt bizonyítja, hogy a nyelvet költőivé csak az alkotó szándéka teszi: ha tudniillik esztétikai érzékünkhöz akar szólni. Befejezésül viszont helyesen állapítja meg, hogy a kész költői mű sohasem fedi teljesen a költő szándékát: a végsőt, a legmélyebbet a költészet sem tudja kifejezni s csak utal a szimbólumok által sem felmérhető, irracionális távlatokra.

Meggyőződésünk, hogy Müller-Freienfels elmélete eszméltetően hat a mi poétikai irodalmunkra is. Baránszky-Jób László fordítása az elvont és nehéz német szöveget művészi könnyedséggel adja magyarul, színes, élvezetes, eleven.

BERCZIK ÁRPÁD.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUM.

Az 1940-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Harmadik közlemény.)

II. Egyes írók.

- Kacziány Géza. *G. P. Kacziány Géza. Irodört.* 43—44. l.
 Kádár Erzsébet. Kádár Erzsébet. *M. Női Szemle.* 65. l.
 Kádár Lajos. Cigányok. (Regény.) — *Ism. Magyarság.* 126. reggeli sz. — *B. Á. Fáklya.* 8. sz. — *Tatay Sándor. M. Élet.* 7. sz. — *B. D. Magyarság.* 163. sz.
 Kaffka Margit. *Vihar Béla.* Kaffka Margit miskolci emléke. *Felsőmagyarországi Tanügy.* 4. sz.
 Kajtsa Ferenc. Kajtsa Ferenc. Vasárnap. 286. l.
 Kállay Miklós. 1. *A murányi amazon.* (Regény.) 316 l. — *Ism. Magyarság.* 112. sz. — *S. F. Magyarország.* 126. reggeli sz. — *Fáklya.* 6. sz. — *Kázmér Ernő. Kalangya.* 284—285. l. — *K. S. P. Lloyd.* 116. esti sz. — *M. Szemle.* 39. köt. 163. l. — *Nouvelle Revue de Hongr.* 63. köt. 160. l. — *Szinnyei Ferenc. Napk.* 422—423. l. — *Városi István. M. Kultúra.* II. 24. l. — *8 Orai Ujs.* 132. sz. — *Divinyi Mihály. Diárium.* 107. l. — *Képes Krónika.* 23. sz. — *Makay Gusztáv. Vigilia.* 305. l. — *Vájlók Sándor. Uj Élet.* 208. l. — 2. *Rontó Pál. Nemzeti Színház.* — *Ism. Schöpflin Aladár. Tükör.* 66. l. — *Szira Béla. Kat. Szemle.* 45—46. l. — *Rédey Tivadar. Napk.* 68—70. l.
Kozocsa Sándor. Kállay Miklós. *Kat. Szemle.* 406—409. l.
 Kalmár Lajos. *G. P. Kalmár Lajos. Irodört.* 182. l.
 Kálty Márk. *Képes Krónikája. Összeállította: Kardos Tibor.* — *Ism. G. R. Pannonh. Szemle.* 231. l.
 Karácsony Benő. Utazás a szürke folyón. (Regény.) 400 l. — *Ism. Vasárnap.* 342. l. — *rf. Kat. Szemle.* 415. l. — *Kádár Erzsébet. Nyugat.* 576—577. l. — (thy.) *Ref. Élet.* 40. sz. — *Uj Nemzedék.* 233. sz. — *Ujs.* 284. sz. — *Szemlér Ferenc. Erd. Helikon.* 485—487. l. — *Semjén Gyula. M. Kultúra.* II. 199—200. l. — *Kelet Népe.* 21. sz.
 Karafiáth Jenő. Magyar költők között. *Jelenkor.* 18. sz.
 Kárász József. Tanya. (Regény.) — *Ism. v. Szabó Lajos. Kelet Népe.* 10. sz. — *Látos Sándor. Ref. Élet.* 8. sz. — *Uj Nemzedék.* 54. sz. — *Lukács Gáspár. Diárium.* 134—135. l. — *Kovács György. Erd. Helikon.* 421—423. l.
 Karinthy Frigyes. *Kárpáti Aurél.* Karinthy. *Ujs.* 123. sz.
 Móricz Zsigmond. Karinthy Frigyes. *Kelet Népe.* 5. sz.
 Kármán József. *Halász Ernő.* Kármán József készítette 150 év előtt az első magyar színjátszó társaság alkotmányát. *Ujs.* 233. sz.
 Nagy Mária. Kármán, az asszonyok kedvence. *M. Nők Lapja.* 4. sz.
 Károli Gáspár. Két könyv. Bevezető tanulmánnyal kiadta: *Harsányi András.* (M. Irod. Ritkaságok 50. sz.) — *Ism. K. P. Irodört.* 133. l. — *Borbély László. M. Prot. Lapja.* 63. l. — *V. B. Prot. Szemle.* 348. l.
 Károli Gáspár emlékkönyv. Szerk.: *Vasady Béla.* 374 l. — *Ism. Illyés Endre. Prot. Tanügyi Szemle.* 307—308. l. — *Kolos Endre. Pannonh. Szemle.* 379—380. l.

- Csúry Bálint*, Károli Gáspár bibliafordításának nyelvi hatása. M. Nyelv. 298—248. l.
- Harsányi András*. Az ismeretlen Károli Gáspár. Prot. Szemle. 77-82. l.
- Harsányi András*. Károli Gáspár életmunkája. 16 l.
- Hegyaljai Kiss Géza*. Károli Gáspár és 350-éves Bibliája. Vasárnap. 4. sz.
- Jenő József*. A vizsolyi Biblia. Népszava. 239. sz.
- Kéry László* Vizsoly, 1590. Új Magyarország. 267. sz.
- Makkai Sándor* A vizsolyi Biblia a magyar művelődésben. Prot. Szemle 334-339. l.
- Paku Imre*. Az istenes vénember. M. Nemzet. 234. sz.
- Ravasz László*. Károli Gáspár műve. Prot. Szemle. 321—324. l.
- Révész Imre*. A bibliafordító. Prot. Szemle. 325-333. l.
- t. t. Veröffentlichungen zur 350-Jahrfeier Kaspar Károli. P. Lloyd. 266. esti sz.
- Károly Sándor*. Tüzes trón. (Regény) 307 l. — Ism. Pogány Ö. Gábor. Kelet Népe. 5. sz. — M. Szemle. 39. köt. 56. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 15. l.
- Károlyi József*. G. P. Károlyi József. Irodrtört. 182. l.
- Kárpáti Aurél*. *Kerpel Jenő*: „A menekülő lélek.“ M. Prot. Lapja. 87. l.
- Kassai Vidor*. Emlékezései. A művész születésének századik évfordulójára sajtó alá rendezte és utószóval ellátta: *Kozoca Sándor*. 400 l. — Ism. Ujs. 292. sz. — M. Kulturszemle. 12. sz. — Kenyeres Imre. Diárium. 254. l. — Esty Pál. Esztétikai Szemle. 176-177. l.
- Bán Márton*. Kassai Vidor. Képes Krónika. 23. sz.
- Kozoca Sándor*. Egy nagy magyar színész emlékeiből. Diárium. 150-155. l.
- Kassák Lajos*. 1. Sötét egek alatt. (Versek.) — Ism. Kárpáti Aurél. Pest. 126. sz. — t. t. P. Lloyd. 166. reggeli sz. — Esti Kurir. 127. sz. — 2. Azon a nyáron. (Regény.) — Ism. t. t. P. Lloyd. 121. esti sz. — Andreánszky. Népszava. 51. sz. — Ujs. 94. sz. — Makay Gusztáv. Diárium. 37. l. — Pogány Ö. Gábor. Vigilia. 309—310. l.
- ó — n. Kassák versei. M. Nemzet. 146. sz.
- Katona Ilona*, K. 1. Virraszt a lélek. (Regény.) — Ism. Új Magyarország. 292. sz. — 2. Túl a hegyeken. (Elbeszélések.) — Ism. Új Magyarország. 192. sz.
- Katona János*. G. P. Katona János. Irodrtört. 92. l.
- Katona József*. Bánk bán. Übertragung von Eugen Mohácsi. — Ism. K. S. P. P. Lloyd. 170. reggeli sz. — [Rm.] Népszava. 209. sz. — F. T. Új Idők. II. 260. l. — Új Nemzedék. 171. sz. — (k. e.) 8 Órai Ujs. 166. sz. — (b. m.) Esti Kurir. 170. sz. — M. Nemzet. 135. sz. — G. S. U. o., 171. sz. — P. Hirl. 146. sz. — Wagner János. Vigilia. 359—360. l.
- Bory István*. A Bánk bán egy vitás helyéhez. Irodrtört. 115—124. l.
- Hankiss János*. A „Bánk bán“ európai távlata. Debreceni Szemle. 169—179. l.
- Hanvay Géza*. A felújított Bánk bán. Új Magyarország. 62. sz.
- Jemnitz Sándor*. Új „Bánk bán“ — a kozmetika csodája. Népszava. 62. sz.
- J. S. Zárószavunk a Bánk bán vitához*. Népszava. 64. sz.
- Kovács László*. Bánk bán. Erd. Helikon. 344—346. l.
- Járosi Andor*. Bánk bán. Páztortűz. 237—239. l.
- Mohácsi Jenő*. Bánk bán kettős tragikuma. Nyugat. 393—395. l.
- Mohácsi Jenő*. Jegyzetek a Bánk bánról. Nyugat. 290—293. l.
- Kazinczy Ferenc* Br. *Dániel Tiborné*. Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései. 60 l.
- Egri István*. A százötven éves „magyar“ Hamlet. M. Nemzet. 38. sz.
- Faluhelyi H. Veronika*. Kazinczy esztétikai műveltsége. Pécs. 44 l.
- Cs. Gárdonyi Klára*. Kazinczy Zsófia és Vay Abrahám házasságának története. Napk. 144—148. l.
- Gulyás József*. Kazinczy gyermekkori olvasmánya. I. K. 389. l.
- Révész Mihály*. Kazinczy Ferenc. Népszava. 163. sz.

- S. A. Kazinczy és a magyar zsidó mecénás. *Múlt és Jövő*. jan. sz. 326. l.
Tolnai Gábor. Tekintély nélkül. Nyugat. 559—563. l.
- Kazinczy Gábor**. *Kristóf György*. Hol vannak Lévainak Kazinczy Gáborhoz írott levelei? *IK*. 76—77. l.
- Kelemen László**. *Tápay-Szabó László*. A magyar színészet atyja. *Ujs* 234. sz.
- Keleti Aurél**. Suhanó percek. (Versek.) — *Ism.* (—y —t.) *M. Nemzet*. 84. sz.
- Kemény János**. Kokó és Szokrátesz. (Elbeszélések.) — *Ism.* P. Lloyd. 90. reggeli sz. — Borbély László. *M. Prot. Lapja*. 55. l. — Hesske Béla. Vasárnap. 97—98. l. — Sándor István. *M. Kultura*. II. 62. l. — Molter Károly. Pásztortűz. 224—226. l. — Tamási Áron. *Erd. Helikon*. 137—140. l. — Fehér Gábor. *Prot. Szemle*. 318. l.
- Kemény Zsigmond**. *Féja Géza*. Rajongók. Magyarország 287. reggeli sz.
- Illés Endre**. Párbajsegéd és regényíró. *Uj Magyarság*. 233. sz.
- Keményfy János**. *Melich János* üdvözlő beszéde Keményfy Jánoshoz. *Akad. Ért.* 272—275. l.
- Keörmley Ibolya, Várdayné**. Évák Ádám lesen. (Regény.) — *Ism.* Marconnay Tibor. *Magyarság*. 212. sz. — *Uj Nemzedék*. 273. sz.
- Kerekesházy József**. 1. *Lipsz.* (Regény.) — *Ism.* Mihály László. *Napk.* 444—445. l. — Rolla Margit. *M. Nemzet*. 125. sz. — 2. Az utolsó szultán. (Regény.) — *Ism.* —s. *Ref. Élet*. 43. sz. — H. M. *Uj Idők*. II. 116. l. — K. B. *Nemz. Ujs.* 152. sz. — *Uj Nemzedék*. 163. sz. — D. K. P. Lloyd. 279. esti sz.
- Kérékgyártó Bertalan**. Dal a kincsem. (Versek.) — *Ism.* M. T. *Magyarság*. 280. sz.
- Keresztesy Mária**. Férfiszerelem. *Vigj.* 3 fv. Belvárosi Színház. 1940 máj. 11-én. — *Ism.* Schöppflin Aladár. *Tükör*. 309—310. l. — Saád Béla. *M. Kultura*. 166. l. — Szira Béla. *Kat. Szemle*. 249. l. — Schöppflin Aladár. *Nyugat*. 304. l. — Rédey Tivadar. *Napk.* 324. l. — Birkás Endre. *Diárium*. 95. l.
- Kerti Sándor**. Fakadó virágok. (Versek.) — *Ism.* *Uj Nemzedék*. 121. sz.
- Keviczky László**. *G. P. Keviczky László*. *Irodort.* 183. l.
- Kézai Béla**. Az utolsó nap. (Regény.) 251 l. — *Ism.* Kolba Gyula. *Nemzeti Ujs.* 57. sz. — *Magyarság*. 78. sz. — *Magyarország*. 51. reggeli sz. — (sin—) U. o., 72. reggeli sz. — Fáklya. 4. sz. — U. E. *Élet* 375. l. — Ifj. Kálmán László. Kelet Népe. 10. sz. — K. S. P. Lloyd. 75. esti sz. — *Tükör*. 276. l. — Nagy Miklós. *M. Kultura*. 103—104. sz. — Kázmér Ernő. *Kalangya*. 285—286. l. — T. G. *Kat. Szemle*. 219—220. l. — M. Szemle. 39. köt. 163. l. — Schöppflin Aladár. *Nyugat*. 400. l. — R. S. R. *Pannonh. Szemle*. 144—145. l. — Borbély László. *M. Prot. Lapja*. 39. l. — M. y. *Ref. Élet*. 21. sz. — Fábian István. *Napk.* 275—277. l. — *Uj Magyarság*. 57. sz. — *Ujs.* 60. sz. — *Uj Nemzedék*. 62. sz. — *M. Nemzet*. 53. sz. — Haraszthy Gyula. *Diárium*. 107—108. l. — Makay Gusztáv. *Vigilia*. 304—305. l. — S. F. *Uj Élet*. 5. sz. — László Erzsébet. *Pásztortűz*. 359. l.
- Kincs István**. Emberfaragás. (Elbeszélések.) — *Ism.* (kin.) *Nemzeti Ujs.* 292. sz. — M. G. *Élet*. 1092. l.
- Kisfaludy Sándor**. *Gaál Ferenc*. 107 pengőért keltek el Kisfaludy Sándor szerelmes levelei. *Pest*. 187. sz.
- Illés Endre**. Megláttam őt. *Uj Magyarság*. 28. sz.
- Nagy Méda**. Himfy. *M. Nők Lapja*. 18. sz.
- Tempefői**. Két költő sírdombja között. *M. Nemzet*. 202. sz.
- Kisfaludy Sándor több versének kéziratát tizedték fel Erdélyben. *Uj Magyarság* 1. sz.
- Kiss András, Deme László, Tatár Zoltán**. Csillagszóró. (Versek.) Sáros-patak. — *Ism.* Szabó Richárd. *Prot. Szemle*. 191. l.
- Kiss Ernőné**. Alkonyi tűzben. (Versek.) Veszprém. — *Ism.* *Uj Magyarság*. 176. sz. — *Nemzeti Ujs.* 152. sz. — *Uj Nemzedék*. 153. sz. — P. Hirl. 169. sz. — *Esti Kurir*. 143. sz.
- Kiss József**. *Rubinyi Mózes*. Roboz Ágnes. *Libanon*. 65—67. l.

Kiss Károly. *Lukinich Imre.* Kiss Károly naplófeljegyzései. Akadémiai Értesítő. 325—353. l.

Kiss Tamás. Régi reggelek. (Versek.) Magyar Írók. 4. sz. — Ism. Bikácsi László. Prot. Szemle. 120. l.

Kóbor Noémi. Az ismeretlen barát. (Regény.) — Ism. j. P. Lloyd. 10. esti sz.

Kocsis József. Kovács Máté nagy ügye. (Regény.) — ism. Magyarság. 288. sz.

Kodolányi János. 1. Jajgatunk és kacagunk. (Színművek.) — Ism. Lukács Gáspár. Diárium. 37—38. l. — 2. Futótűz. (Regény.) 2. kiad. 301 l. — Ism. M. Szemle. 39. köt. 439. l. — Ujs. 250. sz. — y. P. Lloyd. 261. esti sz. — Fényi András. Diárium. 207—208. l. — 3. Süllyedő világ. (Önéletrajzi regény.) 1—2. köt. — Ism. Kelemen János. Kelet Népe. 14. sz. — Simándy Pál. M. Élet. 7. sz. — Thurzó Gábor. Napk. 418—419. l. — Csuka Zoltán. Láthatár. 301—302. l. — Meggyes Ete. Vigilia. 358—359. l. — 4. Ormánság. (Regények.) 361 l. — Ism. V. L. Magyarország. 42. reggeli sz. — Koczogh Ákos. M. Élet. 4. sz. — Szabó Endre. Pásztortűz. 298—299. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 361—362. l. — 5. Suomi titka. — Ism. Vass László. Magyarország. 3. reggeli sz. — Koczogh Ákos. M. Élet. 2. sz. — 6. József, az ács. (Elbeszélések.) — Ism. Korvin Sándor. Korunk. 93—94. l.

Domokosné Dóka Etelka. Kodolányi János. Pécs. 92 l.

Gombos Gyula. Kodolányi János. M. Ut. 35. sz.

Kelemen János. Az Ormánság írója. Kelet Népe. 3. sz.

Kovács László. Elmélkedés egy színdarab körül. Erd. Helikon. 91—96. l.

Komárik István. G. P. Komárik István. Irodört. 92. l.

Komáromi Csipkés György. *Kerekgyártó Elemér.* Komáromi Csipkés György angol nyelvtana. (Debrecen, 1664.) Prot. Szemle 149—153. l.

Komáromi János. *Pados Pál.* Komáromi János. 27 l. — Ism. Berczik Árpád. IK. 194. l.

Koos Hutás Gergely. 1. Utolsó sarj. (Dráma 4 felv.) — Ism. Ujs. 151. sz. — Kardos Tibor. Diárium. 108. l. — 2. Örökség. (Regény.) — Ism. Magyarország. 107. reggeli sz. — Ujs. 151. sz. — P. Hirlap. 273. sz.

Korecmáros Nándor. Az én háborúm. (Regény.) — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 425—426. l.

Kordás Ferenc. Első kéve. (Versek.) Sao Paulo. Brasilia. 112 l. — Ism. Veres Péter. Kelet Népe. 4. sz. — M. Szemle. 38. köt. 260. l. — (p. h. r.) Esti Kurir. 173. sz.

Kornis Gyula. Kornis Gyula a Petőfi-Társaság elnöke. P. Hirl. 281. sz.

Koroda Miklós. A világ csak hangulat. (Regény.) 230—234 l. — Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 362. l.

Korsós Zoltán. G. P. Korsós Zoltán. Irodört. 92—93. l.

Kós Károly. *Kuthy Sándor.* Kós Károly. M. Nemzet. 236. sz.

Kossuth Lajos. *Deák Imre.* A száműzött Kossuth. 1. köt. Törökországban. 384 l. — Ism. Hegedüs Loránt. Bpesti Szemle. 257. köt. 81—88. l. — Hegyaljai Kiss Géza. Ref. Élet. 20. sz.

Díoszeghy Miklós. Uj Kossuth-levelet fedeztek fel. Uj Magyarság. 185. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Kossuth Lajos élete. 128 l. — Ism. K. Gy. Magyarság. 164. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Kis történetek Kossuth Lajosról. Uj Idők. 253—254. l.

Jánossy Dénes. Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient. (Ostmittel-europäische Bibliothek.) 171 l. — Ism. Hegedüs Loránt. Bpesti Szemle. 257. köt. 81—88. l.

Jánossy Gábor. Kossuth és az erdélyi Unio. Ujs. 214. sz.

Kósa János. Ki volt Kossuth Lajos? Esti Kurir. 63. sz.

Palóczy Edgár. Kossuth római és angol ősei. Nagymagyarország. 1. sz. **Siklóssy László.** Kossuth fogságból szabadulásának és a »legnagyobb magyar«-nak századéve, P. Hirl. 190. sz.

U. az. Kossuth Lajos Pesti Hirlapjának századéve. P. Hirlap. 294. sz.

- Wagner József.* Kossuth Lajos ismeretlen levele. Tükör. 208—209. l.
Kossuth Lajos szobája Cegléden. Kelet Népe. 16. sz.
Kosutány Ignác. *G. P.* Kosutány Ignác. Irodört. 93. l.
Kosztolányi Dezső. 1. Lenni vagy nem lenni. Sajtó alá rendezte: Illyés Gyula. 272 l. — *Ism.* Kenyeres Imre. IK. 302—303. l. — Jelenkor. 17. sz. — Népszava. 122. sz. — Kenyeres Imre. Diárium. 108. l. — 2. Erős várunk, a nyelv. — *Ism.* Halász Gyula. Nyugat. 284—287. l. — Szabó István. M. Nemzet. 115. sz. — Fábian István. M. Kultúra. II. 60—61. l. — 3. Kortársak. — *Ism.* 8 Órai Ujs. 282. sz. 4. Összegyűjtött versei. — *Ism.* Bóka László. Ország Útja. 303. l. — Vajlok Sándor. Új Élet. 6. sz.
Baráth Ferenc. Kosztolányi Dezső. Zalaegerszeg. 130 l. — *Ism.* Berczik Árpád. IK. 193. l.
Barta János. Vázlat Kosztolányi arcképéhez. Esztétikai Szemle. 49—66. l.
Bóka László. Emelt homlokkal. Nyugat. 564—567. l.
Bóka László. Kosztolányi Dezső. Ország Útja. 211—212. l.
Erdődy János. A halott költő halott ellensége. Népszava. 279. sz.
Illés Endre. Kosztolányi a tanulmányíró. Nyugat. 280—284. l.
Kelemen János. Kosztolányi hagyatéka. Kelet Népe. 12. sz.
Keresztury, D. v. Drei Kosztolányi-Bände. P. Lloyd. 146. reggeli sz.
Kosztolányi Dezsőné. Kosztolányi. — *Ism.* Lázár Béla. Koszoru. 7. köt. 39—43. l.
Nicosia, Francesco. La poesia di Desiderio Kosztolányi. Corvina. 684—640. l.
Szabó István. Kosztolányi és a prózai stílus. M. Nemzet. 260. sz.
Szegárdy-Csengery József. Kosztolányi Dezső. Szeged. 101 l., 1 arckép. — *Ism.* — ry. Kat. Szemle. 53. l.
Kosztolányi vallomásai. M. Nemzet. 245. sz.
Kovács Aladár. Téli zsoldár. Dráma 3 fv. Nemzeti Színház, 1940. dec. 21-én.
Kovács Géza. Szamártövissek. (Gondolatok). — *Ism.* A Cél. aug. sz. — M. Kultúra. 114. l.
Kovács Kálmán. Dárius. (Regény.) — *Ism.* (o. d.) P. Lloyd. 155. reggeli sz. — 8 Órai Ujs. 125. sz. — Ujs. 137. sz. — Holler András. Diárium. 109. l.
Kovács Endre. Felszabadultak. (Elbeszélések.) Érsekujvár. — *Ism.* Bikácsi László. Prot. Szemle. 94. l. — Új Élet. 48. l. — Jelenkor. 5. sz. — Pög. Kelet Népe. 13. sz. — A. B. M. Élet. 5. sz. — Látos Sándor. Ref. Élet. 3. sz. — Sárkány Oszkár. Napk. 443—444. l. — Juhász Géza. Láthatár. 128—129. l.
Kovács György. A vörös számár. (Regény.) — *Ism.* Kovács Katona Jenő. Korunk. 575—576. l. — (cs. z.) Láthatár. 129. l. — Tompa László. Erd. Helikon. 245—247. l.
Kovács Gyula, M. Homokszemek. (Elbeszélések.) Kiskunhalas. — *Ism.* Látos Sándor. Ref. Élet. 3. sz.
Kovács Gyula, E. H. E. Igazi halál a színpadon. Új Idők. 230. l.
Kovács Hermin, Törökne. 1. A várkastély vendége. (Regény.) — *Ism.* Új Nemzedék. 285. sz. — 2. A zöld selyemruha. (Regény.) — *Ism.* (e. b.) Nemzeti Ujs. 286. sz.
Kovács János Márk. Pálos L. Ferenc. Kovács János Márk énekes-könyvének szerepe a katolikus egyházi éneke reformok történetében. Pannonhalma. 95 l. — *Ism.* G. K. Irodört. 131. l.
Kovács László. Izsáky Margit. Az író több mint a politikus. M. Nemzet. 39. sz.
Kovács Margit. Egy különös házasság. (Regény.) — *Ism.* Vajda Endre. Prot. Szemle. 83—87. l. — Ünnepe. 2. sz.
Kovács József. Emberek útra kelnek. (Regény.) 252 l. — *Ism.* (KKJ.) Korunk. 472—473. l. — Heszke Béla. Vasárnap. 98. l. — Birkás Endre. M. Kultúrszemle. 3. sz. — Diárium. 16. l. — Csuka Zoltán. Láthatár. 67. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 362. l.
Kozma Andor. Merényi Oszkár. Baksay Sándor levele Kozma Andorhoz. IK. 295. l.

Kozocsa Sándor. *Tamás Ernő.* Nagyarányú munka készül a Nemzeti Múzeum Könyvészeti osztályán. P. Hirl. 264. sz.

Kölcsey Antónia naplója. Sajtó alá rendezte: *Kozocsa Sándor.* 143 l. — *Ism. Debr. Szemle.* 47. l. — *Nagy Mária. Ref. Élet.* 28. sz. — *Szerb Antal. Uj Idők.* II. 178. l. — (B. Sz.) *Ung. Jahrb.* 355—356. l. — *Waldapfel Imre. M. Zsidó Szemle.* 250—251. l.

Kölcsey Ferenc. B. J. Kölcsey Ferenc. M. Nemzet. 163. sz.

Bory István. Kölcsey «jó kedv»-e. Ujs. 198. sz.

Gáldi László. Kölcsey és Eminescu. Vasárnap. 268—270. l.

Hegyaljai Kiss Géza. A csekei halhatatlan. Nagyvárad. X. 6. sz.

U. az. Kölcsey emlékezete. Vasárnap. VIII. 18. sz.

U. az. Kölcsey 150 éve. Fényjelek. X. 28. sz.

Horváth Béla. A magyar balsors költője. Esti Kurir. 180. sz.

Katona Jenő. Kölcsey 1940-ben. Jelenkor. 18. sz.

Kerecsényi Dezső. Kölcsey Ferenc. — *Ism. Tükör.* 625. l. — 8 Órai Ujs. 283. sz. — (Ly-Ga) *Népszava.* 285. sz. — Ujs. 276. sz.

Kincs Elek. 150 éve született a Himnusz költője. Magyarország. 179. sz.

Koppány István. Százötven évvel ezelőtt született Kölcsey. Napk. 414—418. l.

Kristóf György. Kölcsey esztétikája. Esztétikai Szemle. 105—118. l.

Losonczy Géza. Kölcsey. Népszava. 178. sz.

Mészöly Gedeon. Kölcsey Himnusza és a Himnusz Kölcseyje. — *Ism. Csekey Sándor. Ref. Élet.* 6. sz.

Rass Károly. Kölcsey Ferenc. Erd. Múzeum. 185—188. l.

Riedl Frigyes. Kölcsey Ferenc. Sajtó alá rendezte: *Kozocsa Sándor.* (M. Irod. Ritkaságok. 42. sz.) 139 l. — *Ism. Alszegehy Zsolt. Irodört.* 26—28. l. — (— ig.) *Ref. Élet.* 29. sz.

Ein Dichter Ungarns. P. Lloyd. 179. reggeli sz. — Kölcsey. Magyarság. 173. sz. — Kölcsey. Ujs. 179. sz. — Kölcsey Ferenc születésének 150-ik évfordulója. Uj Magyarság. 179. sz. — Nagy várakozások. Pest. 180. sz. — A százötvenéves Kölcsey. Nemzeti Ujs. 179. sz.

Körmendi Ferenc. Találkozás és búcsú. (Regény.) 273 l. *Ism. J. Schn. Ung. Jahrb.* 145. l.

Körösmezey Gusztáv. Körösmezey Gusztáv meghalt. Nemzeti Ujs. 162. sz.

Kováry Margit. Víz és kenyér. (Regény.) 310 l. — *Ism. —ár —án.* Magyarság. 72. sz. — —df— Bpesti Szemle. 258. köt. 246—248. l. — P. P. Lloyd. 82. reggeli sz. — P. Szalóczy Pelbárt. M. Kultúra. 211. l. — —nm. — *Ref. Élet.* 28. sz. — Nagy Berta. Napk. 373—374. l. — *Esti Kurir.* 125. sz. — Uj Nemzedék. 101. sz. — M. Nemzet. 139. sz. — s. Nemzeti Ujs. 107. sz. — [Rm.] *Népszava.* 90. sz. — *Makay Gusztáv. Diárium.* 109. l. — Th. G. *Élet.* 898. l.

Köves Miklós. Hat nap és a hetedik. (Regény.) Kolozsvár. — *Ism. Nagy István. Korunk.* 715—717. l. — *Csuka Zoltán. Láthatár.* 249. l.

Köves Tibor. Csavargók menetrendje. — *Ism. Kázmér Ernő. Kalangya.* 189—190. l.

Kövy Sándor. *Gulyás József.* Kövy Sándor latin versei. IK. 292. l.

Kray István báró. Nikodémus. (Bibliai regény.) — *Ism. Vasárnap.* 376. l.

Kristóf György. Kristóf György-Emlékkönyv. Kolozsvár. 332 l. — *Ism. Pintér Jenő. Irodört.* 22—23. l. — T. T. P. Lloyd. 71. esti sz. — *Vajthó László. Bpesti Szemle.* 257. köt. 214—216. l. — K. D. Prot. Szemle. 128. l. — *Heske Béla. Vasárnap.* 23—24. l. — *Nouvelle Revue de Hongr.* 62. köt. 525. l. — (F.) *Ung. Jahrb.* 354—355. l. — *Berezik Árpád. Esztétikai Szemle.* 165—167. l.

Jancsó Elemér. Kristóf György irodalmi munkássága. Láthatár. 54—57. l.

Kriza János. *Illés Endre.* Kriza János. Uj Magyarság. 198. sz.

Krúdy Gyula. *Herceg János.* Szindbád. Kalangya. 556—558. l.

Kelemen László. Krúdy Gyula. Szeged. 132 l. — *Ism. Kenyeres Imre. IK.* 91. l.

Krúdy Péter. Krúdy Gyula életrajza. 31 l.

- Farga Károly.* Krúdy Gyula. Szabolcsi Szemle. 53—66. l.
Várkonyi Titusz. Krúdy Gyula frakkja. Ünnepe. 10. sz.
Várkonyi Titusz. Krúdy Gyula halálának évfordulóján. M. Nemzet.
 104. sz.
V. L. Krúdy. Magyarország. 107. reggeli sz.
Kuthy Lajos. Meggyes Ede. Kuthy Lajos mint regényíró. 43 l. — Ism. Berczik Árpád. IK. 304. l.
Kuti László. Hársfa ucca. (Versek.) — Ism. Ly—ga. Népszava. 163. sz.
 — M. T. Magyarság. 170. sz. — Uj Nemzedék. 161. sz. — Kiss Tamás. Nyugat. 519. l. — Esti Kurir. 137. sz.
Laczkóné Kiss Ibolya. Zarándokúton a Kárpátok alatt. (Rajzok.) Nyitra. — Ism. Vájlók Sándor. Uj Élet. 79. l.
Ladányi László. Az éjszaka csodája. (Versek.) — Ism. Lukács Imre. Korunk. 574—575. l.
Lajos Elemér. G. P. Lajos Elemér. Irodört. 44. l.
Lakatos Sándor. G. P. Lakatos Sándor. Irodört. 93. l.
Láng György. A Tamás-templom karnagya. (Regény.) — Ism. (v. l.) Magyarország. 284. esti sz. — Uj Nemzedék. 285. sz. — P. Lloyd 292. reggeli sz. — Ujs. 280. sz. — é. i. Népszava. 279. sz.
Lantos-Kiss Antal. Elragadtak. (Elbeszélések.) — Ism. Th. P. Lloyd 38. reggeli sz.
Lázai László. G. P. Lázai László. Irodört. 183. l.
Leitner László. T. T. A. Trafikos poéta. Pest. 70. sz.
Leleszy Béla. Az örs. (Regény.) — Ism. Pest. 126. sz. — Magyarság. 129. sz. — B. D. Magyarság. 163. sz. — Szij Gábor. M. Ut. 33. sz. — 8 Órai Ujs. 126. sz. — Ujs. 122. sz. — Esti Kurir. 278. sz. — B. A. M. Nemzet. 154. sz. — Kardos Tibor. Diárium. 109—110. l.
Lemlény János. Domokos Pál Péter. Lemlény János kéziratos énekes-könyve. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 113. sz.) Kolozsvár. 12 l.
Lengyel Angela, Ferdinándyné. Két hivatás. (Versek.) — Ism. — l. — Nemzeti Ujs. 67. sz. — (P.) Jelenkor. 13. sz. — 8 Órai Ujs. 62. sz. — Uj Nemzedék. 72. sz.
Lengyel Gyula. G. P. Lengyel Gyula. Irodört. 44. l.
Lengyel Laura, Dánielné. Hágár a pusztában. (Regény.) — Ism. Benedek Marcell. Uj Idők. II. 218. l.
Lengyel Zoltán. G. P. Lengyel Zoltán. Irodört. 93. l.
Lestyán Sándor. Pest-Budai Regélő. — Ism. (— a.) Jelenkor. 2. sz. — Pogány Ö. Gábor. Kelet Népe. 7. sz. — Kósa János. Ország Útja. 62—63. l. — Sötér István. Napk. 269—271. l.
Leszkay Iréne Éva. Magyar rapszodiák. (Regény.) — Ism. Uj Nemz. 244. sz. — Nemzeti Ujs. 240. sz.
Lévay József. Kristóf György. Hol vannak Lévaynak Kazinczy Gáborhoz írott levelei? IK. 76—77. l.
Ligárt Mihály. G. P. Ligárt Mihály. Irodört. 138. l.
Ligeti Ernő. sz. k. Ligeti Ernő új foglalkozása. M. Élet. 3. sz.
Literatus Péter. Szimonidesz Lajos. Literatus Péter magyar kátéja vagy ábécés könyve. M. Könyvszemle. 390—391. l.
Lóránt László. Fekete malom. (Regény.) — Ism. (Sz.) Magyarság. 27. sz.
Lovik Károly. Gyergyai Albert. Charles Lovik. Nouvelle Revue de Hongr. 62. köt. 217—219. l.
Márai Sándor. A magányos lovas. P. Hírl. 67. sz.
 (p—y.) 25 éve halt meg Lovik Károly. Pest. 89. sz.
Vass László. Lovik Károly az író. Magyarország. 90. reggeli sz.
Lőrinczy György. Clementis Ervin. Egy magyar író emlékei. Ujs. 294. sz.
Kenessey Péter. Az öreg magyar költő emlékei a magyar irodalom aranykoráról. Pest. 282. sz.
Lux Terka. Nápoly és Buda. (Regény.) — Ism. Magyarság. 281. sz.

Madách Imre. 1. Versei. (M. Irod. Ritkaságok. 48. sz.) — Ism. K. P. Irodört. 132. l. — 2. Die Tragödie des Menschen. Ford.: Elsa Reitter Podbradszky. — Ism. t. t. P. Lloyd. 10. esti sz.

(—dy —s.) A Tragédia születésnapján. Népszava. 68. sz.

Hadrovics László. A délszláv Madách. M. Szemle. 39. köt. 138—142. l.

Hadrovics László. Az Ember Tragédiája új szerb fordításban. Láthatár. 345—347. l.

Hankiss János. Ádám és Lucifer, magyar és francia romantika. Irodört. 14—15. l.

Herceg János. Madách Tragédiájának új szerb fordítása. Kalangya. 560—561. l.

Hoffmann, E. E. Aufführung der „Die Tragödie des Menschen“ im Frankfurter Schauspielhaus. Ung. Jahrb. 348—350. l.

Kardos Albert. A megcsonkított „Ember tragédiája.” Irodört. 86. l.

Mohácsi Jenő. Az Ember Tragédiája és a film. Nyugat. 62—64. l.

Pável Agoston. Az Ember Tragédiája — szlovénül. Nyugat. 148—150. l.

Pável Agoston. „Tragedija Človeka” v slovenščini. Jugoslovensko—Madjarska Revija. 185—187. l.

Simándy Pál. Madách magyar észjárása. Ország Útja. 195—200. l.

Frankfurtban bemutatták Az Ember Tragédiáját. P. Hírl. 263. sz.

Megjelent Az Ember Tragédiájának szerb fordítása. 8 Órai Ujs. 220. sz.

Mael Ferenc. Hinni kell. (Versek.) — Ism. Vasárnap. 210. l.

Mael Ferenc. Vasárnap. 286. l.

Magyar Mihály. G. P. Magyar Mihály. Irodört. 93. l.

Magyar Sándor. Álmodni mertünk. (Regény.) — Ism. Magyarország. 289. reggeli sz. — Esti Kurir. 277. sz. — Uj Nemzedék. 271. sz. — Uj Magyarság.

268. sz. — M. Kultúra. II. 203. l.

Majoros András. Gulyás József. Majoros András feljegyzései. IK. 388—389. l.

Majthényi György. A kéz beszél. (Regény.) — Ism. Hamvas Béla. Napk. 111—113. l. — s. i. Ujs. 20. sz.

Makkai Sándor. Magyarok csillaga. (Regény.) — Ism. Aszódy János. Korunk. 90—91. l. — 2. Mi, Ernyeiek. (Regény.) 1—2. köt. — Ism. Ujs. 270. sz. — Magyarország. 269. reggeli sz. — Uj Nemzedék. 274. sz. — Uj Magyarság.

268. sz. — Simonffy Aladár. P. Lloyd. 285. esti sz.

Jancsó Elemér. Makkai Sándor, az író. Prot. Szemle. 301—303. l.

Málnásy Tivadar. Málnásy Tivadar. Vasárnap. 286. l.

Márai Sándor. 1. Szindbád hazatér. (Regény.) 216 l. — Ism. M. Szemle. 19. köt. 445. l. — —y. Ref. Élet. 40. sz. — —y. Magyarság. 262. sz. —

Esti Kurir. 254. sz. — Uj Nemzedék. 255. sz. — Uj Magyarság. 246. sz. —

Kelet Népe. 21. sz. — 2. Vendéjáték Bolzanóban. (Regény.) 336. l. — Ism. —n —y. Bpesti Szemle. 258. köt. 53—56. l. — Fáklya. 5. sz. — Pogány Ö.

Gábor. Kelet Népe. 15. sz. — Thurzó G. P. Lloyd. 90. reggeli sz. — Lucia. Kalangya. 413—415. l. — M. Nemzet. 39. köt. 165. l. — Komor András.

Nyugat. 340—342. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 63. l. — Bóka László. Ország Útja. 181. l. — Nouvelle Revue de Hongr. 63. köt. 159—160. l. —

Thurzó Gábor. Napk. 316—318. l. — Bethlen Margit. Ünnepe. 14. sz. — 8 Órai Ujs. 88. sz. — Szabó István. M. Nemzet. 90. sz. — Heltai Jenő. P. Hírl.

110. sz. — Kovács Endre. Uj Élet. 236—237. l. — 3. Kaland. Színmű 3. fv. Nemzeti Kamaraszínháza. 1940. okt. 16-án. — Ism. Szíra Béla. Kat.

Szemle. 468—469. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 520—522. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 214. l. — Kézai Béla. M. Kultúra. II. 141. l. — Zs. J. Uj Idők.

II. 525—526. l. — Th. G. Élet. 191. l. — Könyvalakban. — Ism. (m.) P. Hírl. 286. sz. — Esti Kurir. 286. sz. — 8 Órai Ujs. 279. sz. — 4. Csutora. (Regény.)

— Ism. —y. P. Lloyd. 10. esti sz. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 31. l. — 5. Eszter hagyatéka. (Regény.) — Ism. Méliusz József. Korunk. 710—711. l.

— Molter Károly. Erd. Helikon. 337—339. l. — 6. A szegények iskolája 2. kiad. 210 l. — Ism. M. Szemle. 39. köt. 165. l. — Esti Kurir. 54. sz. — 7. Egy

polgár vallomásai. 1—2. köt. — Ism. P. Hírl. 280. sz. — Esti Kurir. 284. sz. — Uj Nemzedék. 285. sz. — —y. P. Lloyd. 291. reggeli sz. — Ujs. 282. sz.

- Gogolák Lajos.* Megjelent Márai Sándor Krúdy-regénye. M. Nemzet.
237. sz.
- Ijjas Antal.* Márai Sándor lélektani útja. M. Kultúra. 104—106. l.
- Kassák Lajos.* Márai Sándor. Kelet Népe. 15. sz.
- Márai Sándor.* Könyv. Új Idők. II. 81. l.
- Méliusz József.* Márai. Korunk. 177—179. l.
- Rónay György.* Márai Sándor. M. Kultúrszemle. 3. sz.
- Várkonyi Nándor.* Márai Sándor. Pannonia. 8—25. l.
- Új regényünk. Új Idők. II. 386. l.
- Marconnay Tibor.** Új nap. (Versek.) Pécs. — Ism. Magyarország. 101. sz. — Weöres Sándor. Nyugat. 442. l. — Geréb László. Vigilia. 265. l. — Szij Gábor. M. Út. 35. sz. — Kenyeres Imre. Diárium. 184—185. l.
- Marczali Henrik. G. P.** Marczali Henrik. Irodört. 183. l.
- Márfy-Mantuano Rezső. G. P.** Márfy-Mantuano Rezső. Irodört. 93. l.
- Margalits Ede. G. P.** Margalits Ede. Irodört. 142. l.
- Maróthy Jenő.** Felvidéki falevelek. (Elbeszélések.) — Ism. Tóth Béla. Prot. Szemle. 29—30. l. — Szabolcsi Szemle. 86. l.
- Marton Sándor. G. P.** Marton Sándor. Irodört. 93—94. l.
- Matolcsy Andor.** 1. Gyávaság. (Regény.) 202, 191 l. — Ism. E. K. Élet. 532. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 42—44. l. — Kelemen Szulpic. Pannonh. Szemle. 225—227. l. → 2. Illetlenség. Társadalmi szatíra 3 fv. Belvárosi Színház, 1940. febr. 3-án. — Ism. Dedinszky Gizella. M. Női Szemle. 68. l. — Saád Béla. M. Kultúra. 63. l. — Szíra Béla. Kat. Szemle. 121—122. l. — Schöpplin Aladár. Nyugat. 147—148. l. — Fodor Gyula. Új Idők. 166. l. — Rédey Tivadar. Napk. 171. l.
- Mátyás Ferenc.** Eleven koporsók. (Versek.) Kispeszt. — Ism. Lukács Imre. Korunk. 573—574. l. — Geréb László. Vigilia. 265—266. l. — Kiss Tamás. Nyugat. 518. l. — Esti Kurir. 54. sz. — (l.) Népszava. 245. sz.
- Mécs László.** Forgószínpad. (Versek.) — Ism. Ijjas Antal. Nemzeti Ujs. 296. sz. — 8 Órai Ujs. 289. sz. — Új Nemzedék. 291. sz. — Ujs. 290. sz.
- Nagy Miklós.** Mécs László. Kat. Szemle. 232—236. l.
- Medgyesi Pál.** Lelki Ábécé. (M. Irod. Ritkaságok. 46. sz.) — Ism. K. P. Irodört. 131—132. l. — Kónya Sándor. Ref. Élet. 14. sz.
- Mednyánszky György. G. P.** Mednyánszky György. Irodört. 94. l.
- Medveczky Bella.** 1. Apróhirdetés. (Regény.) — Ism. (Z. P. A.) Magyarország. 174. esti sz. — Esti Kurir. 210. sz. — Új Magyarország. 234. sz. — 2. Havasi vihar. (Regény.) — Ism. (p. ő.) Pest. 127. sz. — Sz. L. Élet. 614. l. — P. Lloyd. 96. reggeli sz. — M. Nők. Lapja. 14. sz. — o—6. Vigilia. 222. l. — T. Vasárnap. 210. l. — M. Jánossy Margit. Napk. 375—377. l. — Új Magyarország. 90. sz. — (—l.) Ujs. 125. sz. — P. Hirl. 183. sz. — y. Esti Kurir. 88. sz. — Új Nemzedék. 102. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 128. sz. — (s.) Népszava. 128. sz. — Kenyeres László. Diárium 112. l.
- Megyery Sári.** Teérted akartam... (Versek.) — Ism. I. M. M. Nemzet. 135. sz. — (b. s.) Népszava. 122. sz.
- Melicher Endre. G. P.** Melicher Endre. Irodört. 184. l.
- Mesterházy Ambrus. G. P.** Mesterházy Ambrus. Irodört. 184. l.
- Mészáros Ignác. May István.** Bessenyei és Szentjóni Szabó Bihar vármegye közgyűlésén. (Miller Jakab Ferdinánd levele Mészáros Ignáchoz.) IK. 383—388. l.
- May István.** Mészáros Ignác történeti forráshasználata. Irodört. 17—20. l.
- Mezőssy Mária.** Örvényben. (Regény.) 195 l. — Ism. T. G. Kat. Szemle. 475—476. l. — Magyarország. 51. reggeli sz. — Fáklya. 4. sz. — U. E. Élet. 375. l. — K. S. P. Lloyd. 75. esti sz. — Nyisztor Zoltán. M. Kultúra. 141. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 281—282. l. — M. Nők Lapja. 9. sz. — M. Szemle. 39. köt. 165. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 39. l. — Nagy. Berta. Napk. 436—437. l. — Új Magyarország. 57. sz. — Ujs. 60. sz. — M. Nemzet. 53. sz. — András Károly. Új Élet. 175—176. l. — Debreczeny Lilla. Prot. Szemle. 352. l.

Mikes Kelemen. *Heller Bernát.* Erdélyi népmese Mikes Kelemen egyik levelében. Irodalomtört. 20—21. l.

Hetényi Imre. Zágon felé. Ujs. 206. sz.

Horváth Béla. Mikes hazatér. Esti Kurir. 210. sz.

Tolnai Gábor. Mikes Kelemen könyvtára? M. Könyvszemle. 270—271. l.

Vass László. Zágon felé mutat. Magyarország. 197. sz.

Kihez intézte Mikes Leveleskönyvét? P. Hirl. 231. sz.

Mikes Lajos. *Margit.* Édesapám. Nyugat. 555—558. l.

Mikó Imre gróf. *Jancsó Elemér.* Gróf Mikó Imre, Erdély Széchenyije. Ország Útja. 249—255. l.

Mikszáth Kálmán. *Bory István.* Mikszáth, a boldog ember. Ujs. 117. sz.

Harsányi András. Mikszáth Kálmán. Prot. Szemle. 387—389. l.

Katona Jenő. A nagy Palóc. Jelenkor. 19. sz.

Lengyel Ernő. A hiányzó Mikszáth. Ujs. 146. sz.

Láctor. Akit Mikszáth Kálmán felelőssé tett az «Uj Zrinyiász»-ért.

P. Hirl. 70. sz.

Riedl Frigyes. Mikszáth Kálmán. (M. Irod. Ritkaságok. 47. sz.) — Ism.

K. P. Irod. 132—133. l. — (ig.) Ref. Élet. 29. sz.

A Nagy palóc. Uj Élet. 182. l.

Miller Jakab Ferdinánd. *May István.* Bessenyei és Szentjóni Szabó Bihar vármegye közgyűlésén. (Miller Jakab Ferdinánd levele Mészáros Ignác-hoz.) IK. 383—388. l.

Miskolczi Kálmán. Ásóval és akarattal. (Versek.) — Ism. (p. h. r.) Esti Kurir. 260. sz.

Misztótfalusi Kis Miklós. Maga személyének mentsége. Kiadta: *Tolnai Gábor.* Gyoma. 123 l. — Ism. Kodály Zoltán. M. Szemle. 39. köt. 334—336. l. — Baróti Dezső. Nyugat. 479—480. l. — Varjas Béla. M. Könyvszemle. 411—412. l. — Szabó Zoltán. M. Nemzet. 217. sz. — Esti Kurir. 240. sz. — (—n.) Kelet Népe. 21. sz. — (B. Sz.) Ung. Jahrb. 352—353. l.

Kovács István. Misztótfalusi Kis Miklós. M. Ut. 37. sz.

Rolla Margit. Erdélyi Fénisz. M. Nemzet. 266. sz.

Tolnai Gábor. Phoenix Transsylvaniae. Ország Útja. 256—263. l.

Mitrovics Gyula Emlékkönyv. Debrecen. XI. 686 l. — Ism. Solt Andor. IK. 188—198. l. — Cs. Gárdonyi Klára. Kat. Szemle. 91. l. — m. g. Pannonia 246—248. l. — Slatinay Ernő. Athenaeum. 77—78. l. — Kunszery Gyula. M. Protestánsok Lapja. 14. l. — Pogány Ö. Gábor. Ország Útja. 28—29. l. — László Erzsébet. Keresk. Szakokt. 47. köt. 53—55. l.

Molnár Ákos. A kínai lány. (Novellák.) — Ism. M. E. Mult és Jövő. 78. l. — Kardos László. Nyugat. 303. l. — (g. i.) Esti Kurir. 28. sz.

Molnár Kata. 1. A földalatti folyó. (Regény.) 163+162 l. — Ism. T. G. Élet. 795. l. — Tükör. 274—275. l. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 313—314. l. — S. P. Lloyd. 121. esti sz. — M. Szemle. 39. köt. 165—166. l. — G. F. Vasárnap. 280. l. — Nagy Berta. Napk. 419—420. l. — 8 Órai Ujs. 138. sz. — Uj Nemzedék. 122. sz. — Sándor István. M. Kultúra. II. 94—95. l. — 2. A lélek készülődik. (Regény.) — Ism. Hencze Béla. Prot. Szemle. 30—31. l.

Móra Ferenc. *Gaál Ferike.* Móra Ferenc. 71 l. — Ism. Südost-Forschungen. 669. l.

Krammer Jenő. Az Ének a búzamezőkről—csehl. Uj Élet. 269. l.

Móra László. XX. Század. (Versek.) — Ism. á. v. M. Asszony. 48. l. — Zalai Fodor Gyula. Napk. 62—63. l.

Móricz Zsigmond. 1. Pipacsok a tengeren. (Regény.) 127 l. — Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 362—363. l. — 2. Életem regénye. 372 l. — Ism. —df— Bpesti Szemle. 257. köt. 210—214. l. — Vita Zsigmond. Páztört. 158—160. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 362—363. l. — 3. Kismadár. Madách Színház. — Ism. Németh László. Hid. 11. sz. — K. E. Élet. 1039. l. — 4. Rózsa Sándor. (Regény.) — Ism. Az író regényéről. Kelet Népe. 12. sz.

Barri Dénes. A Kelet Népe, Dobai pusztától Móricz Zsigmondig. M. Élet. 1. sz.

Féja Géza. Mórícz Zsigmond. 188 l. — *Ism. M. Szemle.* 38. köt. 259. l. — (bó—) *P. Lloyd.* 5. esti sz. — —df— *Bpesti Szemle.* 257. köt. 210—214. l. — *Méliusz József.* *Korunk.* 183—184. l. — *Szentimrei Jenő.* *U. o.,* 271—274. l. — *Koczogh Ákos.* *M. Élet.* 4. sz. — *Nagy Lajos.* *Nyugat.* 101—102. l. — *Füsi József.* *Ország Útja.* 63—64. l. — *Kardos Tibor.* *Diárium.* 35—36. l. — *Vita Zsigmond.* *Pásztortűz.* 158—160. l.

Pap Gábor. A «Kelet Népe» — Mórícz Zsigmond vezetése alatt. *Korunk.* 163—165. l.

Pogány Ö. Gábor. Mórícz Zsigmond példája. *Prot. Szemle.* 114—118. l. Átírtam a Rajongókat. *Kelet Népe.* 16. sz. — *Örökség.* *Híd.* 8. sz. — Mórícz Zsigmond útjai a magyarság felé. *Kelet Népe.* 18. sz.

Ld. *Harsányi Zsolt.*

Muraközy Gyula. Titok. (Elbeszélések.) — *Ism. Rátkai Károly.* *Esti Kurir.* 290. sz. — *Uj Magyarság.* 269. sz. — *Ujs.* 293. sz.

Nagy György. Az úton végig kell menni. (Regény) — *Ism. Szabó Endre.* *Pásztortűz.* 166. l.

Nagy István. Vékony az ajtó. (Három elbeszélés). *Kolozsvár.* — *Ism. Köves Miklós.* *Korunk.* 92—93. l.

Nagy János. Kerényi Olaf. A magyar irodalmi népiesség úttörői: I. *Nagy János* szanyi plébános élete és irodalmi munkássága. *Pannonhalma.* 96 l. — *Ism. Kerekes Emil.* *I. K.* 90. l.

Nagy Lajos. G. P. Nagy Lajos. *Irodört.* 143. l.

Nagy Méda. Nem akarok szeretni. (Regény.) — *Ism. Nagy Miklós.* *M. Kultúra.* II. 82. l.

Nagy Rózsa, Kárpáthyiné. Élünk kell! (Regény.) — *Ism. Magyarság.* 124. sz. — *Nagy Berta.* *Napk.* 432. l. — *N. J. Magyarság.* 245. sz.

Nagy Samu. G. P. Nagy Samu. *Irodört.* 184. l.

Nagy Sándor. G. P. Nagy Sándor. *Irodört.* 184. l.

Nagyiványi Zoltán. *Párbaj Keleten.* (Regény.) — *Ism. Esti Kurir.* 237. sz. — *Uj Nemzedék.* 253. sz. — (—r.) *P. Loyd.* 246. reggeli sz. — *Kelet Népe* 21. sz.

Némegy Gyula. Emberek, én már oly régen röpülök. (Versek) — *Ism. Zalai Fodor Gyula.* *Napk.* 63. l. — *Aradvári László.* *Szabolcsi Szemle.* 85. l. — *Diárium.* 41. l.

Németh Antal. Simándy Pál. Dráma vagy liturgia? *Ország Útja.* 112—115. l.

Németh Johanna. Nach der Sündflut. (Regény.) *Bécs.* — *Ism. Gl. P. Lloyd.* 126. esti sz.

Németh László. 1. Szerdai fogadónap. (Regény.) — *Ism. Turóczi-Trostler.* *Jos. P. Loyd.* 35. esti sz. — *Kovács Endre.* *Uj Élet.* 77—78. l. *U. az Prot. Szemle.* 146—148. l. — *Vass László.* *Magyarország.* 71. esti sz. — *T. G. Élet.* 795. l. — *Tükör.* 68—69. l. — *Gombos Gyula.* *M. Élet.* 6. sz. — *Nagy Miklós.* *M. Kultúra.* 160—161. l. — *Kisbény János.* *Kalangya.* 326—328. l. — *M. Szemle.* 38. köt. 260. l. — *Kardos László.* *Nyugat.* 262—264. l. — *Zsigmond.* *Népszava.* 16. sz. — *M-y. Ref. Élet.* 10. sz. — *Lovass Gyula.* *Napk.* 164—165. l. — *Pogány Ö. Gábor.* *Vigilia.* 311—312. l. — 2. *Alsóvásári búcsú.* (Regény.) — *Ism. G. R. Pannonh.* *Szemle.* 76—77. l. — 3. *Papucshős.* *Színjáték.* *Nemzeti Színház.* — *Ism. Dédinszky Gizella.* *M. Női Szemle.* 34. l. — 4. *Magyar ritmus.* — *Ism. Magyarság.* 124. sz. — *Kerékgyártó Elemér.* *Prot. Szemle.* 283—286. l. — *E. K. P. Loyd.* 158. reggeli sz. — 8 *Órai Ujs.* 125. sz. — *Esti Kurir.* 126. sz. — *Uj Nemzedék.* 126. — *Kenyeres Imre.* *Diárium.* 113—114. l.

Félegyházy József. Németh László támadása *Szekfü Gyula* ellen. *M. Kultúra.* 116—118., 132—134. l.

Gábor Ignác. Beszélgetésem egy fiatal metrikussal. *Nyugat.* 436—440. l. *Historikus.* «Kiforgatnak a multunkból!» *Jelenkor.* 2. sz.

(*K. D.*) *Németh László.* *Prot. Szemle.* 219—220. l.

Lenyel Tamás. Németh László újabb könyveiről. *Ország Útja.* 298—300. l.

Pálczi Horváth Lajos levele Németh Lászlóhoz. *Kelet Népe.* 9. sz.

- Szönyi Kálmán.* Németh László szerepe és VII. Gergely. Kalangya. 28—30. l.
- Támadás Szekfü Gyula ellen. Jelenkor. 12. sz.
- Némethy Géza.** *Ifj. Horváth János.* Némethy Géza tudományos munkásságának bibliográfiája. EphK. 20—33. l.
- Husztai József.* Némethy Géza emlékezete. EphK. 1—20. l.
- Névtelen.** A fénytorny. (Versek.) — Ism. Ujs. 288. sz.
- Novy Anna.** Tengerszem vagyok. (Versek.) — Ism. P. Hirl. 226. sz. — *Magyarság.* 256. sz.
- Nyárasdy Ilona, Buchnerné.** Aranyszívek — aranynapok. (Versek.) — Ism. Uj Nemzedék. 171. sz.
- Nyirő József.** 1. Mádéfalvi veszedelem. (Regény.) 199, 222 l. — Ism. Szabó Richárd. Prot. Szemle. 29. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 363. l. — 2. Új haza. Történeti színjáték. 4 fv. Nemzeti Színház, 1940 márc. 9-én. — Ism. Keresztury Dezső. Jelenkor. 7. sz. — T. G. Élet. 239—240. l. — Schöpflin Aladár. Tükör. 228. l. — Dédinszky Gizella. M. Női Szemle. 115. l. — Saád Béla. M. Kultúra. 106. l. — Szira Béla. Kat. Szemle. 165—166. l. — Kárpáti Aurél. M. Nők Lapja. 10. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 225—226. l. — Benedek Marcell. Uj Idők. 292. l. — Pogány Ö. Gábor. Ország Utja. 147—149. l. — Rédey Tivadar. Napk. 226—227. l. — 3. Die Schneeberge. (Novellák.) Ford.: Harry Lux. Bécs. — Ism. —y. P. Lloyd. 126. esti sz.
- Bognár Gyula.* Nyirő József és a székely nép. Fényjelek 2. köt. 57—66. l.
- Finta Zoltán.* Úz Bence elindult hazafelé. Pásztortűz. 356—358. l.
- Gespräch mit Josef Nyirő in Budapest. P. Lloyd. 55. esti sz.
- Nyugati Sándor.** Padon. (versek.) — Ism. Ujs. 255. sz. — Esti Kurir. 237. sz. — (l.) Népszava. 245. sz.
- Orbán Balázs báró.** *Báró Nyáry Pál.* Orbán Balázs báró. Tükör. 307—308. l.
- Tavaszy Sándor.* Orbán Balázs. Pásztortűz. 241—243. l.
- Orbók Attila.** Hotel központi fűtés nélkül. (Regény.) — Ism. Pest. 128. sz. —ár —án. *Magyarság.* 107. sz. — Gl. P. Lloyd. 95. esti sz. — M. Kultúra. 211. l. — —nm. — Ref. Élet. 28. sz. — Innocent Vince Ernő. Uj Idők. 599. l. — 8 Órai Ujs. 98. sz. — Nemzeti Ujs. 117. sz. — B. A. M. Nemzet. 118. sz. — (—nd.) Népszava. 106. sz.
- Orczy Lőrinc báró.** *Clauser Mihály.* Báró Orczy Lőrinc. Irodört. 6—13. l. — Önállóan is. — Ism. Uj Nemzedék. 91. sz.
- Ormos Gerő.** Isten árvája. (Regény.) — Ism. T. G. Élet. 838. l. — P. Szalócsi Pelbárt. M. Kultúra. 211. l. — Cs. P. Lloyd. 122. esti sz. — Ref. Élet. 25. sz. — 8 Órai Ujs. 119. sz. — Ujs. 94. sz. — Nemzeti Ujs. 96. sz. — S. F. Uj Élet. 176. l.
- Orosi József.** Anyám születésnapjára. (Versek.) — Ism. Falu Tamás. Uj Idők. 22. l. — (d.) Uj *Magyarság.* 27. sz. — M. Nemzet. 53. sz.
- Oroszlány Gábor G. P.** Oroszlány Gábor. Irodört. 44—45. l.
- Osváth Gedeon.** Hunyadi Mátyás. Dráma 5 fv. Kecskemét. 56 l. — Ism. b. d. Prot. Tanügyi Szemle. 163. l. — M. Kultúra. II. 175. l.
- Oszmann Elemér.** G. P. Oszmann Elemér. Irodört. 143. l.
- Ölbey Irén.** Krisztus. (Eposz.) — Ism. M. E. Élet. 838. l. — —y. Ref. Élet. 28. sz. — Nagy Méda. Napk. 278. l. — Ujs. 66. sz. — Uj Nemzedék. 72. sz. — Nemzeti Ujs. 68. sz. — P. Lloyd. 67. esti sz.
- Pálffy János.** Magyarországi és erdélyi urak. Emlékezések. — Ism. Uj Nemzedék. 258. sz. — Uj *Magyarság.* 256. sz. — —y. P. Lloyd. 256. reggeli sz. — Kardos Tibor. Diárium. 247—248. l. — Meszlényi Antal. M. Kultúra. II. 201—202. l.
- Pálóczy Horváth Ádám.** *Hegyi Ferenc.* Pálóczy Horváth Ádám. Debrecen. 106 l. — Ism. László Erzsébet. Irodört. 167. l. — Kerekes Emil. IK. 303—304. l. — M. Kultúra. 144. l.
- Pálóczy Horváth György.** Búcsú Európától. (Regény.) — Ism. Bálint György. Nyugat. 105—106. l. — Füsi József. Ország Utja. 64. l. — Birkás Endre. Diárium. 38. l. — Szende Zoltán. Diárium. 114. l.

- Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen. 49. 638. l., 1 t. — *Ism.* H. V. Debr. Szemle. 40—41. l. — R. M. Kereskedelmi Szakoktatás. 47. köt. 120. l. —
- Pallos Kornél. Kat. Szemle. 91—92. l. — Karkoványi Mihály. Pannonia. 142—144. l. — Szabó Magda. Prot. Tanügyi Szemle. 112—113. l.
- Pap Károly. Batséba. (Regény.) — *Ism.* Köhn Zoltán. Libanon. 88—89. l.
- Passuth László. 1. Nápolyi Johanna. (Regény.) — *Ism.* Ujs. 268. sz. — 2. Esőisten siratja Mexikót. (Regény.) 505 l. — *Ism.* M. Szemle. 39. köt. 166. l. — Sötér István. Napk. 365—366. l.
- Pásztor Árpád. Meghalt Pásztor Árpád. Népszava. 245. sz.
- Pásztor Béla. Méregkóstolók. (Versek.) — *Ism.* t. P. Lloyd. 13. esti sz. — Kósa János. Ország Utja. 119. l.
- Pataki Artur. Imák és emberek. (Elbeszélések.) 110 l. — *Ism.* Scheiber Sándor. Mult és Jövő. 46. l. — m. Népszava. 150. sz.
- Pataky Imre. Álomszekéren. (Elbeszélések.) — *Ism.* Magyarország. 181. sz.
- Pázmány Péter. *Félegyházy József*. Pázmány bölcsellete. 224 l. — *Ism.* Clauser Mihály. Századok. 111—112. l.
- Kemény Simon. Pázmány embere. Ujs. 296. sz.
- Sík Sándor. Pázmány. 449 l. — *Ism.* —ss. Irodört. 25—26. l. — Gálos Rezső. Bpesti Szemle. 256. köt. 86—91. l. — A. L. M. Középiskola. 76—78. l. — (—bold.) P. Lloyd. 107. esti sz. — Jancsó Elemér. Páztört. 203—206. l.
- Sík Sándor. Pázmány és Erdély. Jelenkor. 19. sz. és Vasárnap. 47—51. l.
- Pécsi Lukács. *Rónay György*. Szüzek koszorúja. 63 l. — *Ism.* I. E. Ung. Jahrb. 143. l.
- Pécsi Tamás. Tűz és kard felett. (Költői elbeszélés.) — *Ism.* Vasárnap. 376. l.
- Perényi Otmár. G. P. Perényi Otmár. Irodört. 143. l.
- Perlaky Lajos. A savonai fogoly. (Regény.) — *Ism.* Magyarország. 283. reggeli sz. — Nemzeti Ujs. 286. sz. — 8 Órai Ujs. 290. sz. — G. Th. P. Lloyd. 284. reggeli sz. — Kardos Tibor. Diárium. 248. l. — Kelet Népe 21. sz.
- Péterffy Béla. G. P. Péterffy Béla. Irodört. 143. l.
- Péterffy Jenő. *Barrabás Tibor*. Péterffy Jenő. Népszava. 157. sz.
- Kiss Lajos. Péterffy Jenő. Szabolcsi Szemle. 31—37. l.
- Pethő Sándor. *Gogolák Lajos*. Pethő Sándor. M. Szemle. 39. köt. 278—280. l. — G. P. Pethő Sándor. Irodört. 184—185. l. — I. S. Alexander Pethő. P. Lloyd 193. esti sz. — *Katona Jenő*. Pethő Sándor. Jelenkor. 17. sz. — *Milók Sándor*. Búcsú Pethő Sándortól. Népszava. 193. sz. — *Schöppflin Aladár*. Pethő Sándor. Nyugat. 440—441. l. — *Szekfü Gyula*. Pethő Sándor. M. Nemzet. 182. sz. — Alexandre Pethő. Nouvelle Revue de Hongr. 63. köt. 237—238. l. — Pethő Sándor halála. 8 Órai Ujs. 190. sz.
- Petőfi Sándor. Jean le Preux. Ford.: G. Ph. Dhas. Paris. 44 l. — *Ism.* L. H. Ung. Jahrb. 143—144. l.
- Abonyi Ernő. Petőfi — egy Oroszországból hazatért magyar hadifogoly szerint — iliszunszkban nyugszik. Magyarország. 170. sz.
- Abonyi Ernő. Petőfi útja Segesvártól az iliszunszki sírig. Magyarország. 194. sz.
- Abonyi Ernő. Szendrey Julia a bécsi kamarilla és az akkori herceg-prímás parancsára nyilvánította halottá Petőfit. Magyarország. 176. sz.
- a — e — Petőfi, koponyája alakja miatt is, könnyen felismerhető. Magyarország. 206. sz.
- Andreánszky. Petőfi rabságban. Népszava. 62. sz.
- Benedek Marcell. A költő arca. Uj Idők. 517. l.
- Bory István. Petőfi Erdődön. M. Nemzet. 191. sz.
- (G. J.) Petőfi él. Koszorú. 7. köt. 43—45. l.
- (H. K. G.) Petőfi öltözet. Uj Idők. II. 183. l.
- Hegyaljai Kiss Géza. Petőfivel Erdély felé. Vasárnap. 33. sz.
- Kiss Erzsébet. Petőfi nagysága. M. Lélek. 23—26. l.
- K. K. Petőfi szobrot kap a milánói Ambrosiana árkádjai alatt. Nemzeti Ujs. 16. sz.
- Kristóf György. Petőfi Erdélyben. IK. 17—30., 121—134. l.

- Lictor*. Petőfi évtizede. P. Hirl. 7. sz.
Márai Sándor. Az arca. P. Hirl. 115. sz.
Antonio de Marassovich. Alessandro Petőfi. Milano. 317 l. Ism. Jan-
kovics Marcell. Koszorú. 6. köt. 231—235. l.
Megyeri Ella. Egerben, Petőfi nyomában. P. Hirl. 266. sz.
Monostory Ada. A koltói kastély vendége. Népszava. 205. sz.
Nagy Andor. Ketten is vitatják, hogy megtalálták Petőfi sírját Szibériá-
ban. Esti Kurir. 275. sz.
Oinas Felix. Petőfi. Tartu. 162 l. — Ism. Györke József Északi Rokona-
ink. 126—127. l.
Palóczy Edgár. Petőfi-kutatás Budán 1940-ben. Budai Krónika. XI. 20. sz.
Papp Antal. Petőfiről beszél Kornis Gyula. Híd. 13. sz.
(r. p.) Felfedik Alexander Stepanovics Petrovics szibériai halálának
titkát. Ujs. 294. sz.
Tamás Ernő. «Ott essem el én...» Petőfi eltűnésének kilencvenéves
rejtélye. Légrády-Testvérek Naptára.
Várkonyi Nándor. Petőfi arca. Pécs. 27 l., 8 mell. — Ism. —ny.
Irod. tört. 167. l. — Kelemen Géza. IK. 191—192. l. — Magyarország. 2.
reggeli sz. — t. t. P. Lloyd. 126. esti sz. — Pénzes Balduin. Kat. Szemle.
312—313. l. — G. R. Pannonh. Szemle. 229. l. — P. B. Vasárnap. 281. l.
— Pallós László M. Kultúra II. 111. l.
Várkonyi Nándor. Petőfi arca. Nyugat. 5—16. l. — A költő. Népszava.
1. sz. — Petőfi. Pest. 2. sz. — Petőfi diadalútja Japánban. Koszorú. 6. köt.
244—246. l. — Petőfi kultusza. Koszorú. 7. köt. 52—54. l. — Petőfi neve.
Népszava. 271. sz. — A Petőfi-Társaság és a könyvek. Koszorú. 6. köt.
250—254. l. — Petőfi kultusza Európában. Koszorú. 6. köt. 247—248. l.
Pintér Jenő. *Bánkúti Dezső*. Pintér Jenő. Prot. Tanügyi Szemle. 355. l.
Bernolák Kálmán. Pintér Jenő. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl.
74. köt. 73—74. l.
Halász Gyula. Pintér Jenő. Magyarosan. 129—130. l.
Kardos Albert. Egy nagy tudós emlékezete. Ujs. 263. sz.
Kéký Lajos gyászbeszéde Pintér Jenő ravatalánál. Akad. Ért. 421—423. l.
Keményfy János. Pintér Jenő. M. Nyelv. 349—451. l.
Márai Sándor. Pintér. P. Hirl. 259. sz.
Németh László. Meghalt egy tanárom. Híd. 8. sz.
S. A. Pintér Jenő halálára. Tükör. 614—615. l.
Szerb Antal. Pintér Jenő. Nyugat. 575—576. l.
Sz. M. Cipruság Pintér Jenő sírjára. Magyarság. 250. sz.
[Voinovich Géza.] A főtítkár megemlékezései elhunyt tagokról. Akad.
Ért. 408—409. l.
* Pintér Jenő. Irod. tört. 145. l. — Eugen Pintér. P. Lloyd. 255. sz. —
Meghalt Pintér Jenő. Népszava. 254. sz. — Meghalt Pintér Jenő. Uj Magyar-
ság. 255. sz. — Pintér Jenő. Nemzeti Ujs. 255. sz. — Pintér Jenő halála.
Esti Kurir. 256. sz. — Pintér Jenő meghalt. 8 Órai Ujs. 252. sz. — P. Hirl.
255. sz. — M. Nemzet. 239. sz.
Pintér Sándor. *Bikácsi László*. Pintér Sándor. 1841—1915. Szécsényi
áll. polg. fiú- és leányisk. évkönyve. 4—8. l.
Podmaniczky Frigyes báró. *Szücs Nándor*. Az udvarképes csárdás. Ujs.
234. sz.
Porzsolt Kálmán. G. P. Porzsolt Kálmán. Irod. tört. 143—144. l.
K. S. Koloman Porzsolt. P. Lloyd. 81. esti sz. — Porzsolt Kálmán.
P. Hirl. 80. sz. — Porzsolt Kálmán halála. Koszorú. 6. köt. 248—249. l. —
Porzsolt Kálmán halála. 8 Órai Ujs. 80. sz.
Pósa Lajos. *Pósa Lajosné*. Pósa Lajos születésének kilencvenedik évfor-
dulójára. Uj Idők. 440. l.
Posszonyi László. 1. Az árnyék. (Regény.) 246 l. — Ism. Magyarság. 112. sz.
— Magyarország. 112. reggeli sz. — Pintér József. Jelenkor. 15. sz. — Fáklya.
6. sz. — Juhász Vilmos. Elet. 758. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 282—283. l.
— K. S. P. Lloyd. 120. esti sz. — M. Szemle. 39. köt. 166. l. — Borbély

László. M. Prot. Lapja. 63. l. — Pogány Ö. Gábor. Ország Útja. 302. l. — Nouvelle Revue de Hongr. 63. köt. 160. l. — Lovass Gyula. Napk. 367—368. l. — Városi István. M. Kultúra II. 24. l. — (M. B. B.) 8 Órai Ujs. 126. sz. — K. B. Nemzeti Ujs. 117. sz. — Semetkay József. Diárium. 136—137. l. — Képes Krónika. 23. sz. — Makay Gusztáv. Vigilia. 302—303. l. — Vájlók Sándor. Új Élet. 240. l. — Tóth Béla. Prot. Szemle. 398. l. — 2. Kaleidoszkóp. (Elbeszélések.) — *Ism. L. Gy. Élet.* 1092. l.

Prohászka Ottokár. *Bíró Vencel.* Mailáth és Prohászka. Pásztortűz. 182—187. l.

Makay Gusztáv. A nagy lélekgyűjtő. Élet. 303—305. l.

Mihelics Vid. Prohászka Ottokár, a nemzetnevelő. Fényjelek. 2. köt. 98—101. l.

Pukánszky Kádár Jolán. *Szász Károly.* Jelentés Budapest-székesfőváros művelődéstörténeti juttatmányának odaitéléséről. Akad. Ért. 126—128. l.

Puskás Lajos. Júlia szép leány. Misztérium 3 felvonásban. — *Ism. pög. Kelet Népe.* 9. sz. — Bóka László. Ország Útja. 120. l. — Pogány Ö. Gábor. M. Nemzet. 159. sz.

Pusztai Sándor. 1. Vadludak. (Versek.) 62 l. — *Ism. —r —n. Magyarság.* 117. sz. — (K. I.) Élet. 516. l. — Bartalis János. Kelet Népe. 12. sz. — Nagy Miklós M. Kultúra. 159—160. l. — Rezek S. Román. Pannonh. Szemle. 377—378. l. — (r.) Új Nemzedék. 144. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 135. sz. — Lukács Gáspár. Diárium. 209—210. l. — Szalóczy Pelbárt. Élet. 1055. l. — 2. Pók a tükrön. (Versek.) — *Ism. Lukács Gáspár. Diárium.* 38—39. l.

Püskösti Andor. Három narancs szerelme. Nemzeti Színház. — *Ism. Ruzitska Mária. Új Idők.* II. 539. l. — T. G. Élet. 939. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR